
Курило В.І., Михайлов О.Є., Яра О.С.

КРИМІНОЛОГІЯ

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

КУРС ЛЕКЦІЙ

Навчальний посібник

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ

КОНДОР

2006

ББК 67.9(4 УКР)6я73
К 16

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів
(Лист МОНУ № 14/18.2 – 2711 від 20.12.2004р.)*

Рецензенти:

Литвин О.П. – декан юридичного факультету Академії муніципального управління, к.ю.н., професор

Титов М.М. – доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Академії праці та соціальних відносин, к.ю.н., доцент

Курило В.І., Михайлов О.Є., Яра О.С.

К 16 Кримінологія: Загальна частина. Курс лекцій.

Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2006. – 192 с.

ISBN 966-351-100-1

У пропонованому курсі лекцій із кримінології викладені основні положення кримінологічної науки, підкріплені значною кількістю статистичних даних і прикладів із практики.

Для студентів юридичних факультетів, аспірантів, викладачів, юристів-практиків.

ББК 67.9(4 УКР)6я73

© Курило В.І., Михайлов О.Є.,
Яра О.С., 2005

© “Кондор”, 2005

ISBN 966-351-100-1

Лекція 1

Кримінологія та її зміст.....	6
1.1. Поняття та предмет кримінології.....	6
1.2. Місце кримінології серед інших наук.....	9
1.3. Методика і методологія кримінології.....	10
1.4. Система кримінології.....	13

Лекція 2

Історія кримінології.....	15
2.1. Зародження і розвиток кримінологічної науки.....	15
2.2. Класична школа XVIII століття	21
2.3. Неокласична школа кримінології.....	25
2.4. Позитивістська школа кінця XIX століття.....	29
2.5. Сучасна школа кримінології (із середини XX століття)...	29
2.6. Біологічні і біосоціальні концепції причин злочинності.....	30
2.7. Соціологічні концепції злочинної поведінки.....	37
2.8. Виникнення і розвиток вітчизняної кримінології.....	52

Лекція 3

Злочинність та її основні характеристики.....	57
3.1. Поняття злочинності.....	57
3.2. Кількісні та якісні показники злочинності.....	61
3.3. Латентна злочинність.....	74
3.4. Злочинність і судимість.....	77
3.5. Стан і основні тенденції злочинності в Україні та інших країнах.....	78

Лекція 4

Особа злочинця.....	83
4.1. Поняття особи злочинця.....	83
4.2. Соціальне і біологічне в особі злочинця.....	86
4.3. Кримінологічна характеристика особи злочинця.....	87
4.4. Класифікація особи злочинців.....	89

Лекція 5

Механізм злочинної поведінки.....	91
5.1. Поняття механізму злочинної поведінки.....	91
5.2. Мотивація злочину.....	94
5.3. Роль конкретної ситуації в механізмі злочинів.....	98

5.4. Планування злочину.....	102
5.5. Вчинення злочину.....	105
Лекція 6	
Причини й умови злочинності та злочинів.....	107
6.1. Поняття причин і умов злочинності та злочинів.....	107
6.2. Класифікація причин і умов злочинності.....	110
6.3. Соціальні протиріччя як джерело причин і умов злочинності.....	113
6.4. Причини й умови злочинності в Україні.....	123
Лекція 7	
Проблеми кримінальної віктимології.....	125
7.1. Поняття віктимології та її розвиток.....	125
7.2. Поняття жертви злочину і теоретичних основ віктимології.....	127
7.3. Класифікація жертв злочинів.....	131
7.4. Запобігання віктимізації.....	132
7.5. Шкода, заподіювана жертві та проблеми її ресоціалізації.....	133
Додаток 1.....	136
Додаток 2.....	137
Додаток 3.....	139
Лекція 8	
Методика кримінологічних досліджень.....	141
8.1. Методика кримінологічних досліджень: поняття, зміст, завдання, функції.....	141
8.2. Класифікація кримінологічних досліджень.....	142
8.3. Об'єкти і суб'єкти кримінологічних досліджень.....	143
8.4. Джерела кримінологічної інформації.....	144
8.5. Методи кримінологічного дослідження.....	146
8.6. Організація кримінологічних досліджень.....	152
Додаток 1.....	154
Лекція 9	
Кримінологічне прогнозування і планування попереджувальної діяльності.....	159
9.1. Поняття і мета кримінологічного прогнозування.....	159
9.2. Види прогнозів і методи кримінологічного прогнозування.....	161
9.3. Поняття і задачі кримінологічного планування.....	168
9.4. Види кримінологічного планування.....	170

Лекція 10	
Попередження злочинності.....	172
10.1. Поняття попередження злочинності.....	172
10.2. Суб'єкти й об'єкти попереджувальної діяльності...	176
10.3. Правове регулювання попереджувальної діяльності органів внутрішніх справ.....	180
10.4. Класифікація заходів профілактики.....	183
10.5. Основні напрямки, форми і методи попереджувальної діяльності органів внутрішніх справ.....	187
10.6. Взаємодія органів внутрішніх справ з іншими суб'єктами профілактики.....	189
10.7. Облік і оцінка результатів діяльності органів внутрішніх справ з попередження злочинів і інших правопорушень.....	190

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Лекція 1

Тема: КРИМІНОЛОГІЯ ТА ЇЇ ЗМІСТ

1.1. Поняття та предмет кримінології

Етимологічно кримінологія означає “вчення про злочин” від латинського “*scilicet*” (злочин) і грецького “*logos*” (навчання). Проте з розвитком вона набула більш широкого значення і розуміється тепер як наука про злочинність.

У вигляді самостійної галузі знань і концепції боротьби зі злочинністю кримінологія існує менш двох століть. Хоча достатньо суджень про причини злочинності і методи боротьби з нею зустрічаються вже в працях римських і грецьких мислителів, але до другої половини XIX ст. вони ще не являли собою самостійної системи наукових положень. Уперше термін “кримінологія”, що означає самостійну науку, було вжито італійськими авторами Топинардом і Гарофалом, які в 1885 р. опублікували монографію під такою назвою. До цього відповідні поняття розглядалися в науці кримінального права або в особливій науковій дисципліні – кримінальній політиці¹.

Варто відмітити, що питання про поняття та природу кримінології як суспільної, юридичної чи природничої науки продовжує залишатися дискусійним у зарубіжній кримінології. Англосаксонська система кримінології вважає її галуззю соціології і тому викладається вона в соціологічних, а не в юридичних коледжах. В італійській науці акцент робиться на біологічні сторони кримінології, у французької – на клінічну, пов’язану з психологічними і психіатричними аномаліями. У Німеччині конкурують два напрями – біологічне і соціологічне з домінуванням останнього.

¹ Див.: Чубинский М.П. Очерки уголовной политики. – Харьков, 1905.

При відновленні в СРСР на початку 1960-х років кримінології перший вітчизняний підручник по кримінології визнавав її винятково правовою наукою і дисципліною, частиною кримінального (у тогочасній транскрипції – карного) права.

ООН, як можна судити з проблематики конгресів, семінарів, нарад по кримінології, розглядає кримінологію як соціологічну та юридичну комплексну дисципліну, при цьому із значним включенням до неї проблем карного і кримінально-виконавчого права (“в’язнищезнавства”, рос. “тюремноеведение”).

На теренах сучасної України, починаючи з 1970-х років, міцно затвердилося розуміння кримінології як суспільної науки, соціолого-правової та міждисциплінарно-комплексної.

Таким чином, *кримінологія – це соціолого-правова наука, що вивчає злочинність, причини та умови злочинності, шляхи і засоби її попередження, а також особу злочинця.*

Слід зазначити, що не всі вчені поділяють думку про те, що кримінологія є соціолого-правовою міждисциплінарною галуззю знань, що розташовується на межі соціології та кримінального права. Так, Ю.Д. Блувштейн і А.М. Яковлев розглядають кримінологію як соціологію злочинності.¹ Їхню думку поділяє і А.Ф.Зелінський, який пише: “Загально визнано, що девіантна поведінка (та, що відхиляється) належить до предмету вивчення соціології”.

Злочинність – одна з форм девіантної поведінки, а тому відсутні будь-які підстави передавати її вивчення від соціологів юристам. “Слід зазначити, – пише далі він, – що суперечка про дисциплінарну належність кримінології має для її подальшого розвитку визначальне значення. Офіційне її визнання юридичною наукою означає, що кадри кримінологів комплектуються з осіб, що мають базову юридичну освіту, а в опублікованих дослідженнях і дисертаціях панує формально-догматичний підхід. Практичне значення більшості таких наукових праць мінімальне. Величезне різноманіття кримінологічних проблем сучасні кримінологи-юристи прагнуть вирішити за допомогою нових правових актів, ефективність яких дуже проблематична”.² Із сказаного

¹ Див.: Блувштейн Ю.Д., Яковлев А.М. Введение в курс криминологии. – М., 1983. – 8–9 с.; Карбонье Ж. Юридическая социология. – М., 1986. – С.49.

² Див.: Зелинский А.Ф. Криминология. – Харьков, 1996. – С.7.

він робить висновок, що “у номенклатурі наук її доцільно було б віднести до розряду соціологічних наук”.¹

Залишаючи осторонь полеміку про наукову належність кримінології, відзначимо лише, що нам уявляється більш аргументованою точка зору авторів підручника “Кримінологія і профілактика злочинів”, 1989 року видання, у якому кримінологія визначається як соціолого-правова міждисциплінарна галузь знань.

З вищенаведеного визначення кримінології видно, що в її предмет входять за змістом чотири основних групи досліджуваних соціальних явищ:

1) злочинність; 2) особа злочинця; 3) причини та умови злочинності, об’єднані родовим поняттям “криміногенні детермінанти”; 4) попередження (профілактика) злочинності.

Щоправда, у відношенні останнього елемента предмета кримінології в спеціальній літературі висловлюється думка про те, що “теорія попередження злочинності уже відбрунькувалася від кримінології і склала самостійну галузь знань”.² Підставним бачиться твердження А.Ф. Зелінського, який вважає, що з цим важко погодитися, принаймні, у даний час. Відрив профілактики від кримінології може привести до того, що її межі виявляться розмитими, а предметами вивчення стануть кримінальне та кримінально-виконавче право, економіка, освіта, культура, медицина — адже всі сторони і прояви громадського життя так чи інакше пов’язані з проблемою попередження злочинів”.³

Предметом вивчення кримінології є також різновиди соціальної поведінки, що відхиляється, що тісно пов’язані зі злочинністю: пияцтво, наркоманія, проституція, інша аморальна поведінка, протекціонізм і побори в різних сферах державного управління, жертви злочину, самогубства та ін.

Всяка наука здійснює чотири функції: 1) описову; 2) пояснювальну; 3) прогностичну; 4) регулятивну. Остання функція кримінології є не що інше, як вироблення наукових основ попереджувальної діяльності суб’єктів профілактики. Реалізація зазначених функцій означає виконання завдань, що поставлені перед наукою.

¹ Див.: Зелінский А.Ф. Кримінологія. — Харьков, 1996. — С.8.

² Див.: Блувштейн Ю.Д. и др. Профилактика преступлений. — Минск, 1986. — С.11–13.

³ Див.: Зелінский А.Ф. Кримінологія. — Харьков, 1996. — С. 5–6.

1.2. Місце кримінології серед інших наук

Коли наприкінці 50-х років директор Інституту кримінології Кембріджського університету Леон Радзинович здійснив поїздку Європою з метою збору інформації про стан кримінології, він відзначив просто обтяжливе засилля тут кримінально-правової догматики. Відтоді в цьому відношенні, на думку Г.Й. Шнайдера, мало що змінилося. Кримінологія поставлена перед вибором: вона постійно коливається між теоретизуванням і емпірикою, між теорією і практикою. Найбільш серйозною і тяжкою для кримінології є, звичайно, її відношення до кримінального права. Догматики кримінального права заявляють, що кримінологія знаходиться під впливом ідеології, що всі кримінологічні напрямки безнадійно заплуталися в суперечках і що ніякого достовірного кримінологічного знання не існує. Вони розглядають кримінологію як просту допоміжну дисципліну, призначену лише для збору даних, оцінюючи емпіричні методи кримінології в порівнянні з тими, що відстоюються чи нормативними методами, як малоцінні. Практичні працівники кримінального правосуддя виходять з того, що для ефективної боротьби зі злочинністю важливо лише розкриття злочинів і викриття злочинців, а кримінологічних теорій, досліджень і фахівців їм не треба. Цілком зрозуміло, що кримінологи всіляко противляться такому підходу, але напружене протистояння кримінології і кримінально-правової догми здатне все-таки принести їм великі вигоди. Адже їхні взаємні доводи не можна просто відкинути, важливо, щоб представники і кримінального права, і кримінології критикували один одного як виразників рівноправних, наукових ідей. Але вони діють невірні і послабляють соціальний контроль, коли ставлять під сумнів власну діяльність чи применшують права один одного на існування. Приймаючи до уваги той факт, що криміналіст Чезаре Беккарія вважається засновником кримінології, кримінальному праву, хоча б із причин, обумовлених нормами правової держави, варто визнати основне значення його концепцій. Але це, звичайно, не означає, що реформу кримінального права і його застосування не слід здійснювати як безперервний процес. І завдання кримінології полягає в тому, щоб взяти участь у цьому про-

цесі, оскільки він відслідковує соціальні зміни, що вимагають реформ кримінального права.¹

Багато загальних кримінологічних положень знаходиться в кримінальному процесі (наприклад, ст.23, 23–1, 23–2 КПК України), у кримінально-виконавчому праві (рецидив злочинів і його попередження), адміністративному праві (дозвільна система, боротьба з пияцтвом тощо.). Розробка прогностичних моделей у кримінології неможлива без використання математичної статистики, теорії ймовірності, кібернетики.

Особливою галуззю знань про людські відносини стала соціальна психологія, що виникла на межі соціології і психології, але відноситься до психології. Оскільки в кримінології особа та її вчинки займають центральне місце, можна вважати, що вона містить у собі і соціальну психологію, педагогіку, соціологію і т.і.

Історичний досвід розвитку наук свідчить про те, що найбільш помітні успіхи були досягнуті в суміжних областях знань з використанням різних можливостей. З цього приводу існує досить образне порівняння: "Сліпий, глухий і німий цілком можуть проіснувати, якщо об'єднуються разом. Сліпа кримінальна юстиція, глуха судова психіатрія і німа соціологічна кримінологія разом можуть не тільки вижити, але і полегшити долю роду людського".²

1.3. Методика і методологія кримінології

Методика тієї чи іншої науки – це засвоєний нею арсенал способів збору, обробки, аналізу та синтезу інформації.

Глибоко і вірно пізнати соціальні явища дозволяє діалектико-історичний метод, що орієнтує дослідника на необхідність розглядати злочинність та інші кримінологічні явища в порівняльно-історичному аспекті – у розвитку і зміні, у соціальних зв'язках і обумовленостях, застерігає від суб'єктивізму й однобічного підходу до вивчення соціальних явищ, забезпечує всебічність вивчення.

Діалектико-історичний метод є базою для загальнонаукових методів (логічний, абстрактного мислення, висування гіпотез,

¹ Детальніше про це див.: Шнайдер Г.Й. Кримінологія. Пер. с нем. – М., 1994. – С.96–101.

² Фокс В. Введение в криминологию. – М., 1985 – С.311.

інтуїції, спостереження, соціального експерименту, експертних оцінок тощо) і конкретні наукові методи (статистичний, соціологічний, математичний, психологічний тощо).

Оскільки, як було сказано, кримінологія – це соціолого-правова наука, то вона запозичила із соціології методи емпіричних досліджень: опитування, вивчення документів, спостереження, експеримент, висновок експертів; зі статистики – метод вибіркового дослідження; з психології – тестування, спостереження, соціометричне опитування, психологічний експеримент; з юридичних наук – логічний аналіз і опис злочинів. Більш детально про методику кримінологічних досліджень мова йтиме в спеціальній темі лекції. Тут про неї згадується в зв'язку з необхідністю висвітлення різниці між методикою та методологією.

У буквальному перекладі методологія означає науку про методи. У сучасній науковій лексиці цим словом позначають світоглядні вихідні позиції відповідної науки. Історія нашої країни свідчить, що методологія науки, зокрема і кримінологічної, повинна якомога менше визначатися якою-то не було б партійною ідеологією і політикою.

Злочинність – явище вічне і боротьба з нею повинна будуватися на основі настільки ж вічних, перевірених історією істин буття. І ніяка теорія не має права претендувати на монополію в цьому питанні. Коли якісь теорії походження злочинності, (наприклад, марксистська теорія), чи методи дослідження (наприклад, багатофакторний підхід), чи реакція на злочинність (наприклад, медична модель поведінки зі злочинцями) найнетерпимішим чином претендує на абсолютну істину, вони перетворюються в ідеологію, що прагне впливати на почуття й переконання людей. По суті, кримінальне законодавство і його застосування повинні достатньою мірою визначатися емпірично добре перевіреними кримінологічними теоріями і ретельним аналізом обсягів і видів злочинності. Але цього немає, і разом з тим ніщо не впливає на офіційну кримінальну політику в усіх країнах настільки потужно, як окремі сенсаційні кримінальні справи, драматично висвітленні засобами масової інформації, а також ідеологічні кримінально-правові установки, різні дилетантські теорії, що неприпустимо спрощують феномен злочинності, але отримали значне поширення і серйозно впливають на суспільну думку. Ідеологічні припущення – це завжди неусвідомлені, почуттєві упередженості,

дійсні постулати віри, що ніяк не піддаються перевірці на практиці.¹

Повний огляд і систематизацію поглядів правих і лівих ідеологів у кримінології і кримінально-правовій політиці надав Уолтер Б. Міллер (1973). Ідеологія правого крила зводиться до наступного: у сучасній політиці велика увага приділяється правам правопорушника, а не правам жертви злочину і законслухняних громадян. Зі злочинцями поводяться занадто м'яко. Як злочинність у цілому, так і застосування насильства особливо – це результат масової змови високоорганізованих і добре фінансованих сил, що намагаються позбавити суспільство безпеки і порядку та змінити існуючий лад. Основну масу злочинів складають діяння членів визначених етнічних меншостей і суспільних класів, у яких відсутні самоконтроль і моральні зачатки у свідомості, що йдуть напролом і ні перед чим не зупиняються. Корінь злочинності криється у серйозному руйнуванні моральних цінностей, що завжди служили засобом її запобігання. Соціальний клімат зростаючої всюдозволеності, воля вчинків і негайне задоволення будь-якої особистої потреби в насолодах посилено і широкомасштабно знищують ті моральні цінності, що протидіяли злочинам. Цими цінностями були самодисципліна, відповідальність за свої справи і добре розвинута свідомість.

Ідеологія лівого крила, по Міллерові, відрізняється тим, що досить однобоко і майже без пояснень відкидає надмірну криміналізацію поведінки (занадто велика кількість кримінально-правових заборон), зайву інституціоналізацію (дуже велике число ув'язнених) і декриміналізацію за ознаками раси, класу та статі, якими захоплюється кримінальна юстиція. На думку лівих ідеологів, злочинність виникає з тієї причини, що соціальна і політична структури капіталістичного суспільства вже не задовольняють основних потреб більшості населення. Справжня злочинність виявляється в корумпованій експлуаторській політиці правлячих класів, що прагнуть захистити свої прибутки твердою системою контролю. Правопорушники, що роблять вуличні злочини в їхній традиційній формі, змушуються до такої поведінки руйнівною системою соціальних умов, нерівномірним і несправедливим розподілом влади, пільг і умов добробуту. За допомогою кри-

¹ Див.: Шнайдер Г.Й. Кримінологія. Пер. с нем., – М., 1994. – С. 236 – 237.

мінального законодавства і його застосування правлячий клас захищає свої несправедливо отримані привілеї. Таким шляхом він принижує, таврує й озлоблює традиційних злочинців, підштовхуючи їх до нових злочинів. За Міллером, у поліції й органах виконання покарання переважає ідеологія правого крила, тоді як ліва ідеологія найчастіше представлена академічними колами кримінології. Суди з кримінальних справ і прокуратура однаково за певних умов схиляються як до лівої, так і до правої ідеології, але й у цьому секторі кримінального правосуддя переважає остання. З погляду кримінальної політики суспільна думка всіх країн носить консервативний характер.¹

1.4. Система кримінології

Система кримінології будується на двох головних підставах: за предметом і за рівнем узагальнення науково-практичної інформації. Виходячи з предмету кримінології, її положення систематизуються за чотирма основними проблемами: злочинність, особа злочинця, причини й умови злочинності і конкретних злочинів, попередження злочинності і конкретних злочинів.

За рівнем узагальнення виділяються загальна і спеціальна (чи особлива) частини кримінології. У загальній частині кримінологічні явища і поняття аналізуються в цілому, узагальнено, без виділення специфіки видів злочинів. В особливій частині кримінологічна характеристика дається за відповідними видами злочинів, виділеними за змістом злочинних діянь (корисливі, насильницькі і т.ін.) або за особливостями контингенту злочинців (злочини неповнолітніх, рецидивні злочини і т.ін.).

Була б помилковою думка про кримінологію як суто академічну область знань, що не має безпосереднього практичного значення. Кримінологічна підготовка входить у систему професійної моделі оперативного працівника органів внутрішніх справ, податкової міліції, служби безпеки, прокуратури, суду та інших посадових осіб, що приймають участь у попередженні злочинів. Кримінологічна інформація дуже популярна. І це, як не парадоксально, складає одну зі слабких її сторін. Справа в тім, що точні

¹ Див.: Шнайдер Г.Й. Кримінологія. Пер. с нем., – М., 1994. – С. 238 – 239.

науки, наприклад, математика чи фізика, захищені від невігласів формулами, історія — фактами і датами, кримінальне право — статтями Кримінального кодексу, а от кримінологія в цьому відношенні беззахисна. У деяких студентів створюється ілюзія простоти і доступності навчального матеріалу і надія на успішну здачу іспиту на основі “середньої телевізійної освіти”.¹

¹ Див.: Зелинский А.Ф., Криминология. — Харьков, 1996. — С. 17.

Лекція 2

ТЕМА: ІСТОРІЯ КРИМІНОЛОГІЇ

2.1. Зародження і розвиток кримінологічної думки

Історія кримінології — це насамперед процес її виникнення, становлення, розвитку і управління. Виникненню кримінології як науки передував тривалий період нагромадження знань про злочин і злочинця. Інтерес до злочинної поведінки людей пробудився дуже рано. Навіть наївні і суперечливі ідеї боротьби зі злочинністю давали імпульс для їхнього наукового спростування і тим самим об’єктивно виявлялися корисними в ході підготовки до виникнення кримінології. Отже, не можна відривати історію кримінології, від історії злочинності.

Очевидно, що злочинність є такою ж древньою, як і саме людство. Однак у примітивному суспільстві покарання людини служило меті умирити богів, пом’якшити їхній гнів у тих випадках, коли порушувалося якесь табу. Питання про причини порушення табу не ставилися. У давнину про злочин і покарання можна було лише філософствувати. Природно, що ніяких суспільно-наукових методів дослідження у той час ще не існувало, а на основі одного злочину виявити причини злочинності як масового явища було не можливо. Проте вже древньогрецькі філософи висловлювали думки щодо причин злочинності. Платон, наприклад, вважав однією з істотних причин злочинності недостатнє виховання.¹ В епоху християнського середньовіччя панувало уявлення про злочинність і покарання, що злочин — це не тільки протиправне порушення норм, установлених державою, але і незмінно гріх перед Богом, спокушання душі дияволом. Державне ж покарання необхідне, тому що так хоче Бог. За таке теократичне розуміння змісту покарання виступав і Хома Аквінський (1225 — 1274) і

¹ Детальніше див.: Коркунов Н.М. История философии права. — 6-е изд. — СПб., 1915 г. — С. 41 та ін.

Мартін Лютер (1483 – 1546). Це був найважливіший принцип християнського світо розуміння в епоху середньовіччя.

Зрозуміло, що поки правопорушення розглядалося як гріх перед Богом і як одержимість дияволом, ні про яку кримінологію, що серйозно розмірковує про причини виникнення і запобігання злочинності не могло бути і мови. Тому у феодальну епоху панування теологічного світогляду і способи виявлення і доказування злочинів і заходи боротьби з ними були особливо жорстокими.

Перші спроби зв'язати злочинність із системою суспільних відносин, із соціальними антагонізмами сучасного їм суспільства ми знаходимо в роботах мислителів XVI–XVII ст. Уже Томас Мор (XVI ст.) в «Утопії» зв'язує існування злочинності в англійському суспільстві того періоду з убогістю і бідністю широких верств населення, та з паразитичним способом життя дворян. Ключ до успішної боротьби зі злочинністю, на його думку, – не жорстокі покарання, а встановлення справедливих порядків у суспільстві. Кампанелла (XVII ст.) у «Місті Сонця» також указував на те, що злочинність пов'язана з «соціальною знедоленістю», а її усунення – з перебудовою суспільства на засадах рівності і справедливості. Мореллі в «Кодексі природи» відзначав, що людина не є порочною від природи, вона стає злочинцем у несправедливо організованому суспільстві. Ж. Мельє у своєму великому трактаті «Заповіт» указав на три основні джерела злочинності: 1) нерівність у становищі людей, що породжує і живить різні низинні почуття; 2) існування паразитичних елементів – багатих ледарів і жебраків, як крайній прояв цієї нерівності; 3) наявність приватної власності, завдяки якій, за словами Мельє, виникають обмани, шахрайство, плутня, несправедливість, розкрадання, нальоти, вбивства, розбої, грабежі, що заподіюють велике зло людям. Однак ці думки залишалися одиничними і малоефективними, оскільки теократичне уявлення про покарання в епоху середньовіччя ґрунтувалося на неземному поясненні сутності самого злочину, не пов'язувалося з обставинами місця і часу і вважалося не залежним від людського розуму. Тільки в XVIII ст. з розвитком раціоналізму перед людьми відкрилися духовні і соціальні простори, необхідні для того, щоб підійти реально до критики таких явищ, як конформізм, що відхиляє поведінку і злочинність. З цього моменту (середина XVIII ст.) кримінологія починає розвиватися на науковій раціонально-гуманістичній концепції природи, суспіль-

ства і людини. Філософи-просвітителі XVIII ст. (Монтеск'є, Вольтер, Беккарія та ін.), розглядаючи людину як розумну, вільну від будь-яких зовнішніх «таємничих сил» істоту, пояснювали злочин винятково злою внутрішньою волею індивіда, його пристрастями і вадами, що штовхають на порушення закону.¹

Перші соціалісти-утопісти XVIII-XIX ст., насамперед Сен-Симон (1760–1825), Шарль Фур'є (1772–1837), Роберт Оуен (1771–1858) розвили кримінологічні ідеї своїх попередників. Вони прийшли до висновку, що хоча природа людей однакова, обстановка насильства і гноблення в суспільстві створює умови, за яких люди стають злочинцями; причому підкреслювалося, що при порочній організації суспільства ніякі репресії не здатні стримувати розвиток злочинності. Зміну ж природи сучасного їм суспільства, як передумову подолання злочинності, вони пов'язували тільки з моральним вихованням у душі людяності і братерства. Англієць Р. Оуен спробував, як відомо, практично здійснити ці ідеї, створивши своєрідні «соціалістичні комуни». Однак його досвід закінчився жалюгідно, оскільки, як і інші утопісти, справжніх шляхів такого перетворення він не бачив.

Велику увагу проблемі злочинності приділяли революційні демократи XVIII–XIX ст. Ж.П. Марат у роботі «План карного законодавства» (1780) показав зв'язок злочинності з умовами життя суспільства, що складається з «знехтуваних рабів і їхніх господарів, що повелівають», із гнобленням, жорстокістю з боку пануючих верств.

Глибоке розуміння соціальної природи злочинності та її причин було властиве російському мислителю-революціонеру А.Н. Радищеву (1749–1802). У своїх книгах «Подорож з Петербурга в Москву», «Про законоположення» та в інших роботах він дав розгорнутий виклад своєї кримінологічної теорії. Розглядаючи злочинність як соціальне явище, Радищев пов'язував її причини, стан, динаміку з характером суспільства. Він показав злочинний характер усього кріпосницького ладу, заснованого на нещадній експлуатації народу, нелюдському ставленні до простих людей, насильстві, жорстокості, брехні, зловживаннях. Тому відповідна реакція з боку простого люду, на його думку, була змушеною і виправданою та некараною.

¹ Детальніше про це див.: Михайлов О.Є. Розвиток та сучасний стан кримінології. – Ужгород. 1997. – С. 49.

Значні заслуги А.Н. Радищева й в обґрунтуванні необхідності наукового вивчення злочинності, зокрема статистичного її аналізу на основі цілеспрямованого збору порівняльних даних. Ці його розробки далеко випередили свій час; випередили вони й аналогічні розробки європейських учених. Сказане дає підстави вважати А.Н. Радищева одним із засновників кримінальної статистики і методики її використання у вивченні злочинності.

Нове покоління російських революціонерів-демократів ХІХ ст. – Герцен, Белінський, Добролюбов, Чернишевський, Писарев – внесли свій вклад у розвиток кримінологічної думки. Виступаючи критиками існуючого в Росії суспільного ладу, вони розглядали злочинність як породження цього ладу. Різко критикуючи суспільний і політичний лад царської Росії, ці прогресивні мислителі доводили, що в подібних умовах ніякі покарання не здатні стримати злочинність, що необхідно змінювати самі ці умови, оскільки головне в боротьбі зі злочинністю не покарання, а попередження злочинів, що спирається на соціальні перетворення. Крім того, вони розрізняли і похідні причини злочинності. Наприклад, Добролюбов, зазначав, що хоча пияцтво обумовлює багато злочинів, саме воно пов'язане з умовами життя людей, без зміни яких неможливо серйозно вплинути ні на пияцтво, ні на злочинність.

Значна увага проблемам злочинності, її причинам, розробці концепції усунення корінних соціальних причин масових ексцесів приділена в роботах з теорії історичного матеріалізму. При всіх якісних змінах соціальних процесів у світі їх методологічний підхід зберігає силу. І не випадковий інтерес до нього з боку сучасних кримінологів Заходу.

У роботах К. Маркса з проблем злочинності: «Страта», «Населення, злочинність і пауперизм», а також у «Святому сімействі», «Капіталі» та ряді інших, показані джерела злочинності сучасного йому суспільства, що кореняться в основних умовах, властивих цьому суспільству в цілому, виявлена залежність динаміки злочинності від гостроти антагонізмів у ньому.

Значима для кримінології і робота Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії», присвячена в цьому контексті аналізу соціальних коренів злочинності в умовах класово-антагоністичного суспільства. Говорячи про соціальні корені деморалізації і криміногенності декласованих елементів, що вийшли із середо-

вища трудящих, Ф. Енгельс показав разом з тим, що соціальна атмосфера обумовлює моральну деградацію і представників панівних класів, на яких доводиться значна частина вчинених злочинів.¹

Підтримавши ідею попередження злочинності як провідного напрямку в боротьбі з нею, К. Маркс і Ф. Енгельс, на відміну від Беккарія, додали їй широке соціальне, а не чисто кримінально-правове трактування. Вони сформулювали висновок, що реалізація цього напрямку, вирішення в кінцевому результаті проблеми злочинності, підрубання самого кореня залежать від знищення експлуатації і породжуваних нею соціальних антагонізмів у сфері політичного й економічного життя.²

Марксистську теорію злочинності розвив голландський кримінолог Віллем Адріан Бонгер (1905). Він стверджував, що егоїзм містить у собі здатність робити злочинні діяння, тоді як альтруїзм цю здатність виключає. Капіталізм породжує егоїзм, а соціалізм – альтруїзм. Схильність до злочинної поведінки зростає, коли егоїст бачить можливість одержати якусь вигоду за рахунок інших шляхом нелегальних дій, якщо в нього немає шансів задовольнити свої потреби законним способом.

Вдаючись до прогнозу, В.І. Ленін сформулював положення про спадаючу тенденцію злочинності: «Ми знаємо, що корінна соціальна причина ексцесів, що складаються в порушенні правил співжиття, є експлуатація мас, нестаток і убогість їх. З усуненням цієї головної причини ексцеси неминуче почнуть «відмирати».³

У наступні роки це судження нерідко робилося грубішими коментаторами, що засновували на ньому свої беззастережні твердження про беззупинне скорочення злочинності в країні як єдиної тенденції аж до повної ліквідації. Навіть у програму КПРС, прийняту в 1963 році, було включене положення, що діяло до 1986 року, про те, що в нашому суспільстві «не повинно бути» правопорушень і злочинності, вже є всі передумови для її ліквідації.⁴

Однак В.І. Ленін ні про що подібне не говорив. Він моделював на віддалену перспективу змін злочинності, що відбудуться в суспільстві, як перебороло класові антагонізми. При цьому слово

¹ Маркс К. Енгельс Ф. Соч. – Т. 2. – С. 264.

² Маркс К. Енгельс Ф. Соч. – Т. 2. – С. 538.

³ Ленін В.І. Полн. собр. соч. – Т. 33. – С. 91.

⁴ Матеріали ХХ з'їзду КПРС. – М., 1963. – С. 400.

“відмирати” стояло в лапках, оскільки мова йшла про складний і тривалий процес. Причому приведені висловлювання, обмежувалося прогнозом лише початку цього процесу, і його автор попереджав, що ми не можемо знати, як швидко й у якому порядку “відмирання” буде відбуватися.

Чітко розроблені в ленінських роботах і питання участі громадськості в боротьбі з правопорушеннями, форми такої участі. Підкреслюється, що успіху тут можна домогтися не одним лише виданням законів чи пропагандою, а “тільки, якщо самі народні маси допомагають”.¹ Багато уваги В.І. Ленін приділяв питанням підвищення правової культури населення.² Дотепер зберегли значення характеристики суспільної небезпеки хуліганських дій декласованих елементів.³

У роботах Леніна формулюються принципові положення про профілактику правопорушень неповнолітніх, про такі ланки в системі цієї профілактики, як комісії зі справ неповнолітніх, соціально-правова інспекція, спеціалізована експертиза у справах неповнолітніх. Цікаво, що ідея створення подібних установ була прийнята в 20-і роки в теорії і втілена на практиці боротьби зі злочинністю неповнолітніх у багатьох зарубіжних країнах. А в нашій державі їх реалізація була зірвана, і відновлена лише через 30-40 років.

Історію кримінології можна розбити на три епохи:

- 1) класична школа XVIII ст.;
- 2) позитивістська школа кінця XIX ст.;
- 3) кримінологія новітнього часу (із середини XX в.)

Крім цих основних течій паралельно з ними існували кримінально-психологічний і кримінально-соціологічний напрямки кримінології, що ставили перед собою завданнями вивчити злочинну особистість як феномен і виявити причини злочинності в суспільстві. Але вони не чинили такого вирішального впливу на формування сьогоденної кримінології, як названі вище три головні школи.

¹ *Ленін В.І.* Полн. собр. соч. – Т. 44. – С. 167.

² *Ленін В.І.* Полн. собр. соч. – Т. 54. – С. 71.

³ *Ленін В.І.* Полн. собр. соч. – Т. 34. – С. 156 – 200, Т. 36. – С. 210.

2.2. Класична школа XVIII століття

Відповідно до канонів класичної школи, інтелект і розум є основними ознаками людини; це фундамент, на якому будується будь-яке пояснення його індивідуальної і суспільної поведінки. Людина сама контролює свою долю у відповідності зі своєю вільною волею. Індивід, поставлений перед таким вибором, при розумному підході повинен поводитися по-конформістськи.

Найбільш розгорнуто і послідовно кримінологічні погляди прихильників освітньо-гуманістичного напрямку були викладені італійським юристом Чезаре Беккарія. У 1764 р., ледь досягнувши 26-літнього віку, Ч. Беккарія видав тоненьку брошурку під назвою “Про злочини і покарання”, що принесла йому світову популярність. Беккарія знаходився під сильним впливом епохи Освіти, його філософськими кумирами були Жан Жак Руссо (1712–1778), Шарль де Монтеск’є (1689–1755) і Франсуа Марі Аруе (Вольтер) (1694–1778). Щоб зрозуміти винятковий вплив книги Беккарія в Європі і Північній Америці, варто згадати сформовану в XVIII ст. практику кримінальної юстиції. Кримінальні закони і їх застосування були дуже жорстокі і невизначені. Повсюди судді застосовували страту і тілесні покарання.

Беккарія хотів домогтися більшого щастя для можливо більшого числа людей; він відстоював ясні, прості і точні кримінальні закони, протестував проти таємного кримінального судочинства та проти занадто жорстоких покарань. Він вимагав скасування страти. Беккарія вважав, що ефективність погрози покарання залежить у першу чергу не від його суворості, а від невідворотності і швидкості виконання. Фрідріха Другого, короля Пруссії, що відмінив катування в 1740 році, Беккарія назвав “одним з наймудріших монархів, філософом на троні”.

Беккарія вважав, що будь-яка людина, наділена розумом і волею, рівною мірою здатна вчинити злочин чи утриматися від нього. Все залежить від вибору, що, насамперед, залежить від того, наскільки даний індивід засвоїв “тверді правила поведінки”, вироблені в процесі виховання. Щоб стримати людину від злочину, треба протиставити їй покарання, що відповідає за певних умов репресивності злочину.

Беккарія сформулював ідею попередження злочинів. Правда, саме попередження злочинів він розумів вузько, пов'язуючи його з попереджувальним впливом кримінального законодавства, тобто погрозою покарання, а також з вихованням і освітою людей.

Таким чином, усупереч релігійним догмам і теологічному розумінню причинності людської поведінки, філософи-просвітелі сформулювали поняття злочину, як акта вільної волі людини, яка не іграшка в руках вищих сил, а свідомо діючий і вільний у своїх вчинках індивід.

У цей період радикально змінюється уявлення про суспільство та природу людини. У центр системи суспільства ставиться людина, наділена невід'ємними правами, що «за природою має владу ... охороняти свою власність, тобто своє життя, волю і майно, від ушкоджень і зазіхань з боку інших людей»¹. Право власності виступає тут як дана природою характеристика людини, турбота про своє благополуччя - законний центральний мотив її дій.

За цими параметрами вибудовується і шкала етичних цінностей, наповняються новим змістом поняття добра і зла, чесноти і пороку, що відтепер неземні категорії — вони випливають із самої природи. При цьому зло, порок чи злочин є порушенням природного, нормального та розумного стану речей.

Власність, її вільне придбання і володіння нею стає об'єктивним уособленням позитивної дії і поведінки; зазіхання на власність — настільки ж природним, натуральним злочином. Джерела злочину, як і джерела невинності, — у самій людині. «Чим більш шалені пристрасті, тим більше необхідні закони, щоб їх стримувати».²

Уявлення про злочинність і особу злочинця, характерні для освітньо-гуманістичного напрямку в кримінальному праві, мали цілу низку позитивів. Ці концепції відверто протистояли феодально-середньовічній сваволі. У той же час вони характеризувалися надзвичайно вразливою для наукової критики абстрактністю й ідеалістичним, метафізичним характером розроблюваних ними категорій. Категорія абстрактної особи з властивими їй природними правами, невід'ємними за своєю природою, не менш

¹ Локк Д. Избранные произведения: В 2 томах. — М., 1960. — Т. 2. — С. 50.

² Руссо Ж.Ж. Трактаты. — М., 1969. — С. 67.

абстрактна категорія природного закону безумовно допомагали у захисті прав представників класу буржуазії, що розвивався. Формальна вимога рівності правосуддя незалежно від станових привілеїв також служила цій меті.

Була, проте, і зворотна сторона утвердження абсолютної, абстрактної волі і незалежності особи. Це призводило майже до повного заперечення залежності поведінки від будь-яких об'єктивних соціальних, соціально-психологічних чи інших причин і умов. Це означало заперечення будь-яких розходжень у властивостях особи, відмову від допущення різних ступенів відповідальності. Не визнаючи за феодальною державою і церквою права керувати мораллю особи, вимагаючи не втручатися в його вільний дух, ця позиція одночасно означала те, що функцією покарання саме і повинно стати це вторгнення в моральну позицію особи, що створювало б у її свідомості протиправним устремлінням, прищеплювало б йому нову систему соціальних цінностей, вищою з яких стало б володіння власністю.

Відкидаючи релігійне тлумачення злочину, як прояв гріховності, піддатливості силам зла, Беккарія разом з тим стверджував, що злочинність є всього лише результатом нездатності мас засвоїти тверді правила поведінки. Щоб примусити їх засвоїти ці правила — необхідне відповідне покарання. За цією концепцією особа, що скоїла злочин — це незалежний ні від яких-небудь об'єктивних факторів індивід, який думає, завжди зважає наслідки злочинного акта і вирішує вчинити злочин за таким розрахунком. Вона виходить з того, що всі люди рівні за певних умов здатні протистояти злочинному наміру, заслуговують на однакове покарання за однакові злочини, і що на однакове покарання вони реагують однаково. Так була сформульована основа повністю платної системи кримінальної юстиції з пропорційною віддачею за заповдіння заздалегідь визначеної шкоди.

Ідеалістичний раціоналізм — така узагальнена характеристика кримінологічних поглядів Беккарія, як і багатьох інших яскравих представників освітньо-гуманістичного напрямку.¹

Розуміння злочину, як акту чистої волі закривало шлях до пізнання об'єктивних закономірностей, що детермінують людсь-

¹ Емиров В.Е. История криминологии // Криминология: Учебник / Под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Еминова — 2-е изд. перераб. и доп. — М., 2000. — С. 35 — 37.

ку поведінку, змушувало покладати всі надії на свідомість людей, на їхнє переконання, а то і залякування. Як і в багатьох інших випадках, в історії розвитку людської думки положення, що мали відносну істинність і цінність, у випадку зведення їх в абсолют, не лише втрачали свою істинність, але й ставали гальмом на шляху наукового і соціального розвитку.

Якщо свідомість людини ніяк не детерміновано, і ніяким чином не пов'язана соціальною реальністю, то суспільство не несе невідповідальності за злочинність, що представляє собою в цьому випадку сукупний результат злої волі злочинця. Чим бездоганнішим уявляється суспільство, тим більше осудним і порочним виглядає злочинець. У цьому випадку все соціальне зло, нещастя і прорахунки, конфлікти протиріччя суспільства можна пояснити моральними вадами і злою волею певної категорії людей.

“Якщо, наприклад, убивці чи які-небудь порочні члени суспільства ізольовуються від нього лише як порушники громадського порядку, що не гідні жити серед людей, то зрозуміло, адже вони в такому випадку настільки далекі від того, щоб вважатися вільними агентами, що усуваються від суспільства так само, як відтинають заражену червоточиною гілку дерева чи вбивають на вулицях скажених собак. І покарання стосовно них справедливе, оскільки воно звільняє суспільство від зловмисних членів”.¹
“Якщо воля абсолютно вільна, лише задоволення чи страждання керують людьми; якщо всі рівні, то суспільство влаштоване справедливо і при цьому одні збагачуються, а інші йдуть на дно, створюючи злочинний клас, то лише суворе покарання потрібно такому суспільству — і нічого більше (і чим суворіше, тим краще). Так само у нас вішають ворон і граків, щоб відігнати птахів від зерна, та вішають убивць, закованих у ланцюги, щоб утримати інших від злочину”.²

Засновані на розумі високі етичні ідеали, висунуті освітою, розуміння природи людини і суспільства, засноване на спекулятивному мисленні, досягнутому шляхом логічних міркувань, стали легкою здобиччю розвинених до того часу природничих наук, що

¹ Коллінз А. Философское исследование человеческой свободы. Английские материалисты 18 в. — М., 1967. — Т. 2. — С. 58.

² Коллінз А. Указ. соч. — С. 61.

“збунтувалися із воістину плебейською спрагою правди дійсності, до підвалин зруйнували зведені фантазією чудові споруди”.¹

Провідне місце серед цих наук зайняли біологія й антропологія.

2.3. Неокласична школа кримінології

За канонами класичної школи, розвиток якої почався, як уже було сказано, у середині XVIII ст., яка сформулювала одну з перших кримінологічних теорій злочинності, основними ознаками людини є розсудливість і вільне волевиявлення. Це і стало базою для пояснення її протиправної поведінки. Під впливом досі пануючого позитивізму, що розвинувся наприкінці XIX в. в Італії, класичне розуміння феномену злочинності в кримінології втратило своє значення, але залишилося в правозастосовних органах у вигляді кримінально-правової догматики, що і донині задає тон. Потім у кримінології довгий час домінуючою була “медична модель” підходу до злочинності, прихильники якої вважали злочин “симптомом” хвороби, а в злочинці бачили тільки “хворого”, що страждає “розладом особистості” і потребує “лікування”. Після того, як позитивізм у кримінології втратив свою привабливість, зблякла і “медична модель” з її “лікуванням”. На перше місце знову вийшла стара школа, але вже в неокласичному варіанті; вона спиралася тепер в основному на політичну економію і раціонально пояснювала походження злочинів суто економічними причинами.

Політеконом Гаррі С. Беккер (1968) був першим, хто відновив аргументацію класичної школи кримінології: людина не тому стає злочинцем, що його мотивація відрізняється від мотивації інших людей, а тому, що з аналізу витрат і вигод від своїх дій він робить інші висновки для прийняття своїх рішень. Злочинці, вважає Беккер, приймають цілком раціональні рішення. Потенційний злочинець перевіряє в межах своїх інформаційних можливостей усі свої шанси і вибирає таку дію, що обіцяє йому за найменших витратах і особливо за найменшим ризиком покарання найбільшу особисту вигоду. Найвизначнішим представником неокласичної школи є політеконом Ісаак Ердіх. На його дум-

¹ Швейцер Л. Культура и этика. — М., 1973. — С. 123.

ку, злочинці реагують на спокуси і шанси так само, як і неохочі до злочинності люди. Кримінально-карані діяння, особливо майнові злочини, здійснюються ними як нормальні ринкові операції, коли незабаром очікувана вигода перевершує витрати. Вага злочину співставляється з вигодами і витратами. Кожен злочинець проводить аналіз витрат і вигод. Він оцінює ймовірність свого арешту, осуд і покарання, а також можливу тяжкість цього покарання.

Подібні економічні моделі, порівнювані з моделлю Ерліха, були розроблені стосовно жіночої злочинності Анн Бартель (1979), і до випадків викрадення літаків Вільямом Ландесом (1979). Витратний метод аналізу крадіжок зі зломом запропонував Вільям Кобб (1973), Грегори Кром (1973) і Дж. Патрік Ганнінг (1973). Виторгу, одержаному в результаті пограбування, вони протиставили втрату як можливий прибуток від заняття законною професійною діяльністю який міг би отримати злочинець, якби працював, а не знаходився в ув'язненні. Вартість украденого вони знижували до 20 % його реальної ринкової вартості, оскільки злодій може одержати за свій "товар" від перекупника краденого саме стільки, скільки перекупник через ризик, на який іде останній підчас перепродажу крадених речей. Як найбільш доступне легальне заняття для злодій вони прийняли становище некваліфікованого робітника. Ризик виявитися безробітним вони співвіднесли з ризиком виявитися у в'язниці. Зрозуміло, що втрату доходів через перебування у в'язниці вони оцінили вище, ніж втрати через безробіття. Дослідники довели також, що попереднє ув'язнення, як і колишня судимість, іде на користь зломщику, що вийшов на волю, тому що створює йому в «гільдії зломщиків», престиж і повагу. В усіх аналізах витрат-вигод у випадку крадіжки зі зломом результатом був висновок, що в порівнянні з легітимними заняттями крадіжка зі зломом є вигіднішою.

Вчені Гордон Таллок (1980) і Філіп Кук (1980) переконані в ефективності залякування покаранням.

Вчені Шломо Шохам і Роель Шиннар (1975) спробували проаналізувати ризик віктимізації і криміналізації. Ймовірність віктимізації протягом життя однієї людини, на їхню думку, зросла в місті і штаті Нью-Йорк у період з 1940 по 1970 рр. з 14 до 99 % (маються на увазі "злочини проти безпеки", тобто насильницькі делікти і крадіжки зі зломом). За той же період рівень витрат,

пов'язаних із здійсненням злочину, знизився. Під рівнем витрат тут розуміють середню тривалість термінів позбавлення волі на одного засудженого. Судова тенденція до зменшення термінів позбавлення волі за вироками, що виносяться, і зростання випадків умовного засудження чи умовно-дострокового звільнення, знизила ризик витрат для потенційних злочинців. Учені також установили чітку залежність між зростаючою злочинністю і змінами в практиці правозастосовчих органів: зменшуючи ймовірність покарання і термін позбавлення волі, ми сприяємо посиленню злочинності, тому що знижується ризик витрат для злочинця.¹

Баланс витрат і вигод у людській поведінці значною мірою визначає цю поведінку. Допускаючи, що якась частина злочинів, особливо майнових чи організованих, відбувається на основі раціонального розрахунку, разом з тим не можна стверджувати, що всі кримінально-карані діяння (наприклад, злочини проти особи) мотивуються настільки ж раціонально. Люди часто не знають, чого вони хочуть, вони переслідують часом несумісні цілі, що не тільки суперечать одна одній, але і протистоять власним бажанням і особистим інтересам. Багато бажань імпульсивні або ж виникають у результаті внутрішніх психічних розладів людини чи міжособистісних конфліктів, проте бувають і аномальні та ірраціональні вчинки. Багато хто не задумується про наслідки своєї поведінки, тут діє помірний детермінізм: якийсь винятковий раціональний вибір між злочинною і незлочинною кар'єрою дуже рідкий. Соціально ненормальна поведінка — це звільнення людини від стримуючих моральних засад, які спостерігаються від випадку до випадку. Успіх або невдача легітимних чи злочинних кар'єр відповідно підсилюють чи послабляють злочинні імпульси. Через те зломщик навряд чи може провести чисто фінансовий аналіз середніх витрат і вигод майбутнього злочину. Бувають зломщики щасливі, мало щасливі і невдачливі. Для зміцнення своєї кар'єри зломщику необхідно фінансовий успіх, передчуття успіху, "усвідомлення здатності" вчинити діяння, яке взагалі не піддається жодному виміру. Тому невірно залишати психічні і соціальні витрати на злочин неврахованими в аналізі

¹ Див.: Шнайдер Г.Й. Кримінологія. Пер.с нем. — М., 1994. — С. 239 — 242. Юридическая социология. — М., 1986. — С. 49.

витрат-вигод. Що ж стосується витрат, виявлених у позбавленні волі, то вони індивідуальні і найвищою мірою неоднакові в сприйнятті різних людей. Дурна слава (колишня судимість) зломщику небайдужа і шкідлива, адже не всі злочинці виходять з гетто. Дурна слава несе із собою багато негативного для людини при вирішенні багатьох питань – наймі житла, одержанні роботи, пошуку партнера.

Превентивний, страхітливий вплив позбавлення волі і страти емпірично поки що не доведений. Хоча, багато чого говорить про те, що позбавлення волі діє превентивно. Але на сьогоднішній день такого висновку з практики чи експериментальних досліджень зроблено не було. Між іншим, серед кримінологів досить поширене загальне переконання, ніяких доказів якого-небудь відчутного стримуючого впливу страти. Та й твердження про те, що рівень злочинності зростає через пом'якшення покарання, дуже сумнівне. Може існувати і протилежна версія: покарання пом'якшили, оскільки підвищився рівень злочинності. Тобто суди змушені реагувати не так суворо, тому що в'язниці і без того переповнені. Не отримано ніяких практичних доказів того, що посилення поліції (міліції) і активізація її дій має помітний вплив на розвиток злочинності. Міжнародний досвід скоріше говорить про те, що збільшення сил поліції і підвищення їхньої активності обіцяє лише обмежений успіх, а більш часті покарання у вигляді позбавлення волі чи подовження терміну позбавлення волі тільки переповняють в'язниці засудженими, внаслідок чого держава змушена виходити з цього становища за допомогою амністій чи неформальних реакцій на злочинні і протиправні акції. Зокрема, не можна залишати без уваги те, що кількаразове позбавлення злочинця волі приводить до підвищеної його стигматизації і, отже, до ще більшого його відчуження від суспільства і занурення в злочинну кар'єру. І нарешті, нерівність доходів і безробіття в сучасному індустріальному суспільстві – такі складні феномени, що розглядати їх як самостійні чи переважні причини злочинності не варто. У цілому ж із усіх розрахунків неокласичної школи, на думку Г.Й. Шнайдера, впливає, що “економічні роздуми мають для кримінології лише обмежену цінність”.¹

¹ Шнайдер Г.Й. вказ. работ. – С. 243 – 244.

2.4. Позитивістська школа кінця XIX століття

Позитивістська школа кінця XIX століття не поділяє оптимізму класичної школи: поведінка людини, на їхню думку, визначається багатьма фізичними (тілесними), психічними і соціальними факторами, що не піддаються її контролю. Завдання кримінології полягає в тому, щоб вивчати психічні, фізичні і соціальні риси злочинця. Позитивісти хотіли з усією доброзичливістю змусити людину бути добросовісною, професійно корисною суспільству і дисциплінованою. Якщо класична школа звертала основну увагу на діяння, а ще раніше – на провини, то позитивістська школа спрямовує її на злочинця, на його долю і його небезпеку для суспільства. Якщо класична школа орієнтована на захист інтересів правової держави, то позитивістська – на виправлення злочинця.

2.5. Сучасна школа кримінології (із середини XX століття)

Сучасна школа кримінології (із середини XX ст.) відкрила для себе новий напрямок у вивченні реакції суспільства на злочинну поведінку і злочинність, звернулася до дослідження потерпілого (як феномена) і соціального контролю. Тепер уже до причин злочинів підходять не лише з погляду статистики, вони розуміються як соціальний процес, у якому задіяні і злочинець, потерпілий і суспільство. За певних умов сучасна кримінологія цікавиться поведінкою осіб, яких називають злочинцями, також вона вивчає поведінку і тих, хто визначає інших як злочинців (тобто поліцію, суди й органи виконання покарань). Сучасна кримінологія відкрила феномен потерпілого (жертви), а також функції як формального так і неформального контролю з боку суспільства, що були критично оцінені не лише з погляду їхньої ролі в стримуванні злочинності, але й у підтримці злочинного впливу. Нинішні кримінологи трактують поняття “злочинність” і “злочин” стосовно як до поведінки, так і до особи.

2.6. Біологічні і біосоціальні концепції причин злочинності

У 80-х роках XIX ст. в кримінальному праві (головним чином у західноєвропейських країнах) з'являється антропологічний чи біологічний напрямок, що в подальшому набув особливого поширення у фашистській Німеччині та серед реакційних кіл різних сучасних країн. Основоположником цього напрямку був італійський лікар Чезаре Ломброзо (1836 – 1909), що виклав свої погляди в двох книгах – “Злочинна людина” і “Злочин, його причини і засоби лікування”. “Раптом одного разу вранці похмурого грудневого дня я знайшов на черепі каторжника цілу серію атаківістичних ненормальностей...аналогічну тим, що є в нижчих хребетних. При спогляданні цих жахливих аномалій – начебто ясне світло опромінило темну рівнину до самого обрію – я усвідомив, що проблема сутності і походження злочинців була вирішена для мене”¹, – такі слова були сказані ним у 70-х роках XIX століття.

У такий спосіб він стверджував, що причини злочинності лежать не в суспільних умовах, а в самому злочинці, у його біологічних і расових особливостях і що серед людства завжди є певна кількість людей, призначених від народження бути злочинцями. Злочинцем не стають, стверджував Ломброзо, ним народжуються. Він бачив чотири можливих джерела “уродженої злочинності”: а) особливі анатомічні; б) фізіологічні, психологічні властивості індивіда; в) наявність у нього атаківістичних рис первісної людини-дикуна; г) епілепсія і “моральне втручання”. Підкреслюючи “натуральну” природу злочинності, Ломброзо стверджував, що злочини властиві не лише людям, але і тваринам, і навіть рослинам. Злочинці, учив Ломброзо і його послідовники, – це двоногі тигри серед людей, це хижаки, які не можуть пристосуватися до звичайних людських умов і в силу своїх психофізичних якостей, здатні лише вбивати, грабувати і чинити насилля. Матеріальні умови, суспільне становище не грають, на їх думку, ніякої ролі у формуванні злочинності, чи, у крайньому випадку, роль їх другорядна. Ми знаходимо, говорять вони, лютих лиходіїв серед королів і багатіїв, і, навпаки, найчесніших людей – серед бідняків.

¹ Radzinowich. Op.Cit. P.29.

Отже, вся проблема злочинності впирається в особу злочинця, в його психічні і фізичні особливості. Як серед тварин, запевняють ломброзіанці, є тигри і коні, так і серед людства є, були і будуть злочинці і чесні люди. І як тигра не можна перетворити в домашню тварину, так і злочинця не можна виправити.

Оскільки природжений злочинець, думав Ломброзо, рано чи пізно повинен скоїти злочин, то немає потреби чекати цього моменту: злочинців слід нещадно знищувати, у крайньому випадку, – ізолювати. Судити ж їх зовсім безглуздо.

Неважко побачити в цій концепції перенесення еволюційно-біологічної теорії розвитку видів Ч. Дарвіна в сферу вивчення злочинності. Справді, якщо еволюційно людина походить від людиноподібної мавпи, потім пережила стадію первісної дикості, то існування злочинців можна вважати проявом атаківізму, тобто раптовим відтворенням на світ у наш час серед сучасних, цивілізованих людей, людей первісних, близьких до своїх людиноподібних предків. До того ж і в Дарвіна знаходили таке висловлювання: “У людському суспільстві деякі з найгірших схильностей, що раптово, поза усякою видимою причиною виявляються в складі членів родини, можливо, являють собою повернення до первісного стану, від якого ми відділені не настільки багатьма поколіннями”¹.

Ломброзо намагався підкріпити свої міркування численними матеріалами кримінальної статистики, деталізованими до дрібниць десятками ознак (аномалії черепа, мозку, нутрошків, особливості росту, ваги, голови, обличчя, вух, носа, рота, зубів, волосся, особливості температури тіла, пристрастей, жорстокості, моральних почуттів, освіти, жаргону, татуювання і т.ін.). Спочатку Ломброзо поділяв злочинців на три типи: убивць, злодіїв і гвалтівників.²

Для вбивць він вважав характерними такі антропологічні ознаки: скляні, налиті кров'ю очі; великий орлиний, загнутий униз ніс; розв'язані ікла, щелепи, вилиці; тонкі губи та інші подібні ознаки.

У злодіїв, на думку Ломброзо, спостерігалися особлива рухливість особи і, зокрема рук, маленькі блукаючі очі, зрощені брови, рідка борода, криві, запалі, іноді кирпаті носи тощо.

¹ Darwin The of Man and Selection to Sox. L. 1874. P.137.

² Детальніше про це див.: Михайлов О.Є. Концепції причин злочинності зарубіжної кримінології // Кримінологія і профілактика злочинів: Курс лекцій. – Київ, 1996. – С. 158–159.

Для гвалтівників – типові блискучі очі, зніжені риси особи, великі щелепи, роздуті губи, жіночні рухи тіла, сиплий голос.

Особливо Ломброзо виділяв тип політичного злочинця, якому ніби-то з дитинства притаманний дух руйнування та особливі фізичні ознаки виродження. Для цієї мети Ломброзо аналізував портрети відомих політичних діячів Франції – Марата, Дантона, Луїзи Мішель і інших, знаходячи в кожного риси дегенератизму (ненормальні вуха і надбрівні дуги, сильно виражений щелепний діаметр і т.п.). Усі праці Ломброзо і його послідовників заповнені численними статистичними ілюстраціями.

Велику увагу у своїх працях Ломброзо приділяв доводам існування особливих рас, за що пізніше схопилися німецькі та американські фашисти як за “наукову базу” для кримінально-правової дискримінації цілих народів (негрів, слов’ян, євреїв, циган). “Ми повинні, – писав Ломброзо, – відмовитися від сучасних сентиментальних відносин до злочинця, якими заражені всі наші криміналісти. Вища раса завжди витісняє і винищує нижчу – такий закон розвитку людства. Де справа йде про порятунок вищої раси, там не може бути місця жалості”.¹

Проте, вже перші перевірки таблиць Ломброзо показали, що наявність у злочинців особливих фізичних рис, які відрізняють їх від усіх інших сучасних людей і зближують їх з первісною людиною, є не більше ніж міф. Теорія Ломброзо і сучасні містифікації, що випливають з неї, виходять з положення про те, що між деякими фізичними рисами і характерами організму людини, з одного боку, і злочинною поведінкою, – з іншого, існує визначена залежність, аморальному вигляду відповідає фізична побудова людини. Треба сказати, що в повсякденній, побутовій свідомості, почасти в художній літературі та інших творах мистецтва, дійсно фігурує стереотип злочинця ломбразіанського типу (фігура лиходія), якому протистоїть добродішній герой, чия фізична перевага завжди доповнюється перевагою моральною. Однак ніякого наукового обґрунтування такі збіги, звичайно, не мають.

У 1913 р. англійський кримінолог С. Горинч² перевірів дослідження Ломброзо, порівнявши ув’язнених зі студентами

¹ Цит. по: Сергиевский П. Антропологические направления в исследовании о преступности // Юридический вестник. – 1982. – № 2. – С. 213.

² Див. Goring C. The English Convict. – L. 1913 – P.173.

Кембриджу (1000 чоловік), Оксфорду та Абердина (959 чоловік), з військовослужбовцями і вчителями коледжів (118 чоловік). Виявилось, що ніяких розходжень між ними і злочинцями не існує. Подібне дослідження за такими самими результатами здійснив В. Хиле в 1915 р.¹

Теорія Ломброзо ґрунтується також на уявленні про те, що фізична норма (досконалість тіла) сама являє собою моральну досконалість і що взагалі нібито існує об’єктивна норма (єдина для всіх часів і народів) фізичних рис людини. Ломброзо широко вважав, що для злочинця характерна наявність рис “монгольського” типу.²

Під впливом критики Ломброзо сам відійшов від чисто біологічного пояснення злочинності, визнав існування поряд з “природним” також і типу “випадкового” злочинця, поведінка якого обумовлена не лише особистісними, але і зовнішніми факторами. У книзі “Злочин, його причини і засоби лікування” Ломброзо намітив схему злочинних чинників, які містять 16 груп, у числі яких були: космічні, етнічні, кліматичні, расові, чинники цивілізації, щільності населення, харчування, освіти, виховання, спадковості тощо.

Таким чином, біологічна теорія злочинності вже в працях її засновника Ломброзо стала трансформуватися в біо-соціальну теорію. Ще чіткіше ця трансформація проявилася в поглядах учнів і соратників Ломброзо – Феррі і Гарофало, які, зберегли основні положення теорії свого вчителя та значно підсилили роль соціальних чинників злочинності.

В наступні роки біологічні і біо-соціальні теорії в кримінології отримали нову інтерпретацію, через те й отримали найменування неоломбразіанських. До таких теорій відносять: теорію конституціонального нахилу до злочину, теорію ендокринного нахилу до злочину, теорію психологічного нахилу до злочину, теорію расового нахилу до злочину та ін.

Загальне для всіх цих теорій полягає в тому, що вони визнають причиною злочину ті чи інші фізіологічні чи психологічні особливості індивіда, роблять його хоча і не приреченими, але схильними до вчинення злочинів.

¹ Healy W. The Individual Delinquen. – Boston, 1915.3

² Наприклад, у США і сьогодні вважають, що злочинність – це доля переважно чорних, а взагалі – «колосьорових».

Однак розвиток генетики дає можливість у недалекому майбутньому розшифровки генетичного коду, як законного прагнення підвести наукову базу під вивчення злочинності, знову викликають до життя спроби угрузнути в протиправну поведінку з біолого-анатомічними, вродженими рисами особистості, наприклад з особливостями хромосом.

Тим часом доведено, що злочинність — не біологічна, а соціальна категорія. Її мінливість зі зміною соціальних умов є безперечним фактом. Індивідуальні властивості і якості, з поміж яких й уроджені, пов'язані з унікальним характером генетичної програми кожної людини, безумовно, визначають багато чого в його поведінці. Визначають (на рівні можливого), але не є причиною.

Викликані рішучими запереченнями спробами поділити ці вроджені властивості на криміногенні, що визначають антисоціальну поведінку, і позитивні, що ведуть людину шляхом чесності, більш цінні і менш цінні. Одним з різновидів такого оціночного підходу до вроджених здібностей генетичної програми є теорія підвищеної криміногенності осіб з набором хромосом типу XVY.

Відомо, що в результаті поділу клітин вага хромосом, включаючи ті, від набору яких залежить стать людини, поділяються таким чином, що в кожній новій клітині утвориться повний набір хромосом. Сполучення хромосом типу X і Y визначають стать людини (XX — жінка, XY — чоловік). У визначеному відсотку випадків цей нормальний розподіл може порушуватися. Одним з результатів такого порушення (наявність зайвої хромосоми іншого типу, чим X чи Y) веде до народження розумово неповноцінного індивіда (синдром Дауна). У звичайних умовах наявність однієї хромосоми Y визначає чоловічу стать людини. Звідси виникло припущення, що в осіб із хромосомною формулою XYU присутні деякі додаткові характеристики “над чоловіків” (підвищена агресивність, сексуальність, і т.ін.), іншими словами, виникла версія про те, що люди такого типу — природжені злочинці.

В 1966 р. в англійському журналі “Природа” було опубліковано доповідь кримінолога П. Джекобса, в якій говорилося про те, що 3,5% “розумово відсталих пацієнтів — чоловіків з небезпечними, насильницькими чи злочинними нахилами, що перебували в одній із шведських в'язниць, мали зайву V-хромосому”. На цій підставі Джекобс зробив висновок про те, що “у деяких

¹ Цит. по: Єминов В.Є. Вказ. работа. — С. 43.

осіб спонукання до насильства може бути вродженим і віднесене до того, що позначається як зайвою Y-хромосоною”.¹

Для спростування цього висновку американський генетик Т. Поуледж привів дані, згідно з якими:

а) рівень чоловічого гормону (тестостерону), як показали дослідження, в осіб з набором хромосом XYU, не відрізняється від рівня у осіб з набором хромосом XY, а підвищена сексуальність таких осіб не підтверджена;

б) чисто фізична характеристика — підвищений ріст — характерний для всіх осіб з набором хромосом типу XYU (інших фізичних відхилень немає);

в) психологічні розходження (коефіцієнт інтелекту), виявлені в осіб з набором хромосом XYU, хоча і нижчі середнього показника з поміж населення в цілому, але збігається з показниками, які характеризують інших осіб, що містяться в закритих установах (всі особи з набором хромосом XYU досліджувалися або у в'язницях або в лікарнях);

г) сполучення хромосом XYU зустрічається в середньому в одного з тисячі народжених, і цей відсоток дуже постійний, він ніяк не пов'язаний зі значним ростом чи зниженням рівня агресивності і насильницької злочинності;

д) головне полягає в тому, що на відміну від інших порушень набору хромосом, що однозначно ведуть до появи хвороби Дауна, наявність зайвої хромосоми Y не спричиняє явних і специфічних відмінностей психіки і поведінки таких осіб.

Форми їхньої поведінки (з поміж яких і випадки скоєння ними насильницьких злочинів) нічим, власне кажучи, не відрізняються від поведінкових актів подібних людей з нормальним набором хромосом, з яких складається основна маса насильницьких злочинців.¹

Серед біологічних і біо-соціальних кримінологічних концепцій найбільш популярними є ті, що пов'язують злочинність не з фізичною, а психологічною структурою людини. Особливо це стосується психологічної теорії Зигмунда Фрейда, за якою злочинність розглядалась як результат дефективного розвитку особи. Суть теорії полягає в тому, що людина з народження біоло-

¹ Див.: О проблеме социального и биологического в преступном поведении. Дубинин М.П., Карпец И.И., Кудрявцева В.Н. Генетика. Поведение. Ответственность. — М. — 1989.

гічно приречена на постійну жорстоку боротьбу антисоціальних глибинних інстинктів — агресивних, статевих, страху — з моральними установками особи. Тобто індивід з дитинства вчиться керувати своїми інстинктами. Проте деяким індивідам так і не вдається цього досягти внаслідок якихось конкретних обставин, наприклад, поганих відносин у родині. В результаті вони розвиваються неправильно і формуються в неповноцінну особу. Конфлікт підсвідомого з усвідомленим, боротьба між ними визначає зміст психічної діяльності людини і її поведінки. У тих випадках, коли активності свідомості виявляється недостатньо, “пригноблені” антисоціальні інстинкти і потяги вириваються назовні і проявляються у вигляді злочину.

Слід відзначити, що з часів Джеймса в психології існує стара аналогія психічного світу людини з вершником на коні. Вершник — це “Я”, те що сприймає і відчуває, оцінює і порівнює; “Кінь” — це емоції, почуття, пристрасті, якими покликаний керувати “Я”. Скориставшись цією алегорією, Фрейд говорив про вершника як про свідомість, і про коня як про безсвідоме. Причому свідомість знаходиться в безнадійному становищі: вона намагається керувати більш сильною істотою, значно сильнішим не лише фізично, але й за своєю хитрістю, близькістю до природи, вмінням обдурити прямолінійну свідомість, повертати в потрібному йому напрямку, залишаючи при цьому свідомість у незнанні стосовно цих поворотів. Тому, щоб зрозуміти людину, необхідно вивчати її не-свідоме, оскільки окремі вчинки і цілі життєві долі визначаються цим конем, а не короткозорим вершником. Правда, Фрейд говорив, що ідеалом людини для нього був би той, хто тримає в тотальному підпорядкуванні свою підсвідомість. Підступництво і сила фрейдівського коня стають особливо наочними, коли ми згадуємо, що до несвідомого Фрейд відносив не лише інстинкти, тягіння, витиснуті імпульси і бажання. До несвідомого відносяться також і багато інстанцій “понад — Я” — моральні установки, зразки і заборони, що, являючись з тих чи інших причин витиснутими із свідомості, з області несвідомого продовжують обтяжувати людину. З огляду на це, можна сказати, що свідомість намагається керувати не конем, а скоріше, кентавром — істотою більш сильною і окрім хитрості, розумною, яка має свою голову (витиснуті інстанції “понад — Я”), а не лише розпливчасті, дифузійні, але могутні імпульси витиснутих бажань. Становище зі

свідомістю “Я”, “ЕГО” стає зовсім безнадійним, а шанс приборкати кентавра — незначним.¹

Послідовники Фрейда додали його теорії деяких нових рис. Найбільш відома неофрейдистська теорія фрустрації, що розглядає злочин як підсвідомий вихід із складного психічного стану — гострого переживання, викликаного раптовою катастрофою надій.

2.7. Соціологічні концепції злочинної поведінки

Якщо біологічні і біо-соціальні концепції розглядають питання, чому окремо взята людина стає злочинцем, то завданням соціологічних теорій є з'ясування того, наскільки часто, яким чином і чому злочинність обумовлюється соціальними чинниками (наприклад, економічною ситуацією). У той час як методика перших зводиться до аналізу особи правопорушника, кримінальна соціологія звертається до методики статистичного спостереження за масовими явищами, які необхідні для розуміння соціальних закономірностей. Людина як частина суспільства, звичайно, втрачає індивідуальні властивості, але натомість набуває якості середньостатистичної людини, перетворюється в певну розрахункову одиницю, за допомогою якої можна сформулювати певні закономірності, а на цій основі — і соціальні причини злочинності.

Вперше систематичний збір кримінальної статистики був розпочатий у Франції. Укладачем першого кримінально-статистичного щорічника (з даними за 1825 р.) був Андре-Мішель Геррі (1802 — 1866). Він першим визнав поділ злочинності, насамперед, за віковими групами, і зокрема показав, що злочинність у групі від 25 до 30 років, досягає апогею. Також він зазначав, що бідність, як причина злочинності, не відіграє визначальної ролі: саме в найбідніших департаментах Франції шахрайство і злодійство зустрічалися рідше всього. Майнові злочини цілком залежать від розвитку торгівлі і промисловості. Найважливішою причиною злочинності Геррі вважав зниження вимог моралі в суспільстві, протистояти чому лише розвитком інтелекту (навчан-

¹ Фрейд З. Психология бессознательного. — М. — 1990. — С. 346 — 425.

ням, освітою) неможливо: для цього необхідно моральна відповідальність у вихованні в площині належного становлення характеру.

Більш значний внесок у розвиток кримінальної статистики зробив бельгієць Ламбер Адольф Жак Кетле (1796 – 1874). Він розглядав злочинність як суспільне явище. Людина, вважав Кетле, – це продукт свого фізичного і соціального оточення, свого середовища, своєї індивідуальності. Будь-який злочин готує суспільство, а злочинець є лише його інструментом. Кожне суспільне утворення обов'язково породжує собою значну кількість злочинів того чи іншого типу, які немов виростають з його організації як неминучі наслідки. Кетле писав: “Є один бюджет, витрати в якому здійснюються з жахаючою сталістю, – це бюджет в'язниць, галер і ешафотів”¹. Цим він хотів сказати, що злочинна реальність у суспільстві формується за вірогідним принципом і визначається кримінально – статистично. Виступаючи 9 липня 1831 року на засіданні бельгійської Королівської академії наук у Брюсселі, у своїй доповіді він заявив: “Ми можемо розрахувати заздалегідь, скільки індивідів почервонять руки в крові своїх громадян, скільки чоловік стануть шахраями, скільки стануть отруйниками, майже так, як ми заздалегідь можемо підрахувати, скільки чоловік народиться і скільки помре”². Кетле вивів “схильність до злочину” у залежності від статі, професії, виховання, клімату і навіть пори року. Він підкреслював: злочинність збуджує різка зміна в житті від добробуту до убогості. Зубожілий скрізь повний спокус. За висновком Кетле, для того, щоб здійснити злочин, необхідно три умови: воля вчинити злочин, що залежить від ступеню моральності людини, сприятливі умови для злочину і можливість використати ці умови.

Цей вражаючий висновок став закономірним наслідком розвитку демографічної статистики в XVII ст. Однак аж до XIX ст. систематичні дані статистики про злочинність були відсутні. Правда, ще в 1788 р. Бентам висловив припущення про те, що в області злочинності повинні спостерігатися стійкі статистичні закономірності. Така статистика, писав він, могла б стати найдосконалішим методом постачання законодавця необхідними дани-

¹ Цит. по: Снайдер Г. Вказ. робота. – С. 73.

² Там же.

ми для його роботи. Ці дані могли б скласти різновид політичного барометра, за допомогою якого можна було б судити про ефективність відповідного законодавства, так само, як рівень смертності говорить про фізичне здоров'я країни, кримінальна статистика свідчить про її моральне здоров'я.

Дослідження статистиків в області злочинності проводилися за віком, статтю, національністю, професією й освітою злочинців, за економічними умовами, за порою року. Головний висновок, до якого вони прийшли, полягав у тому, що кількість всіх злочинів, а також кількість конкретних видів злочинів залишаються приблизно однаковими щороку. Таку саму закономірність було виявлено й у цифрах злочинів, які характеризують стан злочинності у певних соціальних умовах, у місті чи селі і т.ін.

Було виявлено, що складаючись з окремих злочинних актів, утворюється явище, відмінне від складових його частин, тобто злочинність як соціальний феномен, яка існує лише в суспільстві і залежить від умов цього суспільства.

Чим же відрізняється злочинність, тобто сукупність злочинів, від кожного окремого злочину? Як цю проблему вирішували наші попередники? Суть полягає в тому, що кожний окремо взятий злочин міг відбутися, а міг і не відбутися, але стосовно сукупності таких випадкових явищ подібний підхід неможливий, тут доводиться констатувати, що “це не тільки могло, але і повинно було відбутися”, отже злочинність в цілому є явищем закономірним для конкретних умов конкретного суспільства.

Але якщо злочинність на відміну від окремого злочину є постійною, непохитною, виразною, то її існування породжується також якимись стабільно діючими силами. Визнання злочинності як соціальної закономірності неминуче веде до визнання її обумовленості соціальними явищами, які сприяють чи перешкоджають існуванню злочинності.

Цей висновок і зробив Кетле. “Суспільство, – писав він, – містить у собі зародок усіх злочинів, що мають скоїтися, тому в ньому містяться умови, що сприяють їх розвитку; воно, так би мовити, готує злочин, а злочинець є лише знаряддям. Усякий соціальний стан припускає, відому кількість і відомий порядок злочинців, що є необхідним наслідком його організації. Це спостереження, що на перший погляд може здатися безрадіним, проте є дуже втішним, якщо подивитися на нього ближче. Воно вка-

зує на можливість удосконалення людей за допомогою зміни установ, звичок, стану освіченості, загалом усього, що має вплив на їх побут”.¹

Отже, вперше, у кримінології було поставлено наголос на важливість соціальних умов, продемонстрована соціальна детермінованість злочинності, її відносна незалежність від волі і свідомості окремих людей, її похідний характер від умов соціального середовища.

Саме в цей період французький кримінолог Лакассань вивів знамениту формулу: “Кожне суспільство має тих злочинців, яких воно заслуговує”.² Ця фраза була сказана ним у 1885 році на I Міжнародному конгресі антропологів у Римі.

Позиція соціального детермінізму в кримінології спричиняє надзвичайно важливі висновки. І перший з них полягає в тому, що, не змінюючи соціальних умов, що породжують злочини, марно було б намагатися радикально вплинути на злочинність. Якщо підставою злочинності є об’єктивні (тобто не залежні від волі людей) чинники, то злочинність відтепер перестає здаватися лише плодом егоїстичних спрямувань деяких людей. Таке уявлення про злочинність виникає стихійно і є надзвичайно стійким. Насправді, здається очевидним, що злочини вчиняють ті, хто хоче їх скоїти (вільна воля). Бажання скоїти злочин притаманне егоїстичним, морально зіпсованим і невихованим особам. Досить умовити цих людей (чи залякати їх) і злочини зменшаться, злочинність зникне.

Якщо ж не все в поведінці людей залежить від їх намірів, бажань (їхньої волі), якщо їх вчинками рухають не об’єктивні чинники, тоді ані жорстокі покарання, ані найдосконаліше кримінальне законодавство, ані найідеальніша машина юстиції самі по собі радикально вплинути на злочинність не в змозі.

Ідея про причинність у сфері людських дій, яка виникла, ніколи не буде викреслена із сукупності наук, що вивчають поведінку людей.

Проте, концепцію Кетле обмежувало механічне розуміння соціального детермінізму. Для соціального життя він намагався вивести закони, аналогічні принципам механіки (дія дорівнює протидії, рівновага — заснована властивість суспільства, вона може

¹ Цит. по: Гернет М.Н. Моральная статистика. — М. — 1992. — С. 16.

² Цит. по: Єминов В.Є. Вказ. робота. — С. 46.

бути стійкою і не стійкою, і т.п.). Ці закони єдині для всіх епох і всіх народів.

М. Манхейм був правий, коли писав, що “кожне суспільство має такий тип злочинності і злочинців, що відповідають його культурним, моральним, соціальним, релігійним і економічним умовам”.¹

Відразу, декількома сторінками пізніше, він додає, що злочинність — це “глибоко закореніла хвороба нашого суспільства”.²

Це доповнення дуже примітне. Відразу виникає запитання: чи можливо вилікувати такий організм? Іншими словами, чи є злочинність хворобою, чи невід’ємною частиною соціального ладу?

Відповісти на це запитання в рамках механічного детермінізму неможливо. Початок ХХ ст. приніс із собою значний ріст злочинності. Вона набула нових відмінних рис (агресивні руйнівні дії, зростання ролі наркотиків у злочинності, поширення злочинності “білих комірців” (бізнесменів, директорів корпорацій і т.ін.), Вагомого впливу зазнав стан злочинної статистики з постійним ростом злочинності серед неповнолітніх.

Соціальний детермінізм Кетле, являючись механічним, був не в змозі пояснити цей ріст злочинності, що ставив під сумнів його постулати.

1. У суспільстві, як і в будь-якому механізмі, як і в природних процесах, описаних фізикою Ньютона, причинний зв’язок діє в одному напрямку, за схемою причина-наслідок. У соціальній реальності, як виявилось, причина і наслідок постійно міняються місцями, взаємодіють. Низький матеріальний рівень, незабезпеченість дійсно ведуть до росту майнових злочинів, але і зростання матеріального статку сам по собі викликає у відповідних соціальних умовах більш крайні форми злочинності. Так, аналізуючи дані кримінальної статистики за 50 років (1830 — 1880), французький психолог і кримінолог Г.Тард писав: “Але особливо збільшилася жадібність, здається, разом зі збільшенням народного добробуту”.³

2. Суспільство, як і будь-який механізм, засноване на певній, обмеженій кількості правил і принципів, пізнаючи які, люди виявляються здатними поводитися розумно, тобто відповідно до

¹ Mannheim. Op.Cit. — P.422.

² Там же. — С. 472.

³ Тард Г. Сравнительная преступность. — М., 1907. — С. 88.

цих пізнаних правил, а тому ріст грамотності, освіченості сам по собі сприяє зниженню злочинності. Однак і цей, постулат, що здавався цілком резонним, себе не виправдав.

Епоха торжества буржуазних ідеалів виявилася епохою глибокого розчарування в сфері боротьби зі злочинністю. В обуренні і здивуванні Тард вигукує: “Як! Ріст трудової діяльності і багатства робить природним ріст злочинів і злочинців! А де ж, моральна сила праці, моральна чеснота багатства, про які стільки говорили? Освіта зробила великі успіхи. Де ж благодійна, настільки прославлена дія освіти на вдачі? Як! Ті великі попереджувальні ліки від соціальної хвороби: праця, загальний достаток і освіта — посилено діяли не раз, а потім злочинності, замість того, щоб пересихати, раптом вийшов з берегів”.¹

Ці питання, що стали перед кримінологами і які на початку ХХ ст. сприяли необхідності, дати нове тлумачення соціальних явищ, зокрема злочинності, ввести нові категорії і поняття сучасної духовної культури суспільства, перебороти механічний матеріалізм Кетле, виходячи з положення про те, що немає і не може бути суспільства без культури, що саме наявність духовної культури — принципова риса будь-яких форм людського співіснування, що не досліджуючи її специфічних законів, не можна пояснити жодного соціального явища, з поміж яких і злочинність. Вся справа в тому, яка ця культура.

Розкрити специфіку детермінації соціальної поведінки, яка не зводиться ні до механічного матеріалізму, ні до суб’єктивного ідеалізму, прагнули відомі французькі соціологи — вже згадувані нами Габріель Тард (1843—1904) і Еміль Дюркгейм² (1858—1917), які і заклали основу кримінально-соціологічної теорії.

Тард розробив теорію професійного злочинця і теорію злочинного наслідування. Злочин — це ремесло, професійна дія. Професійний злочинець навчений спеціальним навичкам і прийомам. Він довго вчиться, завойовуючи свою професію. У злочинця-професіонала свій жаргон, стосовно своїх колег він поводить себе відповідно до визначеного кодексу поведінки. Могутньою, підсвідомою і таємничою рушійною силою, що лежить в основі всієї діяльності суспільства, включаючи і злочинність, є, на дум-

¹ Тард Г. Вказ. робота. — С. 95.

² Детальний аналіз соціологічних впливів Є. Дюркгейма. Див. у кн.: Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма. — М., 1972.

ку Тарда, наслідування. Наслідування — це соціальна “форма руху, завдяки якій думка передається від одного мозку до іншого”. Чим ближче люди сходяться один з одним, тим більше вони один одного наслідують.

Еміль Дюркгейм вважав поведінку, що відхиляється, нормальною. Він заклав основу *теорії аномії*, відповідно до якої уникнути поведінки, що відхиляється, не можна, оскільки в суспільстві спостерігається величезне розмаїття різних видів поведінки. Нормальною поведінкою вважається через надмірний контроль суспільства в якому відсутня злочинність. Якщо повністю усунути злочинність у суспільстві, у ньому не буде прогресу і ніяких соціальних змін. Злочинність логічним чином включено до кола основних умов існування соціальної організації. Якщо в злочинця не буде можливості вчинити протиправну дію, то не зможе виявити себе і геній. Під “аномією” Дюркгейм розумів стан без норм, без законів. У суспільстві, де панують людська солідарність і соціальна єдність, злочинність низька. Коли ж соціальна згуртованість розпадається і підсилюється ізоляція індивідумів (у силу поділу праці, технічного прогресу, старіння принципів і норм, що впорядковують суспільство й ін.), зростає поведінка відхилення. “Отже, — робив висновок він, — злочинність необхідна: вона міцно пов’язана з основними умовами будь-якого соціального існування і в силу цього корисна, оскільки ті умови, частиною яких вона є, невіддільні від нормальної еволюції моралі і права.”¹ Ненормальним є надлишкова злочинність або занадто низький її рівень. У першому випадку суспільству загрожує розпад, у другому — застій соціального розвитку.

Нормальним є застосування кримінального покарання, що служить для забезпечення центральної соціальної функції — наочної демонстрації значення визнаних соціальних цінностей, служінню меті об’єднання людей у суспільстві навколо цих цінностей.

Дюркгейм вважається засновником *теорії соціальної дезорганізації*. Ця теорія робить спробу піднятися від мікрогрупи до більш значущих соціальних інститутів — соціально-психологічних, соціально-культурних, соціально-економічних і політичних протиріч.

¹ Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности. — М., 1966. — С. 42.

Теорія Дюркгейма отримала певне поширення, особливо в США. Так, американський соціолог Мертон пояснює аномію (у буквальному перекладі – “безнормативність”) сучасного суспільства протиріччям між цілями, що ставлять перед собою різні соціальні групи (професійні, національні, сімейні і т.ін.) чи які ставлять перед ними життя, і засобами, використаними для досягнення цих цілей.

Випадок, коли вся увага приділяється досягненню мети, а характер засобів, що обираються, цілком ігнорується, є центральним об'єктом аналізу в концепції Мертона, тому що в результаті прагнення домогтися мети будь-якою ціною, не зважаючи на засоби, інтеграція суспільства слабшає і розвивається аномія. При цьому він констатує такі положення, які характеризують, на його думку, стан соціальної структури сучасного американського суспільства.

1. Багатство як загальний символ успіху. Надзвичайний акцент, що робиться в американському суспільстві на набуття багатства як символу успіху, перешкоджає досить ефективному контролю над застосуванням установлених норм, що регулюють набуття такого стану. Обман, корупція, аморальність, злочинність – коротше кажучи, весь набір заборонених засобів значною мірою стає звичайним лише тоді, коли акцент на досягнення успіху, стимульований даною культурою, відокремлюється від акценту на відповідне застосування дозволених засобів.

2. Обмеження соціальних можливостей лише сферою фізичної праці в зонах нетр. На думку Мертона, у зонах з високим рівнем злочинності існує обмеження професійних можливостей людини лише некваліфікованою працею. Це пов'язано з низькими прибутками. Такий спосіб життя не може конкурувати з організованою аморальністю, котра приносить набагато вищі прибутки.

3. Зростаюча жорстокість (окостеніння) класової структури. Мертон пише, що дійсне досягнення бажаних символів успіху по загальноприйнятих каналах є, всупереч офіційній американській ідеології відкритих класів, релятивно кволим і скрутним. Існує безліч доказів того, що класова структура американського суспільства стає менш рухливою а вертикальна мобільність (можливість просування догори) знижується. Лідери бізнесу в Америці значною мірою рекрутуються з вищих прошарків суспільства, а стереотип – кожний посильний може стати президентом –

не більш ніж “корисна принада” для тих, хто може “збунтуватися” у випадку, якщо така втішлива надія буде усунута.

Висновок Мертона такий: антисоціальна (і злочинна) поведінка відчутно зростає, якщо в суспільстві (будь-якому!) вище всього звеличуються певні символи успіху, нібито загальні для населення в цілому, у той час як соціальна структура цього суспільства обмежує чи цілком усуває доступ до законних засобів заволодіння цими символами для значної частини цього населення.

Вимоги до культури поведінки, що ставляться особі в цьому випадку, несумісні. З одного боку, від неї вимагають, щоб вона зорієнтувала свою поведінку напрямком, який дав би їй змогу зробити це встановленим, законним способом.

З іншого боку, члени таких груп суспільства (будь-якого!) піддаються серйозному тиску, через те вони змушені відкинути законні засоби досягнення успіху, які є марними для них, і намагаються досягти успіху шляхом застосування незаконних засобів. Сам той факт, що успіх особи в сучасному американському суспільстві вимірюється в доларах, оцінюється лише за рівнем багатства, яким володіє індивід, причому про засоби, якими воно добуто, ніхто особливо не запитує, заохочує до використання будь-яких, з поміж яких і злочинних, засобів досягнення такого роду успіху. Тому не просто бідність і обмеження в можливостях, а нав'язування всьому населенню мети матеріального успіху, панування єдиних для всіх символів соціального поступу при відсутності чи явно нерівного доступу до законних засобів заволодіння ними – у цьому суть аномії як чинника зростання злочинності. “Доктрина “ціль виправдує виправдує засоби” стає провідним принципом діяльності у випадках, коли структура культури занадто звеличує мету, а соціальна організація занадто обмежує можливий доступ до схвалюваних коштів”.¹

Подібний порядок з неминучістю веде до розпаду зв'язків. За таких умов люди перестають бачити серед оточуючих собі подібних, гідних людського відношення, і зводять їх до рівня бездушних засобів, використовуючи на шляху до власної мети. Це призводить до культурного хаосу, аномії, війни всіх проти всіх.

Сучаснішим варіантом викладу теорії соціальної дезорганізації, що пояснює причини злочинності, може служити книга

¹ Социология преступности. – С. 311.

американського кримінолога Шура “Наше злочинне суспільство – соціальні і правові джерела злочинності в Америці”. Якщо Мертон опирається на соціально-культурні протиріччя, то Шур пише про протиріччя в галузі кримінального законодавства, юстиції, поліції, зовнішньої політики і соціальної нерівності.

Економічна теорія. Ще в 1833 році французький соціолог і кримінолог Геррі визнав, що бідність має лише другорядне значення в процесі виникнення злочинності. Але, на думку бельгійського кримінолога і соціолога Кетле (1835), різкий перехід від добробуту до убогості обов’язково призведе до злочину. У середині ХІХ ст. в Англії виникла дискусія про те, який стан економіки сприяє розвитку злочинності – позитивний чи негативний. Думки розділилися на діаметрально протилежні.

Економічний розвиток впливає на види і рівень злочинності як безпосередньо, так і побічно, особливо в сфері майнових деліктів. Проте існуюче в суспільній думці переконання, начебто злочин породжує бідність, є грубим і не відповідаючим істині, спрощенням. Бідність – це відносне, суб’єктивне поняття. Вона визначається рівнем добробуту в даному суспільстві й оцінкою окремих людей. Те, що один розглядає як бідність, інший вважає статком чи навіть розкішшю. Тому саме поняття “бідність” важко визначити. Крім того, необхідно врахувати, що ту чи іншу економічну ситуацію яка відображається на розвитку злочинності з запізненням на 2 – 3 роки. Далі, розгортання економічних сил певною мірою залежить від розвитку суспільства в цілому, адже саме цей розвиток визначає види і рівень злочинності.

Існують три основні теорії, які намагаються обґрунтувати вплив економіки на злочинність:

Теорія депресії припускає, що злочинність у періоди високої кон’юнктури знижується, а в період економічної депресії зростає.

Теорія експансії виходить з того, що злочинність з розвитком економіки росте, а при спаді економіки знижується. Під час економічного процвітання та буму матеріальні блага стають більш доступними і помітними. Очікування підйому рівня життя посилюється. І те, чого людина не може домогтися легальним шляхом, вона намагається одержати протиправними методами. З поліпшенням життєвих умов збільшується споживання алкоголю, посилюється недбалість у роботі, необдуманість вчинків, неухважність і зарозумілість у відношенні людей один до одного. Місце ма-

теріальних потреб посідають психологічні і моральні цілі (придбання символів статусу, престижу), що і формують так звану злочинність добробуту.

Комбінована теорія депресії-експансії передбачає, що злочинність зростає в періоди підйому і спаду економіки. Зміна економічної ситуації як у краху, так і в гіршу сторону підвищує рівень злочинності. А от економічна стабільність діє на злочинність пом’якшуючим чином.¹

Теорія депресії не може пояснити, чому в періоди високої економічної кон’юнктури злочинність зростає. Теорія експансії, в свою чергу, не здатна чітко відповісти, чому злочинність посилюється в періоди економічного спаду. При нинішньому стані кримінологічних досліджень комбінована теорія депресії-експансії виявляється, очевидно, найбільш прийнятною.

Соціально-психологічна теорія “диференційованої асоціації”, розвинута Е. Сатерлендом, зводиться до того, що злочин є результатом впливу тих соціальних груп, з якими він контактує. У процесі цих контактів велике значення має елемент наслідування, у результаті якого виробляється імпульс до вчинення злочину, він навчає “техніки” злочинної поведінки, засвоює неповагу до закону. Слід зазначити також, що ім’я Сатерленда в історії кримінології пов’язане з концепцією злочинності “білих комірців”.

Теорія соціальної превенції злочинності. Прихильники визнання загальної превенції єдиним реальним засобом боротьби зі злочинністю, власне кажучи, всі свої надії покладають на застрашувальний вплив покарання, на жорсткість санкцій і навіть процесуальних норм. Основна методологічна помилка розглянутого напрямку виражається в переоцінці кримінально-правових заходів боротьби зі злочинністю, в ігноруванні причин злочинності.

Теорія стигматизації (інтерації). Однією з новітніх кримінологічних теорій є теорія стигматизації, яка стверджує, що жодна поведінка не є злочинною сама по собі і не має властивостей, які б принципово відрізняли її від інших форм поведінки. Злочинне діяння є таким у силу реакції на нього з боку законодавця, поліції, судів. Саме така реакція, за твердженням цієї теорії створює злочин і злочинця за допомогою негативної офіційної оцінки чи стигматизації, тобто таврування, певного діяння і особи, що

¹ Шнайдер Г.Й. Вказ. робота. – С. 253.

його скоїла. Теорія стигматизації звертає увагу на той факт, що процес взаємодії індивіда із системою кримінальної юстиції справляє на нього не позитивний, а негативний вплив, змінюючи в гіршу сторону його уявлення про самого себе, формуючи сьогодення злочинця, що активно протистоїть суспільству з його законами і мораллю. Цей процес досягає кульмінації у в'язниці, де як показує американський кримінолог В. Фокс на матеріалі життєписів злочинців і емпіричних досліджень, формується злочинна свідомість, що, здебільшого не піддається виправному впливу.¹ Стигматизація покликана якщо не зняти, то хоча б зменшити відповідальність суспільства за існування злочинності, переклавши цю відповідальність на “вилупків”, а заодно і на ліберальну науку, яка нібито бере їх під свій захист, коли підкреслює вирішальне значення соціальних умов життя, що породжують і стимулюють злочинність.

Таким чином, дана теорія досліджує процеси інтеракції (взаємодії) між тими людьми, які встановлюють правила і забезпечують їхнє виконання, і тими, хто їх порушує, за що одержують клеймо “антисоціального” чи “злочинного” елемента. Прихильники цієї теорії явно симпатизують “занепалим” і невдахам, на чю сторону вони вважають зобов'язаними ставати.

Теорія навчання. Злочинцем може стати будь-яка людина, стверджують прихильники цієї теорії. Природжених злочинців не буває, успадкувати можна лише здатність до навчання. Ця “схильність” дозволяє засвоювати будь-які мислимі форми поведінки — як соціально прийнятні, так і девіантні, протиправні.

Габріель Тард був одним з перших, хто висунув кримінологічну теорію навчання і виявив три основні закономірності наслідувального навчання:

а) легше і найкраще переймають поведінку один одного індивіди, що знаходяться в тісному контакті; б) наслідування досить популярне в суспільстві, пронизує його від верхніх прошарків до найнижчих: молоді люди наслідують літніх, бідняки — багатих, селяни - аристократів. Злочинність молоді, людей похилого віку і людей з низьким статусом заснована на їхньому прагненні стати врівень зі старими, багатими і привілейованими, відповідно; в) колишня поведінка людини при цьому перекивається новою,

¹ Фокс В. Введение в криминологию. М., 1980. — С. 16.

яка може або підсилити стару, або цілком змінити її. Але при цьому стара поведінка є своєрідним переходом до нової. Наприклад, студенти, що раніше вживали алкоголь, але згодом перестали отримувати від нього задоволення, можуть переключитися на вживання наркотиків, зробивши їх своїм задоволенням. Таким чином, нова поведінка базується на старій.¹

Теорія субкультури. Відомо, що поведінка людей неоднакова, інколи навіть в одній і тій самій ситуації. Посередником між ситуацією і дією є ціннісні орієнтири людини, відповідно до яких вона будує свою поведінку. Саме цінності, засвоєні людиною, вказують їй, як поводитися у певних ситуаціях. Поняття “культура” охоплює весь комплекс ціннісних уявлень, що склалися в певному суспільстві, у межах певної території й у межах певного періоду історії. Це поняття містить у собі стиль життя, образ думки, відчуття і поведінку, виражену в характері харчування, одягу, у звичках і вдачах, у релігії та мові. Культура містить певну традицію і досить обмежена за об'ємом і тривалістю існування; вона змінюється, асимілюється з іншими культурами, з іншими формами поведінки і ціннісних уявлень.

Під субкультурою розуміють систему суспільної поведінки і цінностей, що існують окремо від пануючої системи поведінки і цінностей, але однозначно є частиною цієї центральної системи. Субкультурні групи поділяють частину елементів з пануючою культурною традицією (цивілізацією), але при цьому зберігають і власні норми поведінки, і цінності, що відрізняються від провідної цивілізації. Не випадково Програми санації нетр у різних районах світу показали, що лише поліпшенням житлових умов і зниження рівня убогості ніяк не знижує делінквентність. Нетр — це своєрідна форма життя. Мешканці нетр не виявляють інтересу ні до своїх помешкань, ні до виховання своїх дітей. Вони не довіряють поліції і вважають, що в “бідних людей” є право на злочинство. І тому одного лише поліпшення їхнього соціально-економічного становища недостатньо, щоб домогтися їхньої відмови від цього способу життя.

Теорія конфлікту. Поняття “конфлікт” прийшло з латинської мови й означає зіткнення, боротьбу чи суперечку. Проблема конфліктів — психічних (внутрішньо особистісних), міжосо-

¹ Див.: Тард Г. Сравнительная преступность. — М., 1907.

бистісних і соціальних (між особою і суспільством) — займається психологія, і зокрема психоаналіз. Психічні (внутрішньоособистісні) конфлікти можуть бути рушійною силою в межах психо- і соціодинаміки. Коли вони виходять з під контролю, то стають неврозами і ведуть до порушення відносин із зовнішнім світом. Конфлікти між групами, класами і суспільствами є предметом соціології. Об'єктами цих конфліктів можуть стати: цінності, життєві цілі, статус, влада та розподіл благ. У рамках соціальних змін і структурного перетворення суспільства ці конфлікти виявляються могутніми імпульсами. І якщо їх не вирішити цивілізованими соціальними методами, вони можуть виникнути стихійно і викликати функціональні порушення, загальмувати прогрес і нанести шкоду життю суспільства. Вони здатні розколоти і навіть підірвати соціальну систему. Разом з тим міжособистісні конфлікти — це нормальне явище. Вони неминучі навіть у найтісніших відносинах людей. З неподоланих психічних (внутрішньоособистісних) і соціальних конфліктів народжується злочинність, протиправність і поведінка, що відхиляється.

Одним з перших, хто висунув кримінологічну теорію конфлікту, був Торстен Селлін (1938). У своїй теорії “конфлікти культур” він вказує на розходження між зовнішніми і внутрішніми конфліктами цінностей. Зовнішні конфлікти цінностей можуть бути результатом процесу соціальної диференціації (розчленування суспільства) усередині однієї соціальної системи чи наслідком контакту між нормами різних соціальних систем. Перетворення однієї культури, однієї системи цінностей в іншу обов'язково супроводжується конфліктом цінностей. Зовнішній ціннісний конфлікт уже здатний призвести до росту злочинності. Однак найбільш розповсюдженою причиною злочину є ситуація, коли зовнішній ціннісний конфлікт призводить до внутрішнього, коли конфлікт між культурами інтерналізується (глибоко засвоюється), перетворюється у внутрішньоособистісний, чи коли він переноситься на певну соціальну групу, наприклад, на родину, і викликає її дезорганізацію (розпад). Таким чином, є конфлікти між нормами всередині однієї особи (внутрішньоособистісні), однієї групи (внутрішньогрупові ціннісні конфлікти) і між двома різними соціальними утвореннями (зовнішні ціннісні конфлікти). Засвоєне особою протиріччя між нормами поведінки, що суперничають, таїть у собі найсильніший криміногенний вплив.

Теорія контролю. Відповідно до цієї теорії, що була вперше запропонована кримінологами Альбертом Рейсом (1951), Ф. Айвенном Наєм (1958) і Мартіном Гоулдом (1963, 1970), соціально комфортній поведінці необхідно навчатися. Для вивчення такої поведінки і її засвоєння вирішальне значення має формальний і неформальний контроль, а також контроль зовнішній і самоконтроль. Неформальний контроль, принаймні, настільки ж важливий, як і формальний, який внаслідок ціннісних конфліктів між соціальними групами в плюралістичному суспільстві має порівняно велике значення, виконує в цьому суспільстві не лише функцію залякування, але і функцію формування цінностей. Зовнішній контроль за рахунок процесу інтерналізації перетворюється у внутрішньоособистісний контроль, чи самоконтроль.

Багатофакторний підхід. Одним з перших, хто виступив на підтримку багатофакторного методу був Енріко Феррі (1896), а подальший розвиток цей підхід одержав у роботах Вільяма Хілі (1915) і Сіріла Берта (1925). Представники багатофакторного підходу доводили, що вони проводять неупереджені “фундаментальні дослідження і дії”, щоб із зібраних фактів створити якісь теорії. Їхні супротивники протиставляли цим аргументам свої контраргументи, які зводяться до того, що багатофакторний підхід містить у собі визнання того, що ніякої теорії злочинності взагалі створити неможливо, а прихильники багатофакторного підходу виходять з “ще не усвідомлених” і невисловлених теоретичних припущень, з яких вони засновують “кладовища даних”, оскільки, начебто, неможливо (чи майже неможливо) інтерпретувати і практично використовувати всю ту величезну кількість зібраних фактів через їхню теоретичну незв'язаність. У період між 1915 і 1950 роками багатофакторний підхід панував в американській психології.

Багатофакторний метод страждає не лише через відсутність теоретичної основи; проти нього можна висунути і серйозні методологічні заперечення:

— цей метод припускає переважне вивчення ув'язнених, тобто тієї групи осіб, які старанно відфільтровані органами кримінальної юстиції. Виявлені ознаки в ув'язнених необов'язково мають бути пов'язані лише зі злочинністю. Ці ознаки цілком можуть бути результатом добору, проведеного органами правосуддя, чи результатом якихось обставин, що склалися вже після арешту;

— у цьому методі передбачається протиставлення в порівняльних цілях групи ув'язнених, групі ув'язнених без попереднього дослідження прихованої злочинності. Оскільки багато із тих, хто входить до контрольної групи законослухняних можуть виявитися прихованими і не виявленими правопорушниками;

— цей підхід цілком орієнтований на злочинця, тому що при цьому вивчаються тільки лише фізичні (тілесні), психологічні і соціальні ознаки самого злочинця, а не суспільні чи віктимогенні чинники. Злочинець описується і клеймується, але нічого не робиться, щоб показати, як позбутися від цих кримінальних ознак при реакції на злочинність;

— усі чинники, обрані довільно чи неусвідомлено, оцінюються за тими самими критеріями, без урахування того, що одні фактори відіграють більш значну, а інші менш значну роль у виникненні злочинності або ж зовсім не мають до цього ніякого відношення. Такий підхід не дає можливостей виявити, яким чином певні чинники злочинності взаємодіють один з одним як структурно, так і у динаміці.¹

Незважаючи на ці методологічні докори, що надходять на адресу цієї школи, здається, не можливо залишити без уваги отримані нею емпіричні дані. Необхідно спробувати вмонтувати ці дані в існуючі теорії, оскільки в результаті багатьох їх пошуків було накопичено величезні дані і здійснено велику дослідницьку роботу.

2.8. Виникнення і розвиток вітчизняної кримінології

Отже, з попередніх параграфів ми з'ясували, що становлення методологічної бази кримінології відбувалося аж ніяк не миттєво. Воно мало не лише тривалий, але і складний характер, включаючи і коректування низки положень, і поетапне очищення від перекручувань.

Вихідні положення вітчизняної кримінології, як уже відзначалося, стали формуватися ще в XVIII ст. (напр. А.Н. Радищевим).

У XIX - початку XX ст. ідея соціальної детермінації злочинності, і підходи, які впливають з неї, до вивчення причин, струк-

¹ Детальніше про це див.: Шнайдер Г.Й. Вказ. робота. — С. 244-252.

тури, динаміки злочинності як соціального явища здобули значного поширення в межах науки кримінального права. У цьому, власне кажучи, кримінологічному напрямку досліджень, що отримав найменування “соціологічної школи”, панувала так звана теорія чинників, принципівим недоліком якої, як уже відзначалося, були зрівнювання значення найрізноманітніших детермінант злочинності, відсутність суворого розмежування причин індивідуальної злочинної поведінки і злочинності, невикористання системного аналізу. Проте не можна недооцінювати внесок соціологічної школи в створення основ кримінологічної науки. Найбільш яскравими представниками її були: М.В. Духовський, І.М. Фойницький, М.С. Таганцев, Н.Д. Сергієвський, Д.А. Дриль, М.Н. Гернет, А.А. Піонтковський, С.Ю. Познишев і ін.

Першим криміналістом, який закликав своїх колег залучити до науки кримінального права дослідження причин злочинності, був професор Московського університету М.В. Духовський. У 1872 році 23-річний доцент Демидівського юридичного ліцею прочитав лекцію “Завдання науки кримінального права”, у якій зазначив, що ця наука повинна вивчати злочин як явище суспільного життя з детальним дослідженням його причини.¹ Головною причиною злочинів Духовський вважав суспільний лад, “дурний економічний лад суспільства, дурне виховання і цілу масу інших умов”. Безумовно, заслугою Духовського було активне використання матеріалів кримінальної статистики у вивченні причин злочинності.

Проте, проголосивши злочинність явищем соціальним, теоретики соціологічної школи не дали повного, розгорнутого визначення основного предмету свого дослідження.

Криміналісти-соціологи мали на увазі, що пізнання злочинності повністю залежить від повноти вивчення її факторів, а тому основну увагу ця школа приділяла аналізу численних даних, що свідчать про статистичну залежність між різними соціальними, економічними й особистісними характеристиками злочинців, з одного боку, і фактом порушення кримінального закону — з іншого. Тому найважливішим методом дослідження закономірності розвитку злочинності соціологічна школа вважала статистичний

¹ Детальніше див.: Иванов Л.О., Ильина Л.В. Пути и судьбы отечественной криминологии. — М., 1991.

аналіз. Порівнювалися кількісні показники злочинності з урахуванням особливостей країни, регіону, року чи часу доби, статеві, вікових, психологічних і освітніх характеристик злочинців, алкоголізму, цін на хліб і т.ін. На основі цих даних пропонувалися різні класифікації факторів злочинності, найпоширенішою з яких була тричленна, що поділяла всі фактори на індивідуальні (антропологічні), соціальні і фізичні (космічні).

Статистичні закономірності, якими оперували криміналісти-соціологи, давали, безумовно нову інформацію про злочинність, але тільки на їх основі неможливо пояснити, у силу чого ці закономірності виявляються. Таке пояснення могла дати лише наука, що включає у свою дисципліну не специфічно правове регулювання поведінки громадян, а соціальну обумовленість людських вчинків у широкому розумінні.

Основним напрямком, завдяки якому став можливим перехід на нові методологічні позиції у вивченні злочинності, було ліве крило соціологічної школи кримінального права (М.Н. Гернет, М.М. Ісаєв, Н.Н. Полянський і ін.).

Представники цього напрямку не лише ясно усвідомлювали, що злочинність є певним станом соціального організму, але і намагалися у своїх дослідженнях розкрити внутрішній зв'язок, який існує між емпіричними закономірностями злочинності і соціально-економічним ладом суспільства.

Антропологічний напрямок кримінального права не знайшов у нас такого поширення, як на Заході. Одним з найвідоміших вітчизняних юристів, що тяжіли до антропологів – послідовників Ломброзо, був Д.А. Дриль (1846 – 1910).

Вивчення публікацій періоду перших років Радянської влади показує, що вже тоді велика увага приділялася вивченню злочинності, її причин та особи злочинця. Базою для такого вивчення стало створення в липні 1918 року в системі статистики особливої галузі – моральної статистики.

Організаційною і методичною базою проведення кримінологічних досліджень у перші роки Радянської влади були кабінети і клініки з вивчення злочинності і злочинця, що створювалися різними відомствами й установами, під різними назвами.

Перший кабінет по вивченню злочинності було створено у 1918 році в Петрограді.

У 1922 році, безпосередньо, при управлінні місцями ув'язнення було створено Саратовський кабінет кримінологічної ан-

тропології і судово-медичної експертизи, а в 1923 році організовано Московський кабінет з вивчення злочинності й особи злочинця при Моссохоронздоров'ї.

У 1924 році ряд кримінологічних кабінетів було організовано в Україні – у Києві, Харкові, Одесі.

З метою координації проведення кримінологічних досліджень при НКВС РРФСР 10 жовтня 1925 року було створено Державний інститут з вивчення злочинності і злочинця. Від ученої ради інституту в міжвідомчу раду з керівництва інститутом увійшов М.Н. Гернет.

В інституті було створено 4 секції: соціально-економічна, пенітенціарна, біопсихологічна і криміналістична, а також статистичне бюро. Незважаючи на цілу низку помилок, що мали місце в роботі інституту, аж до 1929 року в ньому не було жодного, хто намагався б приклеїти ярлик іншому, якщо наукові погляди не збігалися.

Після ліквідації НКВС РРФСР інститут у 1931 році було передано Наркомюсту РРФСР і перейменовано в інститут кримінальної і кримінально-виправної політики РРФСР. Його очолював О.С. Шляпочников. У 1933 році інститут мав судову секцію, секцію кримінальної статистики, секцію по боротьбі з дитячою злочинністю, процесуальну секцію господарського і цивільного права і процесу з групами (транспортного права, житлового права, банківського права, виключних прав), і підсекціями (аграрного права, сімейного права, цивільного процесу, іноземного, цивільного і міжнародного приватного права).

У 1936 році інститут радянського будівництва і права Комуністичної академії було реорганізовано в інститут державного права. У 1937 році постановою РНК СРСР інститут був перейменований у Всесоюзний інститут юридичних наук НКЮ СРСР. У складі десяти секцій інституту не було жодної, яка б спеціально займалася питаннями кримінології. Замість соціологічних і кримінологічних досліджень інститут переважно займався тлумаченням норм права і практикою їхнього застосування. Таке становище зберігалось до середини 50-років.

З 1960 року кримінологією став займатися один із секторів Інституту держави і права Академії наук СРСР. Цей сектор очолював А.А. Герцензон. У 1966 р. був виданий перший підручник з кримінології.

В Україні відродження кримінології почалося в стінах Київської вищої школи МВС СРСР, нині Національний університет внутрішніх справ України, і значною мірою пов'язано з ім'ям П.П. Михайленка. У 1964 р. у співавторстві з І. Гельдфандом він видав монографію “Попередження злочинності — основа боротьби за викорінювання злочинності”. Тоді ж при КВШ МВС була створена науково-дослідна лабораторія, значну частину тематики якої займали кримінологічні проблеми. Нині на базі цієї лабораторії функціонує науково-дослідний інститут.

У 1972 р. організовано кафедру кримінології в Харківському юридичному інституті (нині Національна юридична академія ім.Ярослава Мудрого).

Не можна не згадати і плідну роботу секції кримінального права і кримінології Інституту держави і права Національної академії наук України.¹

¹ Див.: *Зелинський А.Ф.* Кримінологія: Курс лекцій.— Харьков,1994. — С. 5,16.

Лекція 3

ТЕМА: ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

3.1. *Поняття злочинності*

Різнобічний інтерес до злочинності цілком зрозумілий, оскільки складність і значимість цієї проблеми для суспільства надто велика. Ті мислителі і вчені, які розглядали людське суспільство як таке, що постійно удосконалюється, говорили про можливість ліквідації злочинності. Народжувалися утопічні ідеї Т. Мору, Т. Кампанелли та ін., які обіцяли суспільству життя без злочинів. І, навпаки, інші мислителі думали, що суспільства без злочинів бути не може, що злочинність - явище, "властиве всякому здоровому суспільству" (Дюркгейм).

Відразу ж слід визначити, що в юридичній літературі існує декілька визначень злочинності. Найбільш загальне визначення укладається в наступному: "Злочинність — це виникле в експлуататорських суспільно-економічних формаціях класово-обумовлене, історичне минуше, мінливе, соціально-правове явище антагоністичного характеру, що включає в себе сукупність усіх злочинів, вчинених у цьому суспільстві й у цей період, і характеризується кількісними (динаміка, стан) та якісними (структура, характер) показниками".¹

Подібні визначення злочинності можна знайти в підручниках з кримінології, виданих у 1966, 1968, 1970, 1979 роках.

Вважається, що ці визначення не є безперечними, а тому вимагають уточнень.

¹ Курс советской криминологии. — М., 1985. — С. 138.

Стосовно класового характеру злочинності. Відповідно до марксистської доктрини в первісному суспільстві панували гармонія інтересів роду й авторитету старійшин. Інші думки можна знайти в інших авторів. Марк Косвен бачив джерела насильницьких злочинів у первісному інстинкті кровної помсти, що забезпечує виживання індивіда, але переходить у війну “всіх проти всіх, безмежну і нещадну, що супроводжується взаємним грабежем і знищенням майна, переходить з покоління в покоління”.¹ І лише повільно, із застосуванням сили руйнується каральна практика, вона віднімається у ворогуючих груп і передається в руки створеної державної влади.² Але і після цього, як писав відомий російський юрист Н.С. Таганцев, “... завжди і скрізь відбувалися і відбуваються діяння..., визнані злочинними. Закінчуються кроваві війни, примирюються народи, але немає кінця боротьбі людства з цим дрібним, але непереможним ворогом. І неможливо передбачити той час, коли караюча державна влада в світі перекує свої мечі в плуги і не заспокоїться”.³

Автори цитованого визначення злочинності, ймовірно, вірили в реальність завдання викорінення злочинності з життя суспільства в історично оглядний термін. Так було записано і в Програмі Комуністичної партії. Один із творців цієї програми, М.С. Хрущов, сподівався дожити до того дня, коли йому доведеться пожати руку останньому в країні в'язню...” Весь хід світової історії, — як справедливо відзначає А.Ф. Зелінський, — свідчить про зворотне: злочинність росте не лише в країнах з нестабільною економікою, але й у процвітаючих західних демократіях. Тому теза про “історично минушу” злочинність... — явна манілівщина”.⁴

Говорити про злочинність як соціально-правове явище, значить займатися тавтологією. Відомий литовський кримінолог Ю.Д. Блувштейн охарактеризував це формулювання висловом “логічний монстр”. І справді, це словосполучення позбавлене змісту. Все правове, тобто врегульоване правом, є соціальним, оскільки правова норма — різновид соціальних норм.

Згадка про показники наприкінці цитованого визначення злочинності уявляється зайвим, оскільки не містить ознак обумовленого поняття: всі масові об'єкти мають свої параметри.

¹ Косвен М. Преступление и наказание в догосударственном обществе. — М., Л., 1925. — С. 25

² Косвен М. Указ. соч. — С. 11

³ Зелінський А.Ф. Кримінологія: Курс лекцій. — Харьков, 1996. — С. 19

⁴ Цит. по: Кримінологія: Учебник. — Киев — Донецк, 1997. — С. 12 — 13.

Так усе-таки — що таке злочинність? “Соціальна патологія, що має високий ступінь суспільної небезпеки”, — відповідає московський кримінолог Е.Ф. Побігійло. “Масовий прояв деструктивності в поведінці людей, що виражається в системі передбачених кримінальними законами діянь, скоєних на даній території чи серед членів певних соціальних груп протягом одного року чи якоїсь його частини”, — говорить проф. А.Ф. Зелінський. “Хвороба духу”, — вважав письменник А.Г. Мединський, який присвятив свою творчість художньому дослідженню проблем злочинності.

Підсумовуючи сказане, підставно було б запропонувати таке визначення злочинності: злочинність — це соціальне, історично-мінливе, відносно масове, стійке, самодетермінуюче, суспільно небезпечне явище, що включає в себе сукупність усіх злочинів, вчинених у певному суспільстві й у певний період.

Таким чином, злочинність є збірним поняттям. Однак вона не є абсолютно однорідним явищем. У реальній дійсності злочинність характеризується як досить строката сукупність різних актів індивідуальної злочинної поведінки. Спробуємо більш детально розкрити зміст поняття “злочинність”.

1. Злочинність — не механічна безліч, яка об'єднує в собі конкретні злочини, а соціальне явище, котре як підсистема входить у систему відповідного суспільства і світового співтовариства в цілому. Вона соціальна за походженням, суб'єктами злочинів, потерпілими громадянами, суспільством і державою, за причинами та умовами.

Вперше нагальну важливість соціальних умов, соціальної детермінації підкреслив згаданий нами раніше знаменитий у той час астроном і математик Адольф Жак Кетле. Виступаючи 9 липня 1831 року на засіданні бельгійської Королівської академії наук у Брюсселі, він заявив у своїй доповіді: “Ми можемо розрахувати заздалегідь скільки індивідів почервонять руки в крові своїх громадян, скільки осіб стане шахраями, скільки отруйниками майже так, як заздалегідь можна вирахувати, скільки чоловік народиться, а скільки помре... Ось перед нами рахунок, за яким ми платимо з жахаючою регулярністю — в'язницями, ланцюгами і шибеницями”.¹

Не випадково Маркс і Енгельс, дотримуючись принципу єдності історичного і логічного, сформулювали соціологічне по-

¹ Цит. по: Кримінологія: Учебник. — Киев — Донецк, 1997. — С. 12 — 13.

няття злочину раніше юридичного. Їхнє визначення злочину як боротьби ізольованого індивіда проти пануючих відносин, які не включають правових ознак.¹

Об'єктом злочину, на думку Маркса і Енгельса, є суспільні відносини, що панують у певній соціально-економічній формації.

Друга соціологічна ознака злочину - специфічний спосіб зазіхання на сформований соціальний порядок, яким охоплюються лише ті дії, що об'єктивно порушують чи можуть порушити пануючі суспільні зв'язки і ті, які вони позначили словом "боротьба".

Третя соціологічна ознака злочину розкриває особливості суб'єкта суспільно небезпечного діяння. За словами Маркса і Енгельса, нею є ізольований індивід. Ця ознака дозволяє відрізнити злочин як зазіхання окремої людини на пануючі відносини від злочинності, як масового явища.

2. Злочинність має правову характеристику. Середовище злочинів, що її складають, визначається кримінальним законодавством. Тому декриміналізація чи криміналізація тих чи інших діянь істотно впливають на всі її показники.

Держава як виразник інтересів пануючого класу прагне відгородити ці інтереси за допомогою права. Саме право формує поняття злочинного, немов "вибираючи" з реального життя ті соціальні явища, що наносять найбільшої шкоди суспільним відносинам. "Право, – писав Маркс, – це зведена в закон воля пануючого класу" і далі: "Право може не тільки карати за злочини, але і видумувати їх".²

Кримінально-правова властивість злочинності перешкоджає заміні поняття і явища злочинності певною "поведінкою, що відхиляється", що доволі часто вживається у кримінології, особливо в закордонній. Що є злочинним, визначає винятково кримінальний закон. Не існує "власне кримінологічних" понять злочинів. Тому спроби внести кримінологічні категорії в КК (наприклад, у вигляді норм про організовану чи професійну злочинність), так само як і створити відмінні від кримінально-правових поняття злочинів (наприклад, так званий кримінологічний рецидив чи корупція), не перспективні.

Кримінологія, відштовхуючись від діючого кримінального законодавства в розумінні окремих злочинів компонентів зло-

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 3. – С. 323.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 13. – С. 516.

чинності, розкриває свою проблематику – рівень, структуру, динаміку злочинності.

3. Історична мінливість злочинності адекватно прослідковується в кримінальному законодавстві різних соціально-економічних формацій і режимів влади. У нас лише протягом двадцятого століття кримінальне законодавство кардинально змінювалося відповідно до політичних і соціально-економічних революцій, а також режимів влади не менш п'яти разів: у період воєнного комунізму, непу, державно-партійного монополізму і тоталітаризму, початку демократизації суспільства в 1950-х роках, коли були прийняті Основи карного законодавства Союзу РСР і республік 1958 року і КК республік 1959-1961 р.м., у пострадянський період початку 1990-х років, коли з'являється кримінальний ринок і кримінальне законодавство, що намагається з ним боротися (кілька офіційних проектів КК).

4. Злочинність як соціальне явище має відносну самостійність. Кожна країна має свої особливості, зокрема національні, свої звичаї, побут, релігію. Все це визначає і специфічні форми боротьби зі злочинністю, виховну роботу з людьми.

5. Злочинність на відміну від окремого злочину, має властивість самодетермінації, тобто самовідтворення, що особливо характерне для злочинності неповнолітніх, рецидивістів і т.п.

6. Непохитність стосовно до злочинності означає, що не слід очікувати різкої зміни в її структурі і через певні, короткі проміжки часу (місяць, квартал, рік). Такі, відносно, масові явища не можуть змінюватися настільки швидко. Різкі коливання в деяких показниках скоріше свідчать про неточності обліку, ніж про реальні зміни в стані цього явища.

3.2. Кількісні та якісні показники злочинності

Злочинність у цілому поділяється на два основних види: первинний (сукупність первинних злочинів) і рецидивний (сукупність повторних злочинів). Кожний з названих видів розпадається на два інші – злочинність чоловіків і злочинність жінок. При подальшій класифікації злочинність чоловіків і злочинність жінок поділяються, у свою чергу, на злочинність дорослих і неповнолітніх. Кожний з цих видів характеризується як кількісними, так і якісними показниками. Зупинимось на них детальніше.

а) рівень злочинності характеризує її за кількісними параметрами, відповідаючи на питання, скільки скоєно, зареєстровано злочинів, засуджено злочинців. Він вимірюється абсолютними показниками і відносними коефіцієнтами злочинності чи виявлених (засуджених) осіб на 100 тис. населення, а точніше на 100 тис. осіб, що досягли віку кримінальної відповідальності, тобто 14 років.

Таким чином, рівень злочинності – це кількість злочинів, вчинених у тих чи інших адміністративно-територіальних одиницях за певний період часу (квартал, півріччя, рік і т.ін.).

Іноді в юридичній літературі кількість злочинів і число осіб, що їх скоїли, називають “станом”. Так, наприклад, у досить солідному курсі кримінології, виданому в 1985 р., і не менш солідній монографії І.І. Карпеця з проблем злочинності, станом злочинності слід вважати кількість зареєстрованих злочинів, адже стан – це кількісний показник злочинності.¹

Тим часом з часів Арістотеля це поняття охоплює загальні оцінки, якісні та кількісні. Арістотель писав у своїй “Метафізиці”: “Мінливим станом в одному розумінні називається якість, у відношенні до якого можливі зміни...а в іншому розумінні – так називаються вже реальні процеси чи зміни у сфері цих властивостей”.² Та й з погляду загальної теорії статистики цю ознаку все-таки варто позначати терміном “рівень”. Статистична наука, як відомо, під рівнем якого-небудь соціального чи економічного явища розуміє його розмір (обсяг, величину), досягнутий у певний період чи до певного моменту часу.³

Стан злочинності – це збірне, комплексне поняття, що виражає її кількісно-якісну характеристику – рівень, структуру, динаміку, ступінь латентності.⁴

Рівень злочинності складається з трьох основних показників: зареєстрованих злочинів (сюди входять розкриті і нерозкриті злочини); судимості (кількість звинувачувальних вироків, що вступили в силу, і засуджених за ними осіб); латентної злочинності, тобто незареєстрованої злочинності. Останню не слід плутати з нерозкритими злочинами, тому що вони зареєстровані.

¹ Див.: Курс советской криминологии. – М., 1985. – С.96; Карпец И.И. Проблема преступности. – М., 1969. – С. 109.

² Аристотель. Метафизика. – М., 1934. – С. 99.

³ Див.: Общая теория статистики. – М. 1985. – С. 265.

⁴ Див.: Курс советского уголовного права. Часть Общая. – М., 1982. – С. 65; Стручков Н.А. Преступность как социальное явление. – Л., 1979. – С. 15.

б) рівень, структура і динаміка злочинності визначається не тільки в абсолютному вираженні, але обов’язково в коефіцієнтах на 100 тис. чоловік населення. Через різкі перепади у динаміці злочинності доцільно давати пояснення їх джерелам – зміні законодавства чи соціально-економічним причинам і умовам.

Дехто з авторів вважає, що для характеристики злочинності великий інтерес становлять чотири коефіцієнти: 1) показник інтенсивності злочинності, тобто відношення числа зареєстрованих злочинів до чисельності населення. Для більш точного визначення коефіцієнта злочинності варто враховувати не все населення, а лише ті вікові групи, представники яких можуть бути притягнуті до відповідальності за злочин відповідно до діючого кримінального законодавства. Досить часто під час розрахунків виключаються не лише діти, а й “пристаріла” частина населення, оскільки на долю цих осіб припадає дуже незначна частина тих, хто скоїв злочини.

Загальна формула визначення коефіцієнта злочинності має такий вигляд:

$$ДО = \frac{П \times 100 \text{ тис.}}{Н(14 - 60 \text{ років})}$$

де: *П* – абсолютне число злочинів; *Н* – чисельність населення, що проживає на території.

Таким чином, коефіцієнт злочинності показує, скільки злочинів приходить на 100 тис. населення.

При розрахунку й оцінці коефіцієнта злочинності в кримінологічних цілях необхідно довідатися про деякі статистичні, демографічні й інші дані.

1. Злочини, взяті за якийсь певний період, являють собою інтервальні ряди, які характеризують сумарну динаміку діянь, що відбуваються протягом усього року. Неточності в цьому показнику можуть бути пов’язані лише з неповною інформацією і недобросовісним відношенням до реєстрації злочинів.

2. Чисельність населення це моментальний цикл, що характеризується лише на певну чітко визначену дату. На початку року чисельність населення одна, у середині – друга, а наприкінці третя. Коефіцієнт, розрахований на кількість населення станом на

початок року, здебільшого, буде завищеним. Він буде більш адекватним, якщо його розрахувати на чисельність населення кінця року чи на середньорічну чисельність населення на початку та в кінці року.

3. Демографи розрізняють населення постійне і наявне. Це має особливе значення для регіонів і високих рівнів тимчасового населення. При розрахунку коефіцієнта злочинності цього не можна не враховувати, оскільки у великих містах значну частину злочинів вчиняють тимчасові жителі.

4. Кримінальна відповідальність в Україні настає з 14 років (за обмеженим колом діянь), а з 16 років — за всі злочини. Питома вага неповнолітніх до 14 років у середньому в світі складає близько 35 % усього населення. У країнах з високою народжуваністю частка цих підлітків понад 40 %, а з низькою сягає 20%.¹ При порівнянні різних за народжуваністю регіонів (країн) коефіцієнт злочинності бажано розраховувати на населення, яке досягло віку кримінальної відповідальності, наприклад з 14 років і більше. У іншому випадку в регіоні з високою народжуваністю кількість злочинів на 100 тис. населення фактично буде заниженою, оскільки діти до 14 років не є суб'єктами злочинів і до кримінальної відповідальності не притягуються. В порівнянні з країнами де кримінальна відповідальність настає з раннього віку (10, 12, 14, 16 років), така рекомендація майже нездійсненна. За таких умов розглянутий коефіцієнти міжнародних порівняннях, здебільшого проводиться з розрахунку на все населення.

5. Замість загальної кількості врахованої злочинності при розрахунку коефіцієнта може бути взята загальна кількість розкритих злочинів, виявлених правопорушників, попередньо заарештованих усіх засуджених, засуджених лише до позбавлення волі, ув'язнених та ін. У цьому випадку ми маємо справу з кількістю розкритих злочинів на 100 тис. жителів, та кількістю виявлених правопорушників за тією ж чисельністю населення і т.ін. При розрахунку коефіцієнта ув'язнених необхідно звернути увагу на їх кількість в місцях позбавлення волі, що також зображає свій моментальний цикл: на початку року вона може бути однією, а наприкінці іншою. При розрахунках коефіцієнта зазвичай бе-

¹ Лунев В.В. Преступность // Криминалогия: Учебник / Под ред. В.М.Кудрявцева и В.Е. Еминова. — М., 2000 г. — С.81.

реться число ув'язнених, які знаходяться в місцях позбавлення волі станом на 31 грудня аналізованого року чи середнє арифметичне число даних на початок та кінець року.

6. Коефіцієнт злочинності може бути розрахований відносно неповнолітніх, жінок, чоловіків, раніше засуджених, безробітних, студентів, військовослужбовців та інших груп населення за тією самою формулою. Тільки в цьому випадку символ «П» буде означати число злочинів, вчинених досліджуваною групою громадян, а символ «Н» — загальну кількість громадян даної категорії в країні, регіоні, місті.

У кримінологічній літературі коефіцієнт злочинності звичайно ідентифікується з інтенсивністю злочинності (інтенсивність — від лат. *intensio* — напруга, посилення), який дійсно є одним з базових її показників. Деякі автори вважають коефіцієнт злочинності коефіцієнтом інтенсивності злочинності¹, або відносною величиною інтенсивності².

У кримінологічній літературі досить часто вживається такий кількісний показник, як **індекс злочинності**. Його також часто ідентифікують з коефіцієнтом злочинності.

У широкому розумінні слово «індекс» (від лат. *index* — показчик, список, реєстр) означає будь-який узагальнюючий показник, що характеризує досліджуване явище. У статистиці, особливо економічній, де індекси мають найширше поширення, і найчастіше розуміються як узагальнюючі показники двох чи більше сукупностей, що складаються з елементів, які не піддаються підсумовуванню. Наприклад, не можна підсумовувати тонни бавовни з тоннами заліза, нафти, зерна, ціни різних товарів тощо, але є велика необхідність у сумарній характеристиці загального обсягу виготовленої продукції чи в зведеній характеристиці динаміки загального рівня, чи під час продажу різних товарів, акцій з різними цінами. У таких чи аналогічних випадках у валютних розрахунках, спеціально розроблені показники — індекси і поділяються на індивідуальні, групові, агресивні (сукупні), обчислюються в частках, відсотках, в кількості разів, коефіцієнтах.³

¹ Див.: Бабаєв М.М., Быков Л.А., Звирбуль В.К., Кузнецова Е.В. Изучение преступности. — М., 1973. — С.21; Шнайдер Г.Й. Криминалогия / Пер. с нем. — М., 1994. — С.163 — 164.

² Див.: Кайзер Г. Криминалогия / Пер. с нем. — М., 1979. — С.168.

³ Див.: Казинец Л.С. Теория индексов. — М., 1963г.

а) показник злочинної активності населення, тобто відношення кількості осіб, що скоїла злочини, до чисельності населення криміногенного віку. Цей показник дає можливість визначити, яку кількість злочинців у середньому забезпечує досліджувана група населення криміногенного віку.

$$ДО = \frac{Л \times 100 \text{ тис.}}{Н(14 - 60 \text{ років})}$$

де: $Л$ – абсолютне число злочинців; $Н$ – чисельність населення, яке проживає на території.

Для того, щоб більш точно дослідити окремі види злочинності чи осіб, що їх вчиняють, в статистичних дослідженнях, як вже говорилося, користуються спеціальними коефіцієнтами. Сутність спеціального коефіцієнта полягає в тому, що він характеризує рівень злочинної активності у різних видах злочинності (первинна, рецидивна, корислива і т.ін.), за особами, що скоїли злочини (дорослі, неповнолітні, чоловіки, жінки і т.ін.), за територіальним поділом (міська, сільська і т.ін.). У зв'язку з цим у чисельнику формули враховується необхідний вид злочинності, чи особа, що скоїла злочин, а в знаменнику не все населення, що проживає на даній території, а лише те, що нас цікавить.

б) показник криміногенної активності злочинців, тобто відношення кількості злочинів до числа осіб, що їх скоїли. Цей показник демонструє інтенсивність множинності злочинів, тобто вказує на кількість злочинів, скоєних у середньому кожним із злочинців, що характеризує їхню криміногенну активність.

$$ДО = \frac{П \times 100 \text{ тис.}}{Л}$$

де: $П$ – абсолютне число злочинів; $Л$ – абсолютне число злочинців.

в) показник злочинів, що характеризує одним числом ступінь їхньої суспільної небезпеки.

Стаття 65 КК розрізняє характер і ступінь суспільної небезпеки скоєного злочину. Характер суспільної небезпеки злочину

являє собою не індивідуальну ознаку окремого конкретного діяння, а загальну ознаку всіх злочинів цього виду, наприклад розкрадання державного майна.

Ступінь суспільної небезпеки злочину визначає вагомість скоєного злочину, що являє собою індивідуальну ознаку даного конкретного злочину і повинна враховуватися поряд з характером суспільної небезпеки цього виду злочинів.

Як показують дослідження цілої плеяди авторів (Ю.Д. Блувштейн, С.Е. Віцин, Г.Н. Забрянський та ін.), кращим критерієм, за яким оцінюється порівняльний ступінь вагомості окремих злочинів, варто вважати санкції карного закону. Але якою мірою застосовувати покарання – реальною, визначеною судом конкретній особі, чи абстрактною, встановленою санкцією тієї статті, яка кваліфікує цей злочин? Тут думки вчених розходяться. Є переваги і недоліки в кожному з цих підходів. Реальна міра покарання, безумовно, відображає дійсний ступінь суспільної небезпеки цього злочину. Виходить, у мірі покарання, призначеній судом, враховуються, принаймні, три обставини: ступінь суспільної небезпеки злочину, особа злочинця й умови, у яких було скоєно злочин. Однак, з огляду на те, що практика судів у різних країнах різна навіть за однорідними злочинами, міри покарання, встановлені карним законодавством, зовсім різні, оцінка ступеня суспільної небезпеки злочину вимагає певних виправлень.

Інша проблема обліку ступеня суспільної небезпеки злочинів – порівняльні оцінки різних видів покарань. З цього приводу в юридичній літературі висловлено ряд припущень. Так, наприклад, ще А.С. Шляпочников пропонував ввести умовні вимірники, взявши за одиницю відліку (бал) – 1 рік позбавлення волі. Тоді 2, 3, 5, 8, 10, 15 років будуть відповідати 2, 3, 5, 8, 10, 15 одиницям (балам). Визначену в такий спосіб оцінку ступеня суспільної небезпеки кожного окремого злочину за призначенням судом покаранням називається індивідуальним індексом.

З введенням у дію КК України 2001 р. змінилися визначення тяжкості злочинів, оскільки в КК наведено категоризацію злочинів (ст. 12 КК), де всі дані передбачені КК у залежності від характеру їхнього ступеня суспільної небезпеки діяння поділені на чотири категорії самим законодавцем: злочини невеликої тяжкості, злочину середньої тяжкості, тяжкі злочини, і особливо тяжкі злочини. Їх розмежування формалізовано за максимальною мірою покарання, передбаченою КК. До першої категорії відносять діяння

ня, за скоєння яких покарання не перевищує двох років позбавлення волі, до другого — п'ять років, до третього — десять років, до четвертого понад десять років позбавлення волі. Якщо виходити з міри покарань за максимальним терміном, то для четвертої категорії це буде п'ятнадцять років (максимальний термін позбавлення волі передбачений ст.63 КК). Перейіменовуючи роки в бали, ми одержимо єдиний для всієї країни (це найважливіша умова порівняння) нормативний критерій оцінки різних злочинів за їх суспільною небезпекою (вагою). І це буде їхнім індивідуальним індексом, на основі якого можуть розроблятися інші види індексу.

Для розрахунку індексу ваги сукупності злочинів наведемо спрощений умовний приклад. Припустимо, у місті N у 2001р. було скоєно 30 умисних вбивств (ч.ч.1, 2 ст. 115 КК), 15 зґвалтувань (ч.ч. 1, 2 ст. 152 КК), 200 хуліганських вчинків (ч.3 ст. 296 КК), 40 розбійних нападів (ч.2 ст.187КК) і 100 крадіжок (ч.2 ст.185КК), а в 2002 р. було скоєно ті самі діяння, але в іншій кількості: 25, 20, 250, 30, 150 відповідно. Добуток числа скоєних злочинів за видами їх балами (індивідуальним індексом) зображує умовний показник числа злочинів, який можна назвати видовим індексом.

$$I_{mn} = \frac{\sum P_m \times U_m}{\sum P_b \times U_m}$$

де: I_{mn} — індекс ваги злочинів; $\sum P_m$ — сума злочинів поточного періоду (за даними на 2002 р.); U_m — бали ваги злочинів (вони повинні бути одні і для поточного, і для базового періоду); $\sum P_b$ — сума злочинів базового періоду (за даними на 2001р.).

Підставивши у формулу наші умовні дані, ми одержимо бажаний індекс

$$I_{mn} = \frac{25 \times 15 + 20 \times 10 + 250 \times 5 + 30 \times 10 + 5}{30 \times 15 + 15 \times 10 + 200 \times 5 + 40 \times 10 + 100 \times 5} = \frac{2675}{2500} = 1,07,$$

чи 100,07 % .

Отриманий показник означає, що в 2002 р. індекс ваги злочинів підвищився в порівнянні з аналогічним показником 2001 р. на 0,7 (або 7%), хоча число скоєних злочинів у 2002 р. збільшилось з 385 до 475, тобто на 23,4%.

Використання індексу злочинів для просторових і тимчасових порівнянь допоможе більш об'єктивно оцінити реальну криміногенну ситуацію в країні, регіоні, у місті та будь-якому іншому населеному пункті, сприятиме ефективності в боротьбі з нею з боку правоохоронних органів.

У США, наприклад, індексом іменують 8 видів серйозних злочинів (просте і умисне вбивство, зґвалтування, грабіж, напад при обтяжуючих наслідках, крадіжка зі зломом, злодійство — крадіжка, крадіжка автомашини, підпал), що як сказано у посібнику зі складання єдиної форми звітності про злочини, «служать показниками досвіду оцінки криміногенної обстановки в країні»¹.

Питома вага злочинності — це процентне співвідношення шуканої частини злочинності до її загального показника.

$$П.в. = \frac{П(Л) \times 100\%}{загальний показник (П)}$$

г) динаміка злочинності — це тимчасовий рух злочинності у бік росту, зниження, або стабілізації.

Безліч детермінант, що впливають на динаміку злочинності, групуються за механізмом дій і змістом на три підсистеми:

1. Правову, тобто законодавчу і правозастосовну.
2. Соціально-демографічну.
3. Соціально-економічну, політичну, управлінську.

Правові детермінанти — законодавчі і правозастосовні. Розширення або звуження сфери кримінальної відповідальності, криміналізація і декриміналізація діянь неминуха, оскільки злочинність — кримінально-правове явище, впливає на зміну рівня злочинності. Послаблення боротьби зі злочинністю, штучна латентність також позначаються на динаміці злочинності.

Демографічні зміни чинять не причинний, а функціональний вплив на рівень злочинності. Наприклад, низька питома вага злочинності серед неповнолітніх у 1958 р. становила 5% — це зумовлено тим, що серед населення помітно скоротився прошарок злочинності неповнолітніх через війну.

¹ Цит. по: Лунеев В.В. Указ. работа. — С.86.

Істотні причинно — зумовлюючі впливи на злочинність і її динаміку, звичайно, створюють економічні, соціальні, політичні, управлінські детермінанти.

Динаміка рівня злочинності, здебільшого, виражається у відносних показниках, у відсотках, розрахованих або до першого, як його називають базового, року (нерухома база), або до попереднього (ланцюговий спосіб, рухлива база), що приймаються за 100%.

Динаміка рівня злочинності, вираженого в абсолютних та іменувальних числах, найчастіше викладається в ідеї статистичного іменного ряду за роками періодів. Однак динаміка злочинності в такому вигляді розглядаються рідко: абсолютні показники громіздкі, і їхнє зіставлення за роками вимагає відповідних розрахунків, які є мінімально предметні. Динаміка злочинності, виражена у відсотках, більш зрозуміла і наочна. Крім того, переведення абсолютних показників у відносні (у відсотки, коефіцієнти, рази) дає можливість сприяти динаміці рівня злочинності за різними великими і малими країнами, регіонами, адміністративно-територіальними одиницями. В абсолютних показниках дуже важко зіставити динаміку злочинності, яка в одній країні може обраховуватись мільйонами, а в іншій — сотнями. Але якщо дані про злочинність базового року в тій чи іншій країні прийняти за 100%, то порівнюваність темпів росту і зниження злочинності стане достатньою.

Особливе місце в динаміці злочинності займають зміни в рівні латентної злочинності. Ріст питомої ваги латентної злочинності (незаявленої, неврахованої, невстановленої) є серйозним симптомом погіршення кримінальної обстановки в країні чи регіоні.

г) структура злочинності — це її якісна характеристика, яка обумовлена характером і ступенем суспільної небезпеки злочинів, що до неї відносяться і вимірюється співвідношенням груп злочинів. Від структури злочинності, залежить і «напрямок головного удару» у боротьбі з нею. У виділенні структур злочинності існують такі підходи:

1. Структуру злочинності можна розглядати за об'єктами злочинного зазіхання і психічного відношення винного до вчиненого (за статтями КК, та навмисні і необережні).

2. Грунтуючись на розходженнях за ступенями суспільної небезпеки діянь, що її утворюють (тяжкі, менш небезпечні, що не представляють великої суспільної небезпеки).

3. За ознаками особи винного (чоловіча, жіноча, неповнолітніх, дорослих, первинна і рецидивна тощо).

Характер злочинності визначається кількістю найбільш небезпечних злочинів у структурі злочинності, а також тим, яка характеристика особи тих, хто скоює злочини.

Аналіз якісних ознак за тривалий період допомагає розкрити реальні тенденції і закономірності злочинності. Показники злочинності в різних країнах різні. Це залежить від правових систем, організації, повноти обліку злочинів, причин злочинності й інших обставин. Наприклад, у розвитих країнах Північної Америки і Західної Європи число злочинів на 100 тис. жителів коливається в межах 6 — 8 тис. і більше, а злочинів, що розвиваються, близько 2-х тис. Проте в останніх дуже високий рівень умисних вбивств та інших насильницьких діянь, а в перших — крадіжок та інших корисливих злочинів. Високий рівень кримінального насильства робить злочинність більш небезпечною за своїм характером, ніж злочинність з високим рівнем майнових діянь. Для оцінки деяких структурних показників кримінології використовують допоміжний коефіцієнт ураження злочинністю різних груп і прошарків населення. Даний показник являє собою відносину питомої ваги злочинців з певної категорії громадян до всіх громадян даної категорії в структурі населення. Наприклад, жінки в 2001 р. в Україні скоїли 82 тис. 500 злочинів. У структурі виявлених правопорушників це складає 14,7%. Питома вага всіх жінок у структурі населення дорівнює 53%.

Коефіцієнт ураження злочинністю:

- жінок дорівнює $14,7 : 53 = 0,3$;
- чоловіків $85,3 : 47,0 = 1,8$; що в 6 разів вище.

Аналогічним чином можна розрахувати даний коефіцієнт стосовно до неповнолітніх, безробітних, жителів міст, сіл, студентів і т.ін.

4. Географія злочинності — це розподіл її за різними регіонами (територіями) країни, області, району, міста.

Німецький учений Шнайдер вважає, що географія злочинності — це наука, що займається проблемами просторово-тимчасового розподілу девіантності, делінквентності у злочинності (місця злочинів, місця проживання злочинців) у світі, у частинах світу, у державах, великих містах, портових містах, міських районах (наприклад, у районах нетр), в сільській місцевості. Вона вив-

чає також проблеми наявності почуття безпеки, наприклад, про страх населення перед злочинністю, проблеми відношення до карної юстиції, ризиків стати жертвою злочинів. А також з'ясовує вплив соціальної структури того чи іншого району на рівень і характер злочинності, установлює межі і напрямки переміщення злочинців (від місця проживання до місця злочину і назад), вивчає регіональні розходження в реакціях на злочинність¹.

Досвід роботи правоохоронних органів показує, що нерівномірність рівнів і динаміки у регіонах зумовлюється:

- конкретними соціальними умовами того чи іншого регіону;
- його економічною характеристикою;
- національним складом і структурою населення;
- ослабленням соціального контролю за поведінкою людей;
- рівнем культурно-виховної роботи, організації дозвілля;
- рівнем організації роботи з попередження правопорушень;
- впливом активності Сонця, а також інших геокосмічних явищ. Помічено, що спустошливі заколоти, ворожі навали, епідемії страшних хвороб, війни і революції на Русі повторювалися через 400 років, і черговий строк минає на початку нового століття².

5. Екологія злочинності на відміну від географії злочинності досліджує взаємодію середовища, клімату, природного ландшафту, рослинного світу, структури будівництва — з однієї сторони і людських переживань (віктимізація — страх перед злочинністю) і злочинної поведінки — з іншої. Людина — істота, що живе в просторі, яка раз по раз вступає в конфлікт з районом, в якому мешкає, особливо зі своїм найближчим соціальним оточенням. Середовище і поведінка — це дві частини соціальної структури і соціального процесу, що знаходяться в тісному взаємозв'язку, в яких виникає злочинна віктимізація, страх перед злочинністю.

Звичайно, сама система забудови міст, зазвичай, не є безпосередньою причиною злочинності, але вона може сприяти росту таких настроїв, що приведуть до розпаду територіальної громади і тим самим — до втрати неформального контролю.

Сучасне місто — багатооке чудовисько, як назвав його Бальмонд. Є навіть таке поняття — міська хвороба. Жителі сіл про неї

¹ Шнайдер Г.Й. Кримінологія. Пер. с нем. — М., 1994. — С. 201 — 202.

² Чванов М. Время концов и начал. // Лит. газ. — 1991. — 7 августа.

поняття не мають. Хвороба ця виявляється по-різному. Характерні ознаки: туга, непевність, напруженість, страх, схильність до істерії, до непередбачених, здебільшого, агресивних учинків. Однак варто відзначити, що не всі міста в цьому відношенні однакові. У старих, добре збережених містах, де є на що подивитися, злочинність дедалі менша, ніж у сучасних мегаполісах, вибудованих зі скла і бетону.

6. Топографія злочинності зосереджена на аналізі місць злочину, що можуть знаходитися як у середині будинків так і в квартирах, і у магазинах, і у готелях, і у клініках.

Географія, екологія і топографія злочинності мають на меті допомогти міліції (поліції) більш ретельно планувати організацію і використання своїх сил та засобів, і діють в інтересах такої забудови міського простору і його архітектоніки, що сприяли б попередженню злочинності.

Першими, хто почав кримінально-географічні пошуки, були француз Андре-Мішель Геррі і бельгієць Адольф-Жак Кетле. На основі зібраного і проаналізованого кримінально-статистичного матеріалу за період з 1825 по 1860 р. Кетле наніс на карту Франції дані про приблизний розподіл злочинності по країні. Розходження в інтенсивності злочинів у різних районах він відніс на рахунок неоднакової щільності населення, різниці в рівні життя й виникнення народу, оскільки Кетле зв'язував різну інтенсивність злочинності в окремих районах з моральним рівнем їхнього населення і з різною поведінкою потенційних жертв.

Піонерами-новаторами карної екології стали в 20 — 30-х рр. ХХ ст. Кліффорд Шоу і Генрі Маккей, що провели в Чикаго великі кримінологічні (кримінально-екологічні) дослідження проблем підліткової злочинності. Виявлені тут “райони з підвищеною злочинністю” було розділено на “ділянки, що залучають злочинців” (місця вчинення злочинів), і “ділянки, що вигодовують злочинців” (місця проживання злочинців).

Район, «що годує злочинність», характеризується в такий спосіб. Він відрізняється низькою соціальною єдністю, внутрішні зв'язки в родині, чи громаді на підприємствах виражені слабко. Його жителі мають досить низький соціально-економічний статус. Вони максимально швидко залишають цей район. Квартири в такому районі перенаселені, так що діти і підлітки постійно виштовхуються з рідного дому і значною мірою «соціалізуються»

групами своїх однолітків на вулиці. Жителі «делінквентного» району найчастіше різнорідні в етнічному та релігійному плані. Тут зовсім не буває ні парків, ні скверів, тут мало ігрових майданчиків і місць для відпочинку.

Таким чином, виправдані припущення, що райони делінквентності у своєму соціальному розвитку сприяють злочинності (теорія соціальної дезорганізації), що в цьому процесі формуються погляди, які виправдовують протиправність (теорія субкультури), а діти та підлітки в таких районах в процесі соціалізації навчаються злочинним формам поведінки і поглядам (теорія диференціальної асоціації).

3.3. Латентна злочинність

Під латентною злочинністю розуміється сукупність злочинів, не включених під час аналізу злочинності в статистичні дані внаслідок відсутності про них офіційних даних до певного моменту.

Із самого початку кримінологічних досліджень прихована злочинність була «камнем спотикання карної статистики». Були спроби вивести її за межі карної статистики натомість знайти якісь аргументи, щоб не враховувати її. Це вдалося зробити Адольфові Жаку Кетле, він винайшов «закон постійних відносин». Він виходив з того, що між «світлою сферою» (офіційно зареєстрованою злочинністю) і «прихованою сферою» (злочинністю, що залишилася невідомою правоохоронним органам) існує постійне, незмінне співвідношення; коли в якомусь із деліктів «світла сфера» велика, то і «прихована сфера» у них виявляється теж досить великою, а коли в складі злочину «світла» частина мала, тоді настільки ж малою буває і «темна його частина». Однак згодом «закон постійних співвідношень» було визнано помилковим.

Разом з тим емпіричні дослідження, проведені американськими вченими, частково підтвердили висновки Кетле. І пробні проекти дали такі основні результати:

- Прихована сфера невиявлених злочинів удвічі перевищує кількість офіційно зареєстрованих злочинів. Її обсяг у різних видах деліктів у край неоднаковий.
- У великих міських агломераціях насильницькі злочини вчиняються вдвічі частіше, ніж у малих містах чи у сільській місцевості.

У Японії зроблено кілька спроб для визначення величини латентної злочинності (там вона називається «темною цифрою»). Найбільш ефективним, на думку японських кримінологів, у даний час визнано метод, що складається у визначенні пропорції між кількістю заяв, що надходять у поліцію, і потерпілих.

Хоча дослідження питомої ваги поданих заяв носять обмежений характер, через їхню складність, вони все-таки досить ефективні для визначення величини латентної злочинності. Приймавши число зареєстрованих злочинів за 100% та зробивши відповідні підрахунки, японські вчені прийшли до висновку, що загальне число латентних злочинів складає 105%. Якщо всі скоєні злочини розбити за їх конкретними видами, то «темна цифра» виглядатиме так: вандалізм – 2536%, вторгнення в житло – 421%, присвоєння – 395%, шахрайство – 236%, нанесення тілесних ушкоджень – 42% і т.ін. Звідси видно, що реальний обсяг злочинності принаймні в два рази перевищує дані статистики.¹

Таким чином, латентна злочинність не виникає мимоволі; вона є породженням різних обставин, пов'язаних з позицією жертв і доволіним обліком злочинності правоохоронними органами.

У зв'язку з цим у юридичній літературі розрізняють латентність трьох видів: природну, штучну, прикордонну.

Під природною латентністю розуміється сукупність випадків, коли правоохоронним органам факт вчинення злочину не став відомим (наприклад, неповідомлення потерпілих про злочин, хабарництво, розкрадання тощо).

На думку Г.И. Шнайдера, існують певні причини, що стримують від подачі заяв про злочини. Злочинне діяння може стосуватися жертви як співучасника (обопільне заподіяння шкоди). Тому жертва могла бути згодна зі злочином. Така жертва може розглядати злочин як малозначну, тривіальну подію. Діяння може не завдати великого збитку, але поставити злочинця в незручне становище, якщо злочин скоєно в близькому для нього середовищі, жертві серед родичів, друзів, знайомих, колег. У жертви немає часу на карний процес, він здається їй занадто обтяжливим, неприємним, не входить до її планів. Вона нічого не виграє від повідомлення (наприклад, у випадку повернення украдених у

¹ Уэда Кан. Преступность и криминология в современной Японии. – М., 1989. – С. 74.

неї речей і примирення сторін). Жертва вважає, що заява пов'язана з непропорційною витратою часу, фінансів і щиросердечних сил. Вона боїться помсти з боку злочинця. Жертва вороже настроєна стосовно поліції, системи карної юстиції (це буває, коли злочин чиняється в колі злочинців).

Штучна латентність — охоплює ті випадки, коли правоохоронні органи, володіючи необхідною інформацією про скоєний злочин, не ставлять його на облік, аби створити видимість благополуччя в боротьбі зі злочинністю.

Латентність прикордонних ситуацій присутня, коли факт злочину виявлено, але за різних обставин він не усвідомлюється злочинцем особою, що його скоїла (наприклад, пожежі, кишенькові крадіжки тощо).

Методи вичислення латентної злочинності:

- аналіз припинених справ чи «відмовних»;
- вивчення суспільної думки про стан латентної злочинності;
- опитування експертів і потерпілих;
- інформація бюро судово-медичних експертиз, ДАІ, медичних установ;
- економічні дані про спожиту електроенергію, воду, сировину, газ при виробництві продукції і т. ін.

Можна виділити такі рівні латентності:

а) низький рівень — це злочини, скоєні очевидно, у результаті чого інформація про них швидко поширюється (вбивства, розбій тощо);

б) середній рівень — це злочини, скоєння яких неочевидно в такому ступені як першої групи. Потерпілі за різними мотивами звертаються в правоохоронні органи в пошуках захисту порушеного права, і не приховують факт злочину;

в) високий рівень — це злочини, скоєння яких у більшості випадків відомо лише злочинцю і потерпілому, причому останній інколи зацікавлений у прихованні самого факту злочину за мотивами сорому, хвороби, помсти і т. ін. (шахрайство, хабарництво, статеві злочини тощо).

Необхідно звернути увагу на те, що латентній злочинності, як частині всієї злочинності, притаманні характерні риси, вона детермінована тими ж причинами й умовами.

3.4. Злочинність і судимість

Осуд винного є передостаннім етапом карного правосуддя, якщо включати в нього відбування покарання. Кількість осіб, що фактично скоїли злочин, виявлених правоохоронними органами, відданих до суду і засуджених, проходячи через систему правосуддя, спадає від стадії до стадії, залишаючись у латентній злочинності, нерозкритих злочинах, у сукупності звільнених від відповідальності, nereабілітуючим обставинам і навіть виправданих. Кількісне зменшення осіб під час проходження через «фільтр» правосуддя і складає сутність коефіцієнта спадання, характеризуючи, з одного боку, рівень гуманності, з іншого — рівень ефективності системи карної юстиції. Чим менша кількість осіб (звичайно, до оптимальної межі) з числа виявлених правопорушників засуджується до реального покарання, особливо до позбавлення волі, тим гуманніше і більш індивідуалізоване правосуддя. І, навпаки, чим більше осіб з числа, що скоїли фактично злочини, буде притягнуто до кримінальної відповідальності і засуджено, тим невідворотніше, результативніше працює система карної юстиції.

Гуманність і ефективність, як ми бачимо, не зовсім в злагоді між собою. Маючи різні крапки відліку, вони стикаються на рівні судимості осіб, що скоїли злочин. Теоретично знайти «золоту» середину між ними не просто. У реальному житті їхнє співвідношення ще складніше. У 50–60-х рр. всупереч здоровому глузду число виявлених правопорушень було вище рівня врахованих злочинів, а число засуджених наближалось до числа виявлених осіб. Всі ознаки «надвисокої ефективності» були явні, але по суті це не могло бути узгоджено не лише з гуманністю, але і з законністю. В останні роки ситуація дещо змінилася: між рівнями врахованої злочинності, виявлених правопорушень і засуджених утворилися великі розбіжності («ножиці»), що свідчать про низьку ефективність. Хоча це ще не означає, що вітчизняне правосуддя стало більш гуманним.

Намагаючись статистично співвіднести злочинність і судимість, не зайве нагадати, що це не зовсім порівнянні явища. Злочинність обчислюється фактами, а судимість, як і виявлені правопорушники, в особах.

Розбіжність «кривих» злочинності і судимості, як би їх не розглядати, створюють враження, що зниження правового та соціально-правового контролю над злочинністю зумовлено неадекватною судовою діяльністю.

Ця версія особливо активно підтримувалася і підтримується слідчими органами. Суддів звинувачують у завищеній вимогливості доказу провини, в усуненні від розгляду складних кримінальних справ, у необґрунтованому поверненні на додаткове розслідування, у м'якості вироків, що виносяться, у виправданні небезпечних злочинців і т.ін. Такі факти були і є.

Проте, правовий та кримінально-правовий контроль за злочинністю в країні ослаблений в основному не на стадії судових рішень, а на етапі попереднього слідства і дізнання. Цей висновок підтверджується фактичними даними.

3.5. Стан і основні тенденції злочинності в Україні та інших країнах

Слід зазначити, що вперше за багато десятиліть статистичні дані про стан злочинності в нашій країні (тоді СРСР), були приведені в офіційній пресі в лютому 1988 року.

Статистика показала ріст злочинності, і чималий. Ці дані сьогодні відомі і за бажанням з ними можна ознайомитися. Ось лише деякі цифри по Україні. Якщо в 1986 році було зареєстровано 248,6 тис. злочинів, то в 1991 р. — вже 405,5 злочинів, у 1994 р. — 572,1 тис., у 1995 р. — 641,9 тис. Деякий спад спостерігався в 1996 р. — 617 тис. злочинів, у 1997 р. — 589,2 тис., у 1998 р. — 576 тис., у 1999 р. — 558,7 тис., у 2002 р. — 553,8 тис.

Незважаючи на те, що рівень злочинності в нашій країні на 100 тис. чоловік відносно невеликий (близько 1000 злочинів на 100 тис. чоловік) у порівнянні з найбільш розвинутими країнами (наприклад, у США — понад 5,5 тис. злочинів, в Англії — 7,4 тис., у ФРН — понад 7,5 тис., найменший і стабільний рівень злочинності в Японії — 1,5 — 2 тис. злочинів), це не може нас не турбувати, оскільки росте питомо вага тяжких злочинів (насильницьких злочинів, злочинів росте неповнолітніх, рецидивної злочинності).

Основні тенденції злочинності в Україні:

— кількість врахованих злочинів набагато перевищує число виявлених осіб, що скоїли злочини;

— переважає корислива мотивація більшості злочинів;
— до участі в злочинній діяльності утягується значне число осіб без кримінального минулого;
— росте організована злочинність;
— збільшується число злочинів, зв'язаних з наркотиками;
— сучасна злочинність усе більше стає кривавою і збройною та ін.

ООН двічі проводила узагальнення даних про злочинність — у період з 1970 по 1975 рр. і з 1975 по 1980 рр. У них брали участь 62 держави — члени ООН і дві країни — що не є членами цієї організації. При першому зборі підсумки виглядали так: число злочинців, коефіцієнт злочинності, число затриманих злочинців склали приблизно 900 на 100 тис. населення (по всьому світі). Це число збільшувалося в період з 1970 по 1975 рр. приблизно на 2 % щорічно і зросло за весь цей період на 15 %. Особливо помітно зросла у період 1970 — 1975 рр. чисельність умисних вбивств (на 20 %), крадіжок (на 46 %), злочинів, пов'язаних з наркотиками (на 114 %) і пограбувань (на 179 %). Країни, що розвиваються, мали більш низький показник інтенсивності злочинності (800 на 100 тис. чоловік), ніж промислово розвинуті (1000 на 100 тис.). Злочинність серед жінок росла у всіх країнах швидше, ніж серед чоловіків, причому особливо сильно в індустріальних країнах.

Генеральний секретаріат ООН, розподілив усі злочини за трьома категоріями: а) злочини проти власності; б) злочини проти особи; в) злочини, пов'язані з наркотиками. Найбільш розповсюдженим злочином проти власності у всіх країнах виявилась крадіжка, самими численними злочинами проти особи були злочини, пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень. Однак структура злочинності в країнах, що розвиваються, відрізнялася від структури злочинності в розвинутих. Так, якщо в країнах, що розвиваються, 43 % відносилися на злочини проти особи, а 49 % — на майнові, то в розвинутих промислових країнах це співвідношення складало 10 % і 82 % відповідно.

Крім уже наведених даних, інформація отримана ООН, підтвердила раніше зроблений висновок, що в міру економічного розвитку будь-якої країни майнові злочини зростають, проти особи, особливо злочини проти життя, стають більш рідкими.

Найбільш високим рівнем злочинності характеризувалася зона Карибського моря, що почасти пов'язується стратегічним положенням Антильських островів між Південною і Північною Америками. У цьому районі поширені контрабанда, нелегальна

торгівля наркотиками і зброєю, а також застосування насильства. Далі, винятково важливу роль для цих країн відіграє туризм, що будить у місцевого населення нові очікування, за таких умов туристи легко стають жертвами злочинів. Туризм на Антильських островах, з одного боку, піднімає економічний добробут, забезпечує нові робочі місця, але, з іншого боку – руйнує місцеві громади, породжує уявлення про цінності, що суперечать традиційним нормам життя місцевого населення.

Поряд з Японією та Непалом був відзначений більш низький рівень злочинності в окремих країнах Північної Африки і Близького Сходу. У таких країнах, як Єгипет, Саудівська Аравія й Алжир, ситуація зі злочинністю досить стабільна, що насамперед зумовлюється збереженням традиційних соціальних структур – системи тісних родинних зв'язків, ісламського законодавства і традиційної системи життєздатних релігійних цінностей.

Другий збір даних, як і перший, показав, що насильницькі злочини поширені головним чином у країнах, що розвиваються, а майнові – у розвинутих індустріальних. У період з 1975 по 1980 рр. насамперед збільшилася кількість (по всьому світі) злочинів, пов'язаних з наркотиками на 120 %. Країни, що розвиваються, реагували на ріст злочинності посиленням своєї поліції, але і роль общинно-племінних судів (неофіційне реагування) у них залишається ще значною.

Спостерігається, що злочинність розвивається хвилеподібними циклами: вона росте, потім знижується і потім знову росте протягом певного періоду часу від 50 до 100 років.

У середні віки майнові злочини (крадіжка, приховування майна, добутого злочинним шляхом) були досить поширені, але, звичайно, не настільки великих масштабах, як сьогодні. Пограбування й особливо вбивства складали значну частину злочинів. Злочини проти життя охоплювали до 20 % усіх кримінально карних діянь, тоді як зараз (наприклад, у ФРН) вони скоротилися до 0,1 %.

У середні віки була відсутня підліткова злочинність. Оскільки тривалість життя була значно коротшою, ніж зараз, основну масу населення складали молоді люди віком до 35 років. Перехідного віку між дитинством і станом дорослої людини практично не існувало, дитина відразу переходила з дитинства у світ дорослих.

Оскільки жінки і дівчата жили в сильно захищеному соціальному оточенням середовищі і до того ж суворо контролювалися

неформальними методами, жіноча злочинність була вкрай незначна і складалася головним чином у виконанні допоміжних завдань при підготовці і вчиненні злочинів чоловіками.

Таких «вільних птахів», що грабували лише багатих, поділяли здобич між бідними й убивали лише тоді, коли мова йшла про самооборону чи про справедливу відплату за заподіяне комусь зло, у дійсності не існувало. Робін Гуд був фантастичним ідеалом для незадоволених селян і існував лише в легендах та міфах.

Організованих злочинців породжували у свій час аристократи і дрібне дворянство; це були злочинці, які діяли за спинами інших. Оскільки в аристократів був одяг з хутряними комірами, чинені ними злочини (збереження награбованого, вимагання тощо) одержали назву «злочинність хутрянних комірів».

Основи для розвитку протиправної поведінки в сучасному суспільстві заклали три всесвітні революції.

– Меркантилістична революція, що йшла за відкриттям Америки європейцями (1492 р.). Вона перетворила європейську соціально-економічну структуру шляхом розгортання всесвітньої системи торгівлі. Почав розвиватися поділ праці між індивідуумами та цілими націями.

– Промислова революція, що почалася близько 1750 р., привела на зміну феодальному, аграрно-ремісничому соціально-економічному ладу – індустріальне суспільство, умови життя в якому визначалися способом виробництва, що базується на великій промисловості.

– Технологічна, або друга промислова революція, що почалася після другої світової війни, була заснована головним чином на автоматизації виробництва. Вона призвела до росту попиту на висококваліфіковану робочу силу, тому погано підготовлені працівники втрачали свої місця і ставали безробітними.

Ці всесвітні революційні процеси впливали і продовжують впливати на масштаби і види протиправної поведінки:

– торгівля, що охоплює увесь світ, і масове виробництво товарів, неймовірно розширили можливості і передумови для злочинних діянь;

– економічні і соціальні зміни, ріст економіки і супровідні його кризи особливо сильно стимулюють майнові злочини, а на злочини проти особи такі зміни менше впливають. Не почувають себе защемленими люди лише в ситуації загального тяжкого матеріального становища. Середньовічні селяни не почували себе в

більш гіршому становищі, ніж аристократія. Це пояснювалося тим, що межі класів були чіткими і непроникними. Після меркантилістичної і першої промислової революції це становище змінилося. Зокрема, з'явилася нова соціальна верства – буржуазія. Але і межі між верствами суспільства стали більш гнучкими і проникними. Ідеологія рівних шансів на успіх, проголошена США, що не враховувала того, що багатьом людям не потрібний надлишок благ для самореалізації, призвела до загального урівнювання і до колосальної недооцінки всіх матеріальних цінностей.¹

¹ Детальніше див.: Шнайдер Г.Й. Зазн. робота. – С. 202 – 210.

Лекція 4

ТЕМА: ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ

4.1. Поняття особи злочинця

Особа злочинця завжди була однією з центральних проблем усіх наук кримінального профілю і в першу чергу кримінології. Історія цієї науки свідчить про те, що найгостріші дискусії кримінологи вели і ведуть саме з приводу особи злочинця. В залежності від соціально-історичних умов, вимог соціальної практики і рівня розвитку науки, по-різному ставилося і вирішувалося питання, що таке особа злочинця, чи є вона взагалі, у чому її особливості, яка роль у вчиненні злочину, як впливати на неї, щоб більше не допустити злочинних дій. Усі ці питання мають велике практичне значення.

Необхідно враховувати, що навіть у такій специфічній сфері, як злочин, людина діє як суспільна істота. Тому до неї треба підходити як до носія різних форм суспільної психології, набутих моральних, правових, етичних та інших поглядів і цінностей, індивідуально-психологічних особливостей. У цілому – це являє собою джерело злочинної поведінки, його суб'єктивну причину, визначає необхідність вивчення всієї сукупності соціологічних, психологічних, правових, медичних (у першу чергу, психіатричних) та інших аспектів особи злочинця.

Особа злочинця являє собою цілісну систему соціальних і психічних властивостей, що утворюють її суспільну небезпечність, яка детермінує вчинення злочину.

У наведеному визначенні відображений органічний зв'язок між загальним, соціологічним і кримінально-правовим змістом поняття особи злочинця: негативні соціальні і психічні властивості складуть характеристику злочинця лише тоді, коли і скільки ці якості проявляться у факті вчинення злочину.

Таким чином, про особу злочинця можна говорити лише стосовно як до суб'єкта злочину, тобто особи, що вже вчинила злочин. До скоєння злочину антисоціальні правопорушні властивості особи, що проявляються, можуть характеризуватися як криміногенні, передзлочинні, але не кримінально суспільно небезпечні.

Особа злочинця відрізняється від законотрусливої особи суспільною небезпекою. Остання являє собою систему властивостей особи у вигляді криміногенних інтересів і мотивації, що породили відповідну злочинну поведінку.

Звичайно, не можна визнати, що поняття особи злочинця певною мірою умовне і формальне, оскільки віднесення певних дій до числа злочинних залежить від законодавця. Він, як відомо, може скасувати кримінальну відповідальність за вчинки, що раніше ним розглядалися як злочинні. Не можна не визнати, що в багатьох осіб, що скоїли, наприклад, необережні злочини, можуть бути відсутніми риси, типові для злочинців.

Особа злочинця має тимчасові межі: з моменту вчинення злочину, засвідченого судом, і до кримінального покарання, а не до моменту констатації виправлення. Після відбуття покарання людина вже не є злочинцем, а тому не може розглядатися як особа злочинця. Людина звільняється від покарання не тому, що виправилася, а тому, що минув установлений законом термін покарання. Справжнє виправлення його, якщо під цим розуміти позитивну перебудову системи моральних і психологічних особливостей, ведення соціально схвального способу життя, може мати місце значно пізніше відбуття покарання або взагалі не наступити. В останньому випадку потрібно говорити не про особу злочинця, а про особу, що представляє суспільну небезпеку.

Проте, потрібно вивчати не лише тих, хто вже вчинив злочин, але і тих, чий спосіб життя, спілкування, погляди й орієнтації ще лише свідчать про таку можливість, яка може стати реальністю і не стати такою. Виявляється, у сфері кримінологічних інтересів знаходяться алкоголізм, наркоманія, бродяжництво, проституція та інші неприпустимі антигромадські явища і відповідно особи тих, хто скоює такі вчинки.

Ще в 60-х та 70-х роках ХХ сторіччя у ВНДІ МВС СРСР і ВНДІ Прокуратури СРСР проводилися дослідження якісно-кількісної, статистично вираженої системи суспільної небезпеки особи. Використовуючи метод розпізнавання образу за допомо-

гою ЕОМ, вчені робили прогноз про майбутню поведінку особи. У 70 – 80% випадків, заснований на суспільній небезпеці особи прогноз, виявився виправданим.

Систему особи злочинця утворюють три підсистеми, що включають, у свою чергу, більш дрібні підсистеми і компоненти особистісних властивостей суб'єкта злочину. Це: 1) соціально-демографічна підсистема (стать, вік, освіта, соціальна належність, матеріальне становище, громадянство, психічне здоров'я); 2) соціально-рольова (функціональна), що включає в себе сукупність видів діяльності осіб у системі суспільних відносин як громадянина, члена трудового колективу, сім'янина і т.ін.; 3) морально-психологічна підсистема, яка відображає відношення особи до соціальних цінностей і виконуваних соціальних функцій. Особа характеризується громадянською психологією (відношення до суспільства, держави, ідеологічний і політичний світогляд тощо), що проявляється в громадській діяльності; трудовою психологією (відношення до праці), що проявляється в професійній діяльності; побутовою психологією (відношення до родини, дозвілля) і відповідною поведінкою; правовою психологією (відношення до закону, правопорядку, правоохоронних органів) і адекватними їй вчинками, нарешті, психологією “Я” (самооцінки, “самосвідомості”).

Між підсистемами існує причинно-наслідкова, зумовлююча і функціональна залежність і взаємодія. Стрижнева підсистема особи як злочинця, так і законотрусливої особи однакові.

Негативні властивості психології злочинця породжують мотивацію, що і стає причиною вчинення діяння. Мотиви породжені потребами й інтересами особи, актуалізують і конкретизують мотиви поведінки.

В юридичній літературі виділені такі аспекти вивчення особи злочинця: кримінально-правовий, процесуальний і кримінологічний.

У кримінальному праві багато обставин, що характеризують особу (вік, осудність, минула судимість, службове становище і т.ін.) зводяться законодавцем у ранг складу злочину. Особа злочинця за конкретною справою – відправний момент при вирішенні питання про ступінь провини й індивідуалізації відповідальності і покарання, більшість пом'якшуючих і обтяжуючих відповідальність обставин, призначення більш м'якого покаран-

ня, ніж передбачено законом, застосування умовного засудження, визнання особи особливо небезпечним рецидивістом.

У процесуальному відношенні дані про особу злочинця мають важливе значення для правильного визначення напрямку розслідування, побудови і перевірки слідчих версій, для вибору запобіжного заходу, тактики проведення окремих слідчих дій, для з'ясування причин і умов скоєння злочинів.

Кримінологічний аспект вивчення особи злочинця припускає різні “рівні” узагальнення цього поняття: конкретна особа, різні категорії злочинців, загальне поняття злочинця і містить у собі вивчення всіх зовнішніх і внутрішніх обставин, що сформували її як особу. У цьому плані кримінологічний аспект найбільш широкий і містить у собі як кримінально-правовий, так і процесуальний моменти.

4.2. Соціальне і біологічне в особі злочинця

Соціальне і біологічне в особі злочинця – питання дискусійне на всьому шляху розвитку кримінології. Для його вирішення необхідно гранично конкретизувати постановку проблеми, а саме: яка галузь біології мається на увазі дослідником, який наполягає на біологічних властивостях злочинця як вирішальних: антропологія, генетика, біохімія? При цьому не можна плутати біологію з психологією і психіатрією. Необхідно вирішувати питання винятково на статистично достовірному і репрезентативному матеріалі, дотримуючись методу контрольної групи.

Людина – біосоціальна система. Особа людини соціальна. Власне біологічні чи психіатричні властивості без взаємодії з умовами виховання і ситуацією діяння кримінологічно нейтральні. Деякі з них у взаємодії з криміногенними умовами обов'язково можуть стати криміналізуючими психолого-психіатричними факторами, що полегшують вчинення злочинів і направляють поведінку людини у певне русло, найчастіше насильницько-сексуальне. Так, генетичні аномалії можуть стати органічною основою психічних відхилень, а ці останні при взаємодії з криміногенними умовами підсилюють і орієнтують злочини. Давно відмічено статистично стабільну і достовірну залежність агресивних злочинів з деякими психічними аномаліями.

До психічних аномалій (граничних станів), що повинні враховуватися при профілактиці, відносяться психопатія, алкоголізм, наркоманія, розумова відсталість у формі дебільності, що не виключає осудність, травми центральної нервової системи.¹

Що стосується психологічних властивостей особи, її правової, трудової, громадянської і т.п. психології, потреб, інтересів і мотивації, вони не відносяться до психічних чи інших генетичних, психофізіологічних і т.п. детермінантів.

Таким чином, облік біологічних особливостей осіб, що вчиняють злочини, здатний більш повно розкривати механізм злочинної поведінки, допомагає відповісти на запитання, чому ця поведінка приймає ті чи інші конкретні форми. Однак не можна не помітити, що в осудних осіб, первинними і визначальними в механізмі злочинної поведінки є соціальна якість, особливості соціального середовища і соціального розвитку.

4.3. Кримінологічна характеристика особи злочинця

Соціально-демографічна підсистема особи злочинця, як уже відзначалося, містить у собі властивості, пов'язані зі статтю, віком, громадянством, освітою, соціальною належністю, національністю, матеріальним становищем, психічним здоров'ям, алкоголізмом і наркоманією (токсикоманією).

Статистичний “портрет” сукупної особи злочинців в Україні за даними за 2001 р. такий: частка неповнолітніх серед усіх виявлених осіб 11,5%, злочинність жінок склала 12,3%, темпи приросту злочинності неповнолітніх у 2 – 2,5 рази вище темпів приросту дорослої злочинності. У жіночій злочинності привертає увагу зростання питомої ваги насильницької і корисливо-насильницької злочинності, маргинальність, алкоголізм і наркоманія.

За освітнім рівнем між злочинцями і контрольною групою законослухняних осіб у цілому великих перепадів немає. Однак вони присутні в злочинності неповнолітніх – відставання за рахунок другорічництва на один-два класи та у насильницькій і рецидивній злочинності.

¹ Див.: Ушаков Г.К. Пограничные нервно-психические расстройства. – М., 1981.

За соціальним станом традиційно перше місце займають особи без постійного джерела прибутку і без постійного місця проживання. Потім ідуть робітники низької кваліфікації та сфери торгівлі і послуг. Після них – службовці і працівники сільського господарства. Роста частка учнів і студентів, лідерами серед учнів є невстигаючі та учні ПТУ.

Статистичний облік злочинців за їхньою матеріальною належністю до багатих, середніх прошарків, бідних і жебраків ще лише формується. Але актуальність такого аналізу досить велика. Зіставлення рівнів злочинності, зрозуміло, треба вести не лише за абсолютними даними виявлених і засуджених злочинців, але і за коефіцієнтом відповідних соціальних груп населення. Зрозуміло, що, наприклад, кредитно-банківську злочинність представляють багаті і дуже багаті.

Облік мігрантів і переселенців також значимо суттєвий. За рядом регіонів, наприклад, у Києві, до 30 – 40% злочинів припадає на приїзжих.

Алкоголізація і наркотизація злочинців завжди враховувалися кримінальною статистикою, оскільки даний показник безпосередньо пов'язаний із криміногенними умовами злочинності. У 2001 р. частка осіб, що вчинили злочини у стані алкогольного сп'яніння, склала 40%.

У соціально-рольовій підсистемі системи особи найбільшої уваги заслуговує характеристика злочинця за його суспільною небезпекою, аналіз дозлочинної протиправної поведінки. У 2001 р. судимих серед виявлених осіб було 20%.

Для побутових злочинів важливе виявлення ролі суб'єкта, як члена родини: дружини, батька, сусіда, члена груп дозвілля. Для неповнолітніх важлива їхня роль у груповому спілкуванні, проведенні дозвілля, захопленні (хоббі).

Найглибшу підсистему особи як злочинця, так і “слухняного”, складають морально-психологічні властивості: у правовій психології, трудової, сімейно-побутової, міжособистісної, самооцінки (“самосвідомість”). Дефекти правової психології виражаються в злочинній поведінці та відношенні до вчиненого, до правових цінностей – закону, правозастосування та ін. За опитуваннями визначають ступінь правосвідомості, тобто знання кримінального закону, правової психології, відношення до закону і правозастосування, оцінки власного злочину, поведінки по-

терпілого. Криміногенний вплив на втрату страху перед покаранням, знання про високу латентність злочинів, про порушення принципу невідворотності кримінальної відповідальності.

Криміногенно-деформованість моральності і психологія особи формує потреби, інтереси, і, нарешті, мотивацію, що і породжує злочинну поведінку.

4.4. Класифікація особи злочинців

Під класифікацією особи злочинців розуміється розподіл по групах, виходячи з певних критеріїв. Вона має значення для виявлення причин злочинів, для прогнозу про виправний вплив покарання, а також для кримінальної та кримінально-виконавчої нормотворчості.

Слід відзначити, що в курсі кримінології класифікація злочинців розуміється у вузькому і широкому розумінні. У вузькому – це типологія, що заснована на істотних ознаках, закономірно пов'язаних із причинами злочинної поведінки. У широкому розумінні під класифікацією розуміється і типологія і класифікація в уже зазначеному вузькому розумінні. Останню автори курсу називають також угрупованням.¹

Виявляється, що ця суперечка більше стосується термінів: “типологія”, “класифікація”, “угруповання”. Всяка класифікація припускає безліч членування (у нашому випадку злочинців) на визначені класи, групи, підсистеми за всілякими критеріями. У даному випадку класифікація за характером та ступенем суспільної небезпеки називатиметься класифікацією.

За ступенем суспільної небезпеки злочинці групуються на **випадкових**, тобто осіб, що вперше вчинили злочини в результаті випадкового збігу обставин і знаходяться в протиріччі з загальною характеристикою всієї попередньої поведінки; **ситуаційних** – осіб, що вперше вчинили злочини під впливом несприятливих умов формування їх життєдіяльності, але крім цього злочину в цілому характеризуються більш позитивно, ніж негативно; **хитливих** осіб, що вчинили злочини вперше, але правопорушення допускали і раніше, і в цілому характеризуються переважно негативно; **злісних** осіб, що неодноразово вчиняли злочини, здебільшо-

¹ Курс советской криминологии. – М., 1985. – С. 293 – 309.

го і раніше судимих; і **особливо злісних**, тобто осіб, неодноразово судимих (рецидивісти, особливо небезпечні рецидивісти).

За характером суспільної небезпеки, виходячи з домінуючої мотивації, злочинці поділяються на:

- а) економічних (корисливих);
- б) насильницьких (включаючи корисливо-насильницькі і опір представникам влади);
- в) службових;
- г) державних;
- г) військових;
- д) необережних.

Виділені групи осіб не завжди виступають у “чистому” вигляді, серед них можливі певні поєднання.

Класифікація може проводитися і за систематизацією глав та розділів в Особливій частині КК.

Крім того, класифікація може проводитися і за іншими підставами. Все залежить від завдань і мети, що ставлять дослідники. Наприклад, класифікація, заснована на суто демографічних даних (за статтю, віком, освітою тощо); та відомостей про соціальний стан і рід занять і т.ін.

Лекція 5

Тема: МЕХАНІЗМ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

5.1. Поняття механізму злочинної поведінки

Масив правопорушень складається з численних індивідуальних актів, конкретних учинків. Чим викликані ці конкретні вчинки людей? Як впливають на їх поведінку чинники об'єктивної дійсності і внутрішні причини? Для відповіді на ці запитання необхідно проаналізувати індивідуальні механізми з поміж яких і антигромадську поведінку, розглянути, з чого складаються акти поведінки, як вони утворюються, тобто з'ясувати їхню структуру і генезис.

Структура конкретного поведінкового акту може бути проаналізована з різних точок зору. Його прийнято характеризувати як діяння, що складається з чотирьох елементів: об'єкта, тобто того, на що спрямоване діяння; об'єктивної сторони, тобто способу здійснення діяння; суб'єктивної сторони, тобто відношення особи до діяння і його результату; і суб'єкта, тобто людини, що скоїла діяння. Для кримінології, соціології і психології продуктивним динамічним підходом є той, що дозволяє вивчати поведінку людини в розвитку. З цього погляду конкретне правопорушення є процесом, що розгортається як у просторі, так і в часі. Оскільки ж нас цікавлять причини певної поведінки, необхідно враховувати не лише самі дії, що коять заборонений законом вчинок, але деякі попередні їм події. Тим самим оскаржується генезис протиправної поведінки, її походження і розвиток¹.

¹ Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность.

Таким чином, злочинна поведінка більш ширше поняття, ніж злочин. Як відомо, злочин у кримінальному праві визначається як суспільно небезпечне шкідливе діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ст. 2 КК України). З цього визначення випливає, що мова йде про зовнішньо виражений акт людської поведінки, що завдав шкоди особі чи зазіхає на неї, ставить під загрозу заподіяння шкоди. Однак, кримінолога, як уже було сказано, цікавить не лише і не стільки зазначені самі по собі, скільки об'єктивні і суб'єктивні обставини, що передують йому, з якими пов'язані мотиви виникнення злочину, постановка мети, вибір засобів, прийняття рішень і т.ін. Усі ці обставини в процесі їхнього формування ще не утворюють складу злочину як завершеного акту. Однак вони можуть бути включені в поняття злочинної поведінки, що у кримінологічному розумінні охоплює формування злочинної поведінки і її реалізації. Отже, злочинна поведінка є процесом, що розвивається в просторі і часі і включає зовнішні, об'єктивні діяння, що дійсно утворюють склад, а також внутрішні, що передують їх психологічним явищам, які детермінують вчинення злочину¹.

Усе величезне різноманіття чинників детермінують злочинну поведінку, можна поділити на дві категорії: особи і впливу зовнішнього середовища. Де варто шукати причину вчинку? У науковій літературі з філософії і психології переважає думка про те, що причинами злочинів слід вважати зовнішні несприятливі особисті обставини винної особи в умовах розвитку причинного зв'язку. З таким трактуванням важко погодитися: вона принижує роль особи, перетворюючи її в іграшку зовнішніх, незалежних від неї сил. «Адже якщо людина є рядовою ланкою причинно-наслідкових відносин, очевидно все залежить від причин, які стоять за нею, якщо все, в силу деяких зовнішніх причин, в умовах що її оточують вирішено без неї, то вона не в змозі нічого змінити, чи зробити самостійно»². Звичайно, зовнішні обставини формування особи і криміногенна ситуація в момент ухвалення рішення бувають могутніми, але вирішує все-таки людина, і «на Страшному Суді буде запитано не про зовнішнє середовище, а

¹ О природе антиобщественных поступков и путях их предупреждения.— М., 1982 С.151 — 152.

² Какабидзе З. Проблемы человеческого бытия.—Тбилиси, 1985.

про самовизначення наше на підставі волі кожного з нас»¹. Найближчою причиною вчинку слід вважати особу, оскільки від неї залежить, діяти так чи інакше. А якщо вибору немає, якщо свобода особи заблокована зовнішніми силами, тоді і немає вчинку, немає провини. В усіх інших випадках зовнішні обставини формують особу і сприяють або перешкоджають вчиненню конкретного злочину.

Виходячи з того, що механізм поведінки людини, з поміж яких і антисуспільний, є процесом взаємодії особи і зовнішнього середовища, ми можемо виділити наступні етапи, чи ланки, такої взаємодії: а) мотивація антигромадського вчинку; б) планування антигромадських дій; в) їх реалізація².

Названі ланки послідовно переходять одне в одне, однак це характеризує не всякий злочин. Наприклад, злочин, вчинені в стані афекту (сильного щирсердечного хвилювання), звичайно не містять стадії планування: від виникнення мотиву суб'єкт відразу переходить до дії. А в злочинах, вчинюваних з необережності, відсутня стадія мотивації. У цих злочинах механізм зводиться до помилкового ухвалення рішення чи/або дефектів виконання вчинку, правомірного за своїм первісним задумом.

Аналіз змісту й особливостей функціонування механізму злочинної поведінки важливий як з теоретичної, так і з практичної точок зору. У науковому відношенні він важливий тому, що розкриває властивості особи злочинця і тих сторін зовнішнього середовища, що утворюють причини й умови, які сприяють вчиненню злочинів, у тому, що допомагає визначити моменти, які запобігають злочину, змінюють спрямованість особи правопорушника.

Аналіз механізму злочинної поведінки показує, що вона стає антигромадською і протиправною не в одній якійсь ланці причинного ланцюжка, яка веде до злочинного діяння. Тут слід зазначити дві обставини: по-перше, здебільшого, антигромадський характер учинку складається поступово, починаючи з незначних відхилень від соціальних норм; по-друге, «критичний рівень» розвитку, після якого поведінка явно набуває злочинного характеру, може бути розташована в самих різних ланках розглянутого

¹ Булгаков С. Христианская социология//Социологические исследования.— 1993. — С.124.

² Механизм преступного поведения.— М., 1981.— С.30

механізму. У силу цих обставин звичайно маються на увазі до-сить значні можливості для запобігання небажаного розвитку подій. У багатьох випадках можна вчасно припинити злочинну поведінку, повернути наміри і дії особи у вирішальному напрямку і цим запобігти злочинному діянню.

Розглянемо окремі ланки механізму злочинної поведінки більш докладно.

5.2. Мотивація злочину

Мотивація являє собою процес внутрішньої (суб'єктивної) детермінації дій. Звичайно, мотиваційний процес протікає у взаємодії з зовнішньою детермінацією, тобто на тлі впливу на особу конкретної життєвої ситуації. Але як би не “давили” на індивіда обставини, вибір учинку та ухвалення рішення залишається за людиною. У тих же випадках, коли суб'єкт був позбавлений вибору (під впливом непоборної сили, крайньої необхідності, ситуації необхідної оборони), вина відсутня, то не настає і відповідальність.

Іноді говорять, що в житті зустрічаються безмотивні вчинки і злочини (наприклад, вбивство «заподіяння шкоди здоров'ю, хуліганство»). Це помилкова точка зору, бо ніякий навмисний злочин не може бути скоєним без певного мотиву. У згаданих випадках мотив злочину просто не є встановленим, але це іноді дійсно нелегко зробити. Часто мотиви злочину приховуються чи навмисно спотворюються, а бувають і неусвідомлені самим злочинцем мотиви його поведінки, що він часом не в змозі пояснити.

Мотиви злочинів різноманітні. Є безліч різних класифікацій злочинних мотивів. Нам уявляється найбільш вдалою класифікація, яку запропонував В.В.Лунєєв. Він виділив наступних шість груп мотивів: 1) політичні; 2) корисливі; 3) насильницько-егоїстичні; 4) анархістичні та індивідуалістичні; 5) легковажно-безвідповідальні, б) боягузливо-малодушні¹.

Слід відзначити, що сам по собі мотив як внутрішнє спонукання не є чимось злочинним; таким він стає, лише коли виступає елементом суб'єктивної сторони забороненого кримінальним законом діяння. Разом з тим він є першою ланкою всього причинно-го ланцюжка, що лежить в основі механізму злочинної поведінки.

¹ Лунєєв В.В. Кримінальная виктимизация.— М., 1986.— С. 40 — 41.

Джерелом людської активності виступає потреба, тобто відсутність певних благ. Система індивідуальних потреб, їх ієрархія, тобто те, що суб'єкт вважає для себе більш важливим, а що менш, відображає ціннісну орієнтацію особи, її соціальну позицію. Як учив Христос, “де скарб ваш, то буде і серце ваше” (Євангеліє від Матфея, VI, 21).

Класифікуючи різні потреби, можна виділити шість основних груп: 1) матеріальні потреби; 2) потреба в безпеці; 3) потреба у соціальному спілкуванні (повага, визнання, схвалення); 4) сексуальні потреби; 5) потреба в знаннях; 6) потреби світогляду¹.

Зрозуміло, що джерелом злочинної поведінки може стати не всяка потреба. У більшості випадків джерелом мотивації злочинної поведінки є потреби матеріальні, потреби в соціальному спілкуванні (самоствердження) і сексуальна потреба. Необхідно відзначити, що кожен вид потреби може мати різний ступінь інтенсивності та різну спрямованість. Наприклад, у матеріальних потребах розрізняють чотири різновиди: а) життєво необхідні потреби, без задоволення яких людина може загинути; б) потреби нормальної інтенсивності, характерні для даного суспільства, його переважної частини; в) гіпертрофовані (завищені) потреби, задоволення яких для всіх громадян суспільство поки не забезпечує; г) перекручені потреби, що суперечать інтересам суспільства і розвитку особи (алкоголь, наркотики тощо). Матеріальні потреби викликають корисливу мотивацію вчинків.

При економічному розшаруванні суспільства, яке ми спостерігаємо зараз у нашій країні, значна частина населення не в змозі задовольнити не лише завищені, але і нормальні потреби матеріального характеру. Дослідженнями 70-х років було встановлено, що прямий нестаток був причиною 3 — 6 корисливих злочинів. На початку 90-х років минулого століття ця цифра піднялася до 8 і надалі істотно зростала. На думку фахівців, нестаток зараз є причиною 20-30% усіх корисливих злочинів².

Однак корисливі мотиви породжуються і гіпертрофованими (завищеними) і перекрученими потребами. Прагнення до “великих грошей”, надходив веде до великих розкрадань, фінансових махінацій, порушення податкового та митного законодав-

¹ Див.: Кримінологія // Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова, — 2000. — С. 162.

² Див.: Кудрявцев В.Н. Генезис преступления.— М., 1998.— С. 49 — 50.

ства, а то і до замовлених убивств. Пияцтво, вживання наркотиків породжують не лише агресивну, але і корисливу мотивацію.

Потреби соціального характеру (самі твердження, чи збереження, підвищення престижу чи статусу, перевага над оточуючими) ведуть до формування мотивів агресивного характеру (ненависть, помста, образа, ревності й ін.). За даними деяких кримінологів, серед породжених цими потребами мотивів поведінки прагнення до насильства над людьми зустрічається приблизно в 40% випадків. Разом з тим треба відзначити, що в 15-17% агресивна поведінка була викликана тим, що законні інтереси суб'єкта були порушені потерпілими.

Перехід країни до ринкових відносин, глибока і тривала криза у всіх сферах життя ведуть до деформації потреб особи, а отже, до росту конфліктів і агресивних проявів.

Указуючи на значення потреби для людського вчинку, К.Маркс і Ф.Енгельс писали: "Ніхто не може зробити що-небудь, не роблячи цього разом з тим заради якої-небудь зі своїх потреб і заради органу цієї потреби..."¹. Однак це не означає, що потреба завжди є безпосередньою і найближчою суб'єктивною причиною злочинної поведінки. Між потребою і вчинком у більшості випадків стоїть інтерес, тобто усвідомлення людиною як своїх потреб, так і загальних умов і засобів, що сприяють їх задоволенню.

Суть інтересу вкладається в задоволення потреби. При цьому інтерес включає усвідомлення не лише потреби, але і тих більш-менш тривалих і складних шляхів, якими необхідно пройти до стадії її задоволення. Цей шлях залежить від характеру потреби, соціального статусу особи, зовнішніх і внутрішніх умов поведінки та багатьох інших чинників. Крім того, безпосередні інтереси людини полягають у тому, щоб усунути об'єктивно сформовані перешкоди до задоволення тих чи інших потреб. Наприклад, перекручена потреба панувати над людьми може породити кар'єристські інтереси на роботі чи інтереси домінування (лідерства) у родині, а іноді і насильства над близькими.

Поряд з потребами людини і її інтересами сильну мотивуючу роль відіграють бажання та емоції (почуття). Під цим розуміються важко регульовані особистісні прояви (прагнення), в основному органічного (біологічного) характеру. Відомо, що багато зло-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Соч. – Т.3. – С. 245.

чинів відбувається під дією їх гострого емоційного стану (широкосердечних хвилювань, сильних переживань). Наприклад, це страх, злість, обурення, гнів тощо. Нерідко вони зустрічаються у психопатичних осіб. Поєднання антигромадської спрямованості особистості, слабкого розвитку інтелекту й емоційного порушення призводять у подібних ситуаціях до того, що механізми внутрішнього контролю виявляються малодійовими. Більшість імпульсивних злочинів відбувається в стані підвищеної емоційності, без роздумів про їхнє соціальне значення і наслідки. Легковажність – головна ознака імпульсивного злочину, коли виникле бажання негайно переходить у відповідну дію без спроб обговорити майбутній вчинок і його наслідки. Водночас воно по-своєму логічне, оскільки відповідає глибинній внутрішній установці особи. Для того, щоб ті чи інші потреби, інтереси, чи емоції переросли в мотив злочину, суб'єкт повинен психологічно перебороти ще один внутрішній "бар'єр" – систему так званих ціннісних орієнтацій, що включає в себе і правосвідомість особи.

Під цінностями в соціології розуміють предмети, явища та їхні властивості, що потрібні (необхідні, корисні) людям як засіб задоволення їхніх потреб та інтересів, а також ідея та спонукання як норма, чи мета ідеалу. При визначенні своєї поведінки людина опирається на систему своїх ціннісних уявлень (орієнтацій), у якій одні цінності стоять вище інших, їм віддається перевага в порівнянні з іншими, а це, у свою чергу, впливає на мотивацію вчинку, вибір засобів і їх досягнення. Цінності при цьому відіграють потрібну роль.

По-перше, вони можуть стимулювати мотив поведінки, що склав і зміцнив антигромадські наміри суб'єкта. Так, якщо матеріальні потреби виникли в особі, якій притаманна корислива ціннісна орієнтація, то з більшою часткою імовірності можна припустити формування в неї корисливого мотиву.

По-друге, ціннісні орієнтації в інших випадках гальмують антигромадський прояв і блокують формування мотиву злочину. Якщо матеріальні потреби виникають в особі з іншою, безкорисливою орієнтацією, його дії будуть спрямовані не на розкрадання, а, наприклад, на законний заробіток необхідних коштів.

По-третє, ціннісні орієнтації можуть стати і самостійним джерелом мотиву злочину. Викривлені ідеологічні уявлення, наприклад шовінізм чи релігійний фанатизм, можуть породити терористичні та інші злочинні мотиви і наміри.

Складовими елементами ціннісних орієнтацій виступають моральна і правова свідомість особи. Ці категорії можна розглядати як певні інструменти соціального (зовнішнього) і психологічного (внутрішнього) контролю, що перешкоджають виникненню мотивів злочинної поведінки.

На жаль, у злочинців обидва ці елементи ослаблені і деформовані. Коли життєва позиція людини характеризується індивідуалізмом, прагненням до особистої корисливої вигоди чи до авторитарного придушення навколишніх, важко очікувати позитивного відношення до моральних, правових норм і принципів. Через те для осіб з антигромадською орієнтацією характерні прояви правового нігілізму, неприйняття правових вимог і заборон, хоча вони досить добре розуміють їхню необхідність. У них стійка звичка діяти під впливом миттєвих спонукань, не задумуючись про право та про покарання, що їм загрожує.

Потреби, інтереси, бажання, емоції, ціннісні орієнтації – це внутрішні компоненти особи, під дією яких формується мотив злочину. Але є ще і зовнішній фактор – конкретна життєва ситуація, у якій готується і вчиняється злочин.

5.3. Роль конкретної ситуації в механізмі злочинів

Під конкретною життєвою ситуацією розуміється певне сполучення об'єктивних обставин життя людини, що безпосередньо впливають на його поведінку в даний момент. У кримінологічному змісті і – це подія чи стан, що викликає рішучість вчинити суспільно небезпечне діяння, що сприяє або перешкоджає йому. Ситуація здебільшого передуює злочину, але може і супроводжувати його вчинення¹.

Обставини життя людини, з яких складається конкретна ситуація, дуже різні. Це може бути, порівняно, тривалий стан (наприклад, важка обстановка в родині), короткочасна подія (наприклад, конфлікт із хуліганом на вулиці), різні вчинки інших людей чи становище, сформоване суспільством. Ситуація може охоплювати величезні території (наприклад, при злочинах проти світу і безпеки людства) або обмежуватися квартирою (наприклад, при побутовій сварці). Тривалість ситуації також різна: від

¹ Кудрявцев В.Н. Указ.соч.– С.166.

декількох секунд (дорожньо-транспортний злочин) до декількох років (конфлікти на ґрунті чи ревнощів помсти).

Кожна життєва ситуація має об'єктивний зміст (вона визначається подіями, що відбуваються в дійсності, суб'єктивне значення, яке залежить від того, наскільки дана ситуація важлива з погляду інтересів, життєвих планів і мети даної особи). Об'єктивний зміст і суб'єктивне значення ситуації можуть часом значно не співпадати. Наприклад, розходження в поглядах зі співрозмовником суб'єкт може сприйняти як особисту образу, тимчасові матеріальні труднощі деякі люди розцінюють як життєвий крах тощо. Важливо відзначити, що зазвичай людина чинить не по ситуації в її об'єктивному змісті, а зі своїм уявленням про неї. Тому часто ситуація для нього слугує приводом для вчинення злочину», хоча насправді вона не містить ніяких провокуючих моментів.

Реагуючи на сформовану ситуацію, людина діє відповідно до особливостей свого характеру, поглядів, ціннісних орієнтацій. Безпосереднім джерелом вольового акту, а отже, і самого злочину є взаємодія конкретної життєвої ситуації і властивостей особи злочинця. Саме тут, на думку академіка В.Н. Кудрявцева, знаходиться вузловий пункт механізму злочинної поведінки¹.

Таким чином, поведінку людини не можна розглядати ізольовано від ситуації, що має велике значення, насамперед, у профілактичному плані. Не випадково В.К. Звирбуль назвав кримінальну ситуацію «своєрідним «спусковим механізмом» до вчинення злочину»² імовірність «спрацьовування» якого значною мірою залежить від того, яка група чинників визначає «особу» даної ситуації, переважає у ній³. У випадку негативного «тиску» ситуації виникає необхідність направити профілактичні зусилля на усунення можливого повторення.

Як показує практика, існує досить велика кількість співвідношень між ситуаціями, що передували вчиненню злочину й особистісних особливостей злочинця. При цьому межі цих співвідношень такі:

¹ Кудрявцев В.Н. Указ.соч.–С.166.

² Звирбуль В.К. О некоторых методологических аспектах исследования личности преступника// Теоретические проблемы учения о личности преступника.-М.,1979.-С.6.

³ Механизм преступного поведения.-М.,1981.-С.88

а) сильний вплив конкретної життєвої ситуації при відсутності антигромадської установки; б) глибока і стійка антигромадська установка при відсутності, власне кажучи, будь-якого тиску зовнішньої ситуації. Між цими межами розташована низка перехідних випадків, на які впливають більш-менш розвинуті антигромадські якості особи¹.

Конкретна життєва ситуація може знаходитися в різних ланках механізму злочинної поведінки і відігравати певну роль.

По-перше, ситуація може бути джерелом мотивації злочину. Це відчувається головним чином тоді, коли перед суб'єктом виникає важка проблема, яку він може вирішити як законним, так і незаконним способом (так звана проблемна ситуація).

Проблемна ситуація - це сукупність обставин, що вимагають виходу, негайного ухвалення рішення. Така ситуація актуалізує, загострює потреби і призводить до виникнення мотивів, учинків, здебільшого злочинних. Прикладами можуть бути матеріальні труднощі, сімейні чи виробничі негаразди, гострі сварки тощо. Іноді злочинці самі створюють проблемні (конфліктні) ситуації, а потім користуються ними для зведення рахунків з потерпілими.

Різновид проблемної ситуації — конфлікт. Слід відзначити, що через конфлікт з оточенням виникає значна кількість насильницьких злочинів. Сварка в родині, що призводить до образ і насильств над особою, хуліганств, убивств, помсти на ґрунті ревності — все це приклади різних конфліктів чи дій, ними породжених. Багато з них виникає задовго до злочину, а в ньому лише виявляє себе в найбільш різкій формі.

За даними дослідників, конфлікт лежав в основі 84% умисних вбивств, 78% заподіяння тяжких і 86% менш тяжких ушкоджень у родині і побуті, а також 98% катувань і 73% випадків хуліганства в квартирах і гуртожитках².

По-друге, ситуація може означати створення умов для задоволення мотивів поведінки і досягнення тієї чи іншої мети. Уявімо собі людину, що відчуває нормальні матеріальні потреби. Як вона може їх задовольнити? Це залежить від особливостей її особи (статус, здібності і т.ін.) і від конкретної життєвої ситуації, у якій вона знаходиться. Ця ситуація може бути сприятливою для неї чи несприятливою. Вона відкриває для людини законні мож-

¹ Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии.— М.,1968.— С.42 — 43.

² Див.: Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технология разрешения.— М.,1995. Вып.8.— С.147.

ливості одержання коштів чи блокує їх. Не виключено, що ситуація підказує їй і незаконний шлях.

Законні можливості можуть бути недоступні людині у зв'язку з об'єктивними причинами, наприклад, економічним становищем у країні в цілому, чи в даній галузі господарства (наприклад, безробіття), з адміністративними перепонами, особливостями політичної обстановки і т.ін. Але можуть бути і перешкоди суб'єктивного характеру: недоліки, що виникли в суб'єкта, його безініціативність, складне сімейне становище тощо. Законних можливостей може і взагалі не бути, наприклад тому, що суб'єкт ставить перед собою недосяжну мету, або таку що заборонена законом.

У такій ситуації в нього цілком може виникнути думка про використання незаконних можливостей досягнення наміченої мети. Такі можливості теж можуть бути доступними, обмеженими або зовсім недоступними. Далеко не кожен може законно стати процвітаючим бізнесменом, але і незаконний шлях збагачення, особливо в великих розмірах, доступний не кожному. У радянські часи такі шляхи були значною мірою перекриті заборонами приватної власності, монополією зовнішньої торгівлі, утрудненим виїздом за кордон тощо. Зараз ці можливості відкриті, але швидкому і значному збагаченню тепер перешкоджають конкуренція, розподіл «сфер впливу» між злочинними угрупованнями, поступово налагоджуваний державою фінансовий контроль тощо.

Тимчасове використання незаконних можливостей свідчить здебільшого про ситуативний злочин, який може і не повторитися. Систематичне використання вигідних ситуацій здатне перетворитися в спосіб життя, що і відбувається зі злочинцями-професіоналами, та з ділками організованої злочинності. Соціальний баланс між ситуаціями, що надають людям законні і незаконні можливості в досягненні своєї мети, залежить від загальної політичної, соціально-економічної та моральної обстановки в країні. У кризовий час поле законних можливостей звичайно звужується, у той час як незаконне — росте. Безконтрольне ставлення людей до своїх вчинків і махінацій юридичних осіб, корупція в державному апараті, слабкість правоохоронних органів створюють умови для безперешкодної протирічної діяльності, а це у свою чергу, веде до росту злочинності і скороченню законних шляхів досягнення суспільно прийнятних цілей.

По-третє, конкретна ситуація може бути приводом для вчинення злочину. Значної ролі набуває ситуація при ситуативних, ненавмисних злочинах, наприклад, коли сварка вже сталася і мотив (помста, ревності) наявні, але не вистачає мізерної деталі, аби та розпалила полум'я взаємної ненависті, перетворивши її в трагедію. У такій ситуації (невдало вимовлене слово, випадкова образа, і навіть косий погляд) відіграє роль «спускового гачка» зброї і відбувається вбивство, заподіяння шкоди здоров'ю чи інший злочин.

Приводом може стати версія, вигадана чи спровокована самим злочинцем, що часто зустрічається серед хуліганів і гвалтівників. Привід можливий і в злочинах, які вчиняються з метою наживи, коли річ «погано лежить» і тим самим «провокує» суб'єкта, який вже має намір що-небудь украсти.

Близька до ролі приводу ситуація в необережних злочинах, коли вона дезорієнтує чи навіть підштовхує суб'єкта до необдуманих дій. Ситуації на полюванні, під час експлуатації технічних чи природних об'єктів.

По-четверте, конкретна ситуація може сприяти чи перешкоджати досягненню злочинного результату. Ситуація сприяє цьому, коли, наприклад, через наявність безконтрольності майна, безгосподарність, відсутність охорони та сигналізації. Ситуація перешкоджає злочину, якщо його вчинення фізично неможливе чи загрожує злочинцеві швидким викриттям. Проте це питання виходить за рамки даної теми, і буде розглянуто докладніше дещо пізніше.

5.4 Планування злочину

Іншою ланкою навмисного злочину є планування злочинної діяльності. Тут кристалізується, формується задум суб'єкта і злочин з абстрактного наміру перетворюється у відчутну реальність. Але його ще не пізно зупинити.

Планування злочину, як і будь-якого іншого вчинку, підкоряється загальним закономірностям планування операцій. Потрібно знати обстановку, у якій особа планує діяти. Треба чітко визначити мету дій та їхній об'єкт, застосовувати способи і ціну досягнення мети, час і місце дії, витрати (ресурси), шляхи реалізації досягнутих результатів. При цьому суб'єкт повинний зва-

жити свої можливості, якими він володіє, спрогнозувати очікувані труднощі і ймовірні наслідки своїх дій, тобто по суті, створити модель майбутньої поведінки.

Це — умови будь-якого планування. Але під час планування злочину з'являються додаткові вимоги: а) злочин — незаконний акт, і тому він відбувається, зазвичай, таємно, б) за тією ж причиною злочин вчиняється за можливістю швидкоплинно і так, щоб не залишилося його слідів; в) злочин може викликати опір потерпілого й активність правоохоронних органів; г) після його здійснення суб'єкт, зазвичай, переховується сам і тримає в таємниці своє злочинне діяння. Усі ці особливості при вчиненні злочину також приймаються до уваги злочинцем, якщо планування провадиться ним добре продумано. На думку фахівців, досить ретельно сплановане діяння зустрічається приблизно в половині всіх кримінальних справ, причому частіше плануються злочини з метою наживи, а не насильницькі. В інших випадках планів зовсім немає, або вони вкрай примітивні.

Зрозуміло, що не може бути спланованих необережних злочинів, а також злочинних діянь, вчинених у стані афекту.

Кримінологи, які вивчають процес планування злочинів і прийняття рішень злочинцями, виділили низку оптимальних критеріїв плану, до яких на практиці прагнуть ці суб'єкти. Так, при плануванні вбивств головним є ефективність обраного образу дій (цим керувалися 45,5% злочинців), прискорення досягнення мети (40%), успіх при виконанні задуманого (36,3%), власна безпека (18,1%)¹. Запасні варіанти плану розробляли 31% убивць.

Планування як ланка механізму злочинної поведінки наповнюється різним змістом у залежності від виду злочину, особи злочинця і поточної обстановки. Але в самому загальному вигляді воно включає в себе три елементи: вибір мети, вибір об'єкта зазіхання і визначення ціни, якою можна досягти мети.

Мета — одна з найважливіших характеристик людського вчинку. Якщо придивитися уважніше, — писав німецький психолог А.Адлер, — то виявиться така закономірність, що пронизує прояв будь-якої очікуваної події: ми не здатні думати, почувати, бажати, діяти, не маючи перед собою мети". Це повністю відповідає характеристиці злочинної поведінки.

¹ Див.: Механізм преступного поведения.— С.154 — 155

Під поняттям «мета вчинення злочину» зазвичай розуміється той результат, до якого прагне злочинець. Але таких результатів може бути мало, причому вони залежать один від одного. Тому виділяють основну мету (наприклад, при вбивстві — позбавлення життя), проміжну (підібрати співучасників, з'ясувати спосіб життя потерпілого), а також кінцеву (наприклад, одержати гроші від замовника вбивства). Досягнення основної чи кінцевої мети звичайно є одночасно і задоволенням мотиву злочину.

Кримінальна статистика сьогодення дає можливість судити про те, які цілі переслідуються більшістю злочинців. Адже вони є своєрідним відображенням соціальної обстановки в країні. На першому місці — мета матеріального характеру. Вона — пов'язана із збереженням чи підвищенням свого статусу в сфері міжособистісних, а іноді і службових відносин. Потім йдуть сексуальні домагання, тяга до алкоголю і наркотиків. У більшості випадків вчинення злочину стає для суб'єкта «самоціллю». Це відбувається у випадках, коли не досяжна ціль заміщається афективною розрядкою, спрямованою проти випадкових об'єктів: сторонніх людей або навіть предметів (хуліганство, вандалізм).

Після чи одночасно з визначенням мети здійснюється вибір об'єкта. У кримінології, говорячи про об'єкт, ми маємо на увазі потерпілого чи матеріальний предмет, на який спрямовані дії злочинця. Характер об'єкта залежить головним чином (не винятково) від мотиву злочину й основної мети злочинця.

При виборі об'єкта злочинець враховує: 1) його корисність (вигідність) для досягнення поставленої мети; 2) доступність об'єкта для даного посягання; 3) безпека зазіхання на цей об'єкт. З урахуванням зазначених обставин профілактична робота повинна будуватися так, щоб затруднити доступ до можливих об'єктів злочинних зазіхань, підвищити ступінь їхнього захисту.

Завершальним елементом планування є визначення способу вчинення злочину (ціни, якою досягатиметься певна мета).

Підсумовуючи і групуєчи злочинні способи досягнення цілей, можна вказати на такі основні їх різновиди: а) дії всупереч існуючим у суспільстві соціальним інститутам (це спостерігається при різних проявах насильства, а також при розкраданні чужого майна); б) дії в обхід соціальних інститутів (обман, різні форми ухилень від обов'язків і відповідальності); в) використання соціальних інститутів у своїх цілях (посадові зловживання, ко-

рупція). Останній різновид зараз зростає, це пов'язано з ослабленням інститутів соціального контролю і правоохоронної системи в цілому.

Вибір злочинцем певного засобу досягається мети (способу вчинення злочину) залежить від таких обставин: ефективності даного засобу досягнення мети; відносної безпеки для злочинця; уміння (навичок) злочинця; звичних стереотипів поведінки. Здебільшого, злочинці-професіонали діють звичними для них способами; це добре відомо криміналістам і використовується при розшуку підозрюваних.¹

5.5 Вчинення злочину

Вчинення злочину — остання ланка механізму злочинної поведінки. Оскільки тут суб'єкт уже переходить до практичних дій ззовні, ця ланка вивчається в основному кримінальним правом і криміналістикою (а також кримінальним у розумінні доказів). Разом з тим здійснення злочину має і чимале кримінологічне значення. У зв'язку з цим треба вказати на декілька обставин.

Насамперед це можливість запобігання злочину на стадії його вчинення. На певному етапі, коли злочинний результат ще не наступив, злочин нерідко можна відвернути, припинити його вчинення, затримати злочинця і тим самим врятувати жертву чи зберегти майно. Припинення ефективно при продовженні триваючих злочинів (наприклад, схильність дезертира до явки з повинною).

Для кримінології особливе значення має вчення міжособистісної взаємодії злочинця перед та під час вчинення злочину. Практично жоден учинок людини не відбувається в ізоляції від інших людей. Знання варіантів цієї взаємодії допомагає краще зрозуміти механізм злочинної поведінки і визначити можливості своєчасного здійснення профілактичних заходів.

Міжособистісна взаємодія характеризується кількома різновидами, кожен з яких має профілактичний аспект

По-перше — це взаємодія злочинця зі співучасниками. Сьогодні, коли організована злочинність набула великого розмаху, злочини однаків стають рідкістю. У групових злочинах беруть участь до 30% усіх правопорушників. В організованому злочин-

¹ Детальніше про це див.: Кудрявцев В.Н. Зазн. робота. — С.169 — 173.

ному співтоваристві можливості виконавця значно збільшуються, здійснення наміченого плану стає більш надійним, а небезпека для потерпілого багаторазово зростає. Профілактичні висновки з цієї ситуації полягають у тому, що основні зусилля правоохоронних органів у сучасних умовах повинні бути спрямовані на боротьбу з організованою злочинністю, на викриття і ліквідацію злочинних угруповань.

По-друге, слід звернути увагу на таку форму взаємодії, що стала поширеною останнім часом, як використання людини «на темно», тобто без посвяти його в злочинні плани. Такі випадки залучення злочинцями сторонніх випадкових осіб для перевезення наркотиків, контрабанди, обміну фальшивих грошей, здійснення незаконних банківських операцій тощо.

По-третє, істотне кримінологічне значення має взаємодія злочинця зі своїм найближчим оточенням, хоча воно і не бере участі у злочинній діяльності.

Найближче оточення (родина, друзі, сусіди) здебільшого знають чи здогадуються про злочинну діяльність суб'єкта, особливо якщо вона триває довгий час і приносить великі доходи. У залежності від установок, системи цінностей, субкультури цих людей така діяльність схвалюється, засуджується чи сприймається ними нейтрально. Це дуже важливо для проведення профілактичної роботи і викриття злочинця.

Розглянемо ще один аспект взаємодії — допомогу злочинцю з боку оточення. Вона виявляється в переховуванні злочинця (до того ж новий Кримінальний кодекс України виключає відповідальність за задалегідь не обіцяне переховування близьких родичів), перехованні викраденого майна, дачі помилкових свідчень на попередньому слідстві, у суді і т.ін.

По-четверте — це взаємодія злочинця з іншими людьми під час вчинення злочину (наприклад, з жертвою) та інші наслідки злочинного зазіхання. Це питання більш детально розглядатиметься у відповідній лекції.

Лекція 6

Тема: ПРИЧИНИ Й УМОВИ ЗЛОЧИННОСТІ ТА ЗЛОЧИНІВ

6.1. *Поняття причин і умов злочинності та злочинів*

Перш ніж безпосередньо приступити до розгляду цієї теми, необхідно зупинитися на одній із найскладніших і основній філософській категорії — причинності, що має велике методологічне значення для розвитку кримінології.

З наукового погляду зв'язок (чи причинність) визначається як об'єктивний взаємозв'язок між двома явищами, одне з яких (причина) при наявності певних умов створює, породжує інше (наслідок). Саме — породжує. У цьому єдині корінна відмінність причинного зв'язку від численних інших, як би вони не були близькі і тісні у своїй залежності. Тобто причинний зв'язок — це зв'язок генетичний (породжуваний).

Етимологічно слово «причина» пов'язано з дієсловом «лагодити», «учиняти» і вважається синонімом слів «робити», «діяти». Та зіставлення має першорядне значення для подальших наших уявлень про причину як в основному елементі детермінації злочинності і злочинів.

Тут слід детальніше зупинитися на понятті «детермінанта». Філософія знає понад тридцять видів детермінацій. «Детермінанта» від латинського «determinare», що значить «визначати». Детермінанта такий чинник (явище, предмет матеріального або духовного світу тощо), що визначає появу іншого чинника, іменованого наслідком.

Кримінологічна детермінація найбільше використовує три види зв'язків — причинний, зумовлюючий і функціональний.

Причина породжує наслідок сама по собі. Як уже було сказано вище, причинний зв'язок є зв'язок генетичним.

Умова – явище, що формує причину чи створює можливість її дії, цей зв'язок з наслідком є зумовлюючим.

Функціональний зв'язок явищ, при якому зміна в одному ряді явищ викликає зміни в іншому ряді явищ. Прикладом функціональної залежності є кореляційна залежність. Статистична кореляція вимірюється кількісно від «0» до «1» (тіснота кореляції). Нульова залежність свідчить про відсутність взаємодії досліджуваних статистичних рядів. Близький чи рівний одиниці зв'язок може означати причинно-наслідкову детермінацію. Розповсюдженою помилкою в кримінології є ототожнення кореляції з причинно-зумовлюючим зв'язком.

Таким чином, детермінація включає не лише причинні залежності, але й інші. Принцип причинності розкриває те, відкіля відбулося дане явище, як протікав процес його породження, установлює факт зв'язку між породженим і тим, що породила; принцип детермінізму, виходячи з факту причинного походження, вказує на те, чому відповідний процес відбувся так, а не інакше, чому виникло саме це явище, які умови відповідного породження.¹

Кожній сфері відносин відповідають свої особливі закономірні зв'язки, специфічні форми детермінації. Ще Ф. Енгельс відзначав, що «причина і наслідок сутність уявлення, що мають значення як такі, лише стосовно до даного окремого випадку. Але як тільки ми будемо розглядати цей окремий випадок у його загальному зв'язку до усіх світових цілей, ці уявлення сходяться і переплітаються у певній універсальній взаємодії, у якій причина і наслідок постійно міняються місцями».²

У залежності від характеру явищ, що знаходяться в причинній залежності, цей зв'язок здійснюється в різних формах (механічні, фізичні, хімічні, психологічні та інші взаємодії), тобто взаємозв'язок причини і наслідку являє собою взаємодію явищ.

Взаємодія між причиною і наслідком виявляється в переносі деякої кількості речовини чи енергії інформації. Перенос інформації – типова властивість причинності в сфері суспільних явищ.

Слід зазначити, що причинний ланцюжок у принципі нескінченний і складається з необмеженої кількості ланок. Наприк-

¹ Див.: Причинность и детерминизм. – Л., 1974. – С.31.

² Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т.20. – С.546.

лад, будь-яка причина має свою причину, а будь-який наслідок, у свою чергу, породжує інший наслідок.

Причинне пояснення соціально-негативних явищ припускає багаторівневий підхід. Стосовно злочинності такими рівнями виступають суспільство (макрорівень), соціальна група (мікрорівень) і індивід (індивідуальний рівень). Відповідно і наукове пояснення поділяється на філософський, соціологічний і психологічний рівні.

На філософському рівні формується загальна концепція причин і умов, що породжують соціальне відхилення в суспільстві.

Найзагальнішою причиною злочинності в будь-якому суспільстві можна вважати об'єктивно існуючі соціальні протиріччя. Зрозуміло, ці протиріччя не однакові в різних соціально-економічних формаціях. До того ж державному соціалізму, що існував у нашій країні до початку 90-х років минулого сторіччя, головним протиріччям було протиріччя між конкретними життєвими потребами людей і тими можливостями, що їм надавала адміністративно-командна система. Головне протиріччя капіталістичного суспільства, визначене соціологами й економістами: це протиріччя між суспільним характером виробництва і часткою присвоєнням результатів праці.

Ці кардинальні, провідні, об'єктивно існуючі протиріччя у суспільно-економічних формаціях непереборні, доки та чи інша формація існує. Вони з закономірністю породжують злочинність, реалізуючись у суперечливих процесах і явищах соціологічного рівня. Суспільні протиріччя вічні. Отже, з цього випливає, що злочинність буде існувати, поки існує людське суспільство. Але з нею можна і необхідно боротися, як ми боремося з хворобами, визнаючи їхнє об'єктивне походження і неможливість абсолютної ліквідації.¹

Соціологічний рівень дослідження причин злочинності припускає вивчення більш конкретних зв'язків і відносин суспільства. У них виявляються загальні закономірності історичного розвитку і властиві їм протиріччя, на яких позначаються наявні труднощі і недоліки.

На даному рівні ми розглядаємо пороки і недоліки суспільної

¹ Кудрявцев В.Н. Причины преступности // Криминалогия: Учебник. – М., 2000. – С.181.

системи, політичні і духовні явища, що викликають злочинність, їхній взаємозв'язок і взаємну обумовленість. Ці явища впливають на формування особи майбутнього злочинця, мотивацію його вчинків і реалізацію задуманого.

На психологічному рівні створюється той морально-психологічний стрижень особи, на якому заснована або правомірна, або злочинна поведінка.

Загальною причиною злочинної поведінки на індивідуальному рівні є недостатня соціалізація особи, тобто неповне засвоєння нею норм соціального життя, слабка адаптованість до навколишніх умов.

Відповідно до соціально-психологічної природи причин злочинності і злочинів джерелом кримінального діяння є потреби, інтереси і мотивація особи. Мотивація одночасно належить психології особи і причині її поведінки. Мотивація суті це система мотивів соціально-негативних за змістом, що спонукає особу до злочинної поведінки. Мотивація активізує таку поведінку, доки вона не завершиться суспільно небезпечною шкодою. Ніяка, навіть найекстремальніша криміногенна, зовнішня ситуація ніколи не може сама по собі обминути мотивацію і провину особи та заподіяти злочинну шкоду (наслідок).

Таким чином, причини й умови злочинності і злочинів – це система негативних, для певної економічної формації, держави і суспільства явищ, що детермінують злочинність як свій наслідок.

Декілька слів про основи філософського детермінізму. Детермінація – найбільш загальна категорія, що характеризує походження досліджуваних явищ у природі та суспільстві. Мова йде про залежність явищ, процесів і станів від інших, про зв'язки між речами і явищами.

Іноді причини та умови, сприятливі їй, називають чинниками. Це рушійна сила процесу чи одного з його умов. Тому, на думку автора, це поняття має як теоретичне, так і практичне значення.

6.2. Класифікація причин і умов злочинності

Питання про класифікацію причин злочинності – одне із самих дискусійних у кримінології. З одного боку тому, що сама злочинність, як складне соціальне явище, дуже різноманітна і важ-

ко знайти загальне пояснення для всіх її видів і форм. З іншого боку те, що може бути поясненням загального (злочинності), як складного соціального явища, важко застосовувати для пояснення конкретних дій людини, що скоїла злочин. В.Н. Кудрявцев для ілюстрації труднощів пояснення причин правопорушень поставив таке питання: у чому причина хвороби? Очевидно, – продовжує він, – що відповісти однозначно на нього неможливо. По-перше, тому, що людські хвороби занадто різноманітні: причини грипу не збігаються з причинами шизофренії, інфаркту чи перелому руки при падінні. По-друге, немає однозначної відповіді навіть на питання про причини однієї хвороби. Так, можна сказати, що причина грипу – вірус. Але не помилиться і той, хто назве його причиною застуди, тому що вірус звичайно уражає ослаблений організм. Відсутність надійних ліків проти грипу теж можна включити в число причинних пояснень. Як видно, що тут діє не одна причина, а всі вони потроху утворюють складну систему взаємодіючих сил, кожна з яких відіграє істотну роль. По-третє, доволі різні люди, причини хвороб яких ми прагнемо розкрити. Тому і самі причини їхніх захворювань можуть бути зовсім не однаковими.¹

Приблизно ті самі труднощі зустрічаються і при вивченні причин злочинності. Це, звичайно, не означає, що причинне пояснення протиправної поведінки, а також класифікація причин та умов такої поведінки, неможлива.

Класифікація причин та умов злочинності, а також самих злочинів проводиться за багатьма критеріями.

За рівнем розрізняють причини й умови злочинності в цілому (їх іноді називають загальними причинами), причини й умови окремих груп злочинів – неповнолітніх, організованих, необережних та інші (досліджуються в особливій частині кримінології), нарешті, по кожній конкретній кримінальній справі (відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства, правоохоронна система зобов'язана встановлювати причини й умови кожного скоєного злочину). Слід відзначити, що не всі автори згодні з даним підходом до класифікації причин. Так, наприклад, А.Ф. Зелінський пише: «Не можу уловити логіку класифікації криміногенних чинників за їх рівнем: причини злочинності, причини ок-

¹ Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982. – С.179.

ремих категорій злочинної поведінки, причини видів злочинів і, нарешті, на рівні одиничного, корінного зазіхання. Не слід ставити в класифікаційний ряд різні за обсягом поняття. Адже жоден, хто володіє формальною логікою, не скаже, що є люди, є росіяни, жінки і громадянин Петренко»¹. Безумовно, А.Ф. Зелінський правий, оскільки криміногенні чинники за своїм змістом можуть бути психологічними, біологічними, економічними, соціально-політичними, екологічними, географічними, космічними, кліматичними тощо. Одна із соціологічних теорій злочинності – теорія чинників – указує на їхнє значне число – від 11 до 20.

За своїм змістом причини й умови диференціюються характером соціальної негативності на: психологічні, економічні, політичні, культурні тощо.

Історія причин і умов злочинності минулого і сьогодення складається з періодів: дорадянського, радянського, пост-радянського, успадкованих від старої системи.

За своєю природою, причини й умови поділяються на об'єктивні і суб'єктивні. В основі цієї класифікації лежить філософське трактування об'єктивного, як незалежного від волі і свідомості людей, і суб'єктивного – того що залежить від волі людей.

У філософській і кримінологічній літературі зберігається панування вульгарних-соціологічних тенденцій у поглядах на співвідношення об'єктивного (середовища мешкання) і суб'єктивного (людського, зокрема і біологічно обумовленого) у детермінації злочинності.

Людська історія переконливо показала, що ніякий саморобний соціальний устрій, ніяке економічне благополуччя не здатне приборкати свавілля, користолюбство і жорстокість людей. Про це дуже добре сказано у Ф.М. Достоєвського: «Так обсипайте його (людину – А.М.) усіма земними благами, втопіть у щасті з головою, так, щоб лише пухирці виникали на поверхні щастя, як на воді; дайте йому такий економічний достаток, щоб йому зовсім вже більше нічого не залишалося робити, крім як спати, їсти пряники і клопотати про нескінченність всесвітньої історії, – так він вам і тут з однієї невдячності, з одного пасквіля мерзенність зробить».²

Застосовуються й інші підстави для класифікації. Так, деяки-

¹ Зелінський А.Ф. Указ. соч. – С.44.

² Достоевский Ф.М. Записки из подполья//Собр. соч. в 15 томах. – Т.4. – М., 1989. – С.473.

ми кримінологами виділяються головні та другорядні, найближчі і віддалені, безпосередні й опосередковані, внутрішні та зовнішні.

Криміногенні умови в кримінології прийнято поділяти на дві групи: умови, що сприяють вчиненню злочинів (так звані ситуаційні умови) і умови, що формують криміногенну мотивацію. Вони, звичайно, взаємодіють. Наприклад, ситуаційна умова – відсутність охорони на підприємстві, що інформаційно функціонує, сприяє формуванню корисливого, безвідповідального відношення до схоронності виробленої продукції.

До групи ситуаційних умов входять і віктимогенні умови, тобто поведінка потерпілих.

Ситуаційні криміногенні умови більш конкретні і практично більше фіксуються під час розслідування та судового розгляду кримінальних справ. Їх усунення більш реалістичне за поданням слідчих і визначенням судів. Психологічні умови, що формують особу і її мотивацію, більш віддалені від факту злочину і набагато менше піддаються чіткому профілактичному впливу.

6.3. Соціальні протиріччя як джерело причин і умов злочинності

У будь-якій державі та суспільстві джерелом причин і умов злочинності є соціальні протиріччя, їхні негативні протилежності і ступінь загострення. Система таких протиріч різноманітна: між новою і старою, боротьба між якими складає основи прогресу, класові протиріччя, інші соціальні протиріччя, економічні, політичні, управлінські, психологічні, ідеологічні, правові. При цьому матеріальне благополуччя суспільства далеко не завжди обумовлює низький рівень злочинності. Прикладом цього є практично всі індустріально розвинуті країни Америки і Європи. Наприклад, Швейцарія і Швеція – нейтральні країни, що уже більш 150 років тримаються осторонь від усяких збройних конфліктів; відрізняються високим ступенем індустріалізації і живуть у стані благоденства. В обох країнах приблизно однакова кількість населення, високий життєвий рівень, стійка валюта і багато іноземних робітників. У Швеції досить високий рівень загальної і підліткової злочинності, сильний страх перед злочинністю в населення. Високий рівень суїцидів. Останнім часом особливо сильно прогресує насильницька злочинність. У Швейцарії навпаки:

низька традиційна злочинність як серед дорослих, так і серед підлітків; там особливо мало насильницьких злочинів і острах перед злочинністю незначна. Однак там широко поширений алкоголізм і самогубства. Високий рівень також економічної злочинності. Саме собою напрошується порівняння стану суспільства у Швейцарії і Швеції для того, щоб виявити причини традиційної масової злочинності.

Американський кримінолог Маршалл Клайнард прожив у Швейцарії вісім місяців з метою збору необхідного матеріалу. Він назвав такі причини низького рівня традиційної злочинності (за такими видами, як умисне вбивство, нанесення тілесних ушкоджень, грабїж, грабїж зі зломом, крадіжки, викрадення автомобілів, наркобізнес) у Швейцарії.

Урбанізація протікає тут повільно. Промисловість децентралізована, тому немає промислових міст із кварталами убогості, як немає і криміногенних районів у великих містах з опозицією влади і поліції, поганими санітарними й екологічними умовами. Населення Швейцарії є переважно корінним. Багато поколінь родин проживають на одному місці, тому люди добре знають своїх сусідів і відчувають себе членами даної громади.

У силу множинності культур, мов і релігійних вірувань Швейцарія політично децентралізована. Саме тому швейцарцям удалося зберегти свідомість громадянської відповідальності, перенести її із сіл минулого в сучасні великі міста. Швейцарцями володіє природжена віра в необхідність взаємної допомоги і солідарності. Вони самі собі добродії, не схильні бути під дією якогось анонімного панування і залежати від нього. Вони відкладають гроші на чорний день і почувають себе відповідальними за забезпечення власної старості, активно беруть участь у житті своєї громади, сприймають осуд громадськістю (неформальна санкція) серйозніше, ніж втручання поліції. Поліцейська система у Швейцарії також децентралізована.

Відношення держави до злочинності в цілому і підліткової злочинності зокрема дуже відповідальне і залежить від конкретних обставин. Ніяких надмірних реакцій не спостерігається, лише незначне число правопорушників береться під варту. Альтернативою позбавлення волі дуже часто є умовне засудження. Якщо виноситься вирок про позбавлення волі, то терміни бувають, здебільшого, незначними і покарання відбувається в невеликих в'яз-

ницях, де навряд чи може сформуватися тюремна субкультура чи організуватися професійна злочинність.

Урбанізація не призвела до ослаблення неформального суспільного контролю за юнацтвом. Вандалізм і бандитизм поширені дуже мало. Молодші вікові групи (до 18 років) майже не обтяжені злочинністю. Молодь ні в якому разі не відчужена від дорослих і своїх родин. Заміжні жінки у Швейцарії менше усіх у світі зайняті професійною працею, тому вони мають можливість краще піклуватися про своїх дітей і краще їх виховувати. Шкільне виховання виключає всюдозволеність, містить багато заборон. Учителі мають високий соціальний статус і користуються досить великою повагою. Школа пред'являє до учнів високі вимоги, юнацтво гарне і міцно убудоване у швейцарське суспільство, молодь віддає перевагу як у буденному житті, так і в спорті проводити час разом зі старшими різних віків, і тому в країні немає передумов до виникнення особливої молодіжної субкультури. Зв'язок поколінь тут досить міцний.

У Швейцарії працює багато робітників-іноземців, але вони менш схильні до злочинів, ніж корінні жителі, тому що бояться виселення з країни перебування.

Швеція – країна з державною охороною здоров'я і забезпеченням у старості, сильним центральним урядом, бюрократичною системою і централізованою поліцією, що підкорила громадян, робить їх цілком залежними і байдужими до всього, що вимагає особистої відповідальності. Протягом усього життя шведи передоручають своє постачання і забезпечення безпеки державі. У результаті цього їхнє почуття спільності і неформальний контроль один за одним значно послаблюється, а то і цілком зникає. Надмірна обробка правопорушників психологами, психіатрами і соціологами у шведських місцях позбавлення волі (ідеологія виправлення) непрямим чином сприяє виникненню злочинної самооцінки і веде до розвитку кримінальних досягнень, через те ув'язнений незмінно сприймається як «злочинець», а його власна відповідальність нівелюється. Юнацтво дуже слабко інтегровано в суспільство. Склалася молодіжна субкультура з особливим стилем життя, зі своїм одягом, музикою і проведенням дозвілля. У силу запрограмованого існування молодь нудьгує, оскільки життя не вимагає від неї ніякої ініціативи. Соціальний контроль за допомогою родини ослаблено. Громадянські ініціативи і гро-

мадянська відповідальність у країні цілком утрачені.

Ось ще приклади країн з низьким рівнем злочинності.

Саудівська Аравія — багата держава, експортер нафти, що має монархічну систему правління. Правосуддя здійснюється за канонами ісламу. Традиційна родова система, що сягає своїм корінням в глибину століть, обумовлює політичну владу, створює ділові зв'язки і забезпечує вплив у суспільстві. Ісламська культурна спадщина сповідується всім населенням, а релігійний контроль регулює все соціополітичне й економічне життя країни.

Японія — високорозвинута індустріальна держава. Незважаючи на індустріалізацію, її історичні традиції залишаються колишніми. Населення почуває себе зобов'язаним зберігати повагу до родини, до громади і до нації. Устрій життя японців визначається патріархальною структурою родини. Поліція відвідує родину вдома, дає поради у випадку сімейних сварок і улагоджує їх. Відношення громадян до поліції добре, оскільки вона тим чи іншим чином надає їм допомогу.

Непал — відстала країна. Це слабозвинена бідна ресурсами держава, якої індустріалізація практично не торкнулася. Близько 95% населення проживає в селах, розташованих, здебільшого, у полонинах, і добратися до них можна лише пішки гірськими стежками. У єдиному великому місті — Катманду — зосереджено до 5% населення. Транспортна система і система зв'язку, як і забезпечення продовольством і житлом, а також рівень охорони здоров'я незадовільний. У той же час у Непалі вкрай низький рівень злочинності і підліткових правопорушень. Традиційний рід (велика родина), утворює первинну економічну і політичну одиницю, і клан, що являє собою більш високий організаційний рівень родів, лежать в основі всієї соціальної структури.

Таким чином, основні причини злочинності і злочинів зароджуються, як відзначалося, у соціально-негативних протиріччях психології суспільства, спільноти, окремого громадянина. До них варто в першу чергу віднести такі:

Зросла мобільність населення, індустріалізація країн, урбанізація разом з появою і ростом міських нетр істотно сприяють розвитку поведінки соціального відхилення. Масове використання автотранспорту полегшує вчинення пограбувань і крадіжок зі зломом, тому що дозволяє злочинцям швидко зникнути.

Все частішим явищем стає зміна місця роботи і місця прожи-

вання. Велика кількість найманих робітників шукає собі роботу за кордоном, що, як і напливи туристів, призводить до того, що місцеве населення стає неоднорідним. Різномірність населення, у свою чергу, послаблює міцність общинних зв'язків і неформальний контроль за злочинністю.

Соціальний статус тепер не відіграє такої важливої ролі, як колись. Він більше не визначається соціальним походженням, чи внутрішнім достоїнством людини (наприклад, готовність допомогти людям, співчуттям, жалем тощо). Суспільне становище людини тепер визначається одягом, що вона носить, автомобілем, на якій вона їздить, районом, у якому вона живе і т.ін. Така оцінка особистих досягнень людини виконує у плані розвитку злочинності стимулюючий вплив.

Посилений промисловий розвиток відразу підвищує рівень соціальних відхилень незалежно від того, у якій країні це відбувається — у соціалістичній, капіталістичній чи країні, що розвивається. Як відомо, територіальна віддаленість робочого місця від родини викликає в робітників, службовців стан роз'єднаності, відчуження.

Поява нетрів і гетто варто назвати соціально-патологічною формою, що сприяє посиленому росту відхилень. Слід відзначити, що програми оздоровлення нетр показали, що бідність — не головна причина протиправної поведінки. Навіть коли жителям нетр надають досить просторі і чисті квартири, соціопатологічні явища серед них не припиняються. Нетрі — це не лише місце, але і стиль життя, що засвоюється і передається з покоління в покоління. Для нього характерна апатія і соціальна ізоляція. Житель нетрів не виявляє інтересу ні до утворення суспільної групи, ні до її продовження і розвитку. Стратегія виживання і лідерства в нетрях заснована на твердих методах і насильстві. Що стосується відхилення від норм протиправної поведінки — до цього тут ставляться поблажливо. Досить поширені ранні статеві відносини. Люди відчувають тут ворожість до поліції, школи, міської влади. Ліквідувати нетрі з їх множинними соціопатологічними феноменами можна лише спільними діями всього суспільства, і ці зусилля повинні бути спрямовані на перевиховання і ресоціалізацію їхніх мешканців.

Урбанізація веде до концентрації великих мас робочої сили. З

ущільненням населення виникає інтенсивність соціальних конфліктів. Крім того, урбанізація змінює спосіб життя населення, ціннісні і правові орієнтації суспільства. З цим стилем життя пов'язані різноманітні стимули до поведінки соціального відхилення.¹

Викладене дозволяє зробити такі висновки:

1. Причини злочинності на соціологічному рівні необхідно насамперед шукати в економічних відносинах, у їхніх протиріччях, незбалансованості господарського механізму, вадах, недоліках економічної політики, а також у системі розподільних відносин.

Економічні відносини різноманітні. Об'єктивний багатовимірний характер очевидний. Так ринкові відносини мають свої закономірності, планову економіку. Питання лише в тім, що на першому плані: економічні регулятори чи волонтаристські проєкти, що ігнорують економічні регулятори.

За будь-яких економічних відносин, їх суперечливість породжує злочинність. Ринкові відносини споконвічно обтяжені злочинністю. Пояснюється це тим, що вони засновані на конкуренції, а відтак – на придушенні конкурентів, на запрограмованій надмірності робочої сили, тобто безробіттю, на вижиманні прибутку в можливо великих розмірах, на настільки ж запрограмованому майновому і соціальному рівнях розшарувань людей. Економічно (насамперед з погляду виробництва товарів і послуг) ринкова економіка довела свою життєздатність, хоча для цього треба було не одне сторіччя, однак багато негативних її наслідків, зокрема висока злочинність, у тому числі в економічно благополучних країнах – реальність.

Агонія за грішми значно обезкровила духовний потенціал людського суспільства.

Існуюча десятиліттями у нашому суспільстві адміністративно-командна економічна система, всупереч колишнім судженням про неї, теж породила злочинність і породжуватиме її там, де подібна система існуватиме. У ній, у певних її сторонах, теж закладено злочинність. Візьмемо, наприклад, тверде планування і розподіл зверху. Вони, будучи кісткою – цієї системи, здебільшого, не стикувалися один з одним. План не рідко являв собою бажане, а стан ресурсів дійсне. Насправді виходило, що під 100%

¹ Детальніше про це: Шнайдер Г.Й. Зазн. работа. – С.160 – 370.

плану могло бути виділено в кращому випадку 70-80% фондових матеріалів. Інше необхідно було «діставати», що і породжувало посадові зловживання, хабарництво, приписки до плану і звітності й інші злочини.

Отже, ідеалізувати жодну економічну систему безпідставно. Якщо вчені-кримінологи хочуть уберегти суспільство і людей від крайніх і найбільш небезпечних проявів злочинності, установити за злочинністю тотальний контроль, вони не можуть і не повинні ідеалізувати будь-яку економічну систему, тому що вони не застраховані від негативних сторін і протиріч.

2. Причини злочинності слід шукати у всій палітрі відносин людини як соціальної істоти, з зовнішнім середовищем, у тому, що є змістом соціального буття людини у всіх його складностях і протиріччях. Соціальні відносини, як і економічні, різноманітні, різнопланові. У загальній формі сказати, що соціальні відносини, у яких особа почуває себе не рівною з іншими, обділеною, завжди породжує протестуючу поведінку, а в крайньому своєму вираженні – злочини.

Найбільш вразливі проблеми соціальних відносин у цьому плані – національні відносини і проблема рівності.

Збуджена політиками національна ворожнеча і ненависть, що виникає на ґрунті необдуманих і легковажних гасел сепаратизму доведених до абсурду, стали причинами багатьох тяжких злочинів, включаючи тероризм, масові вбивства і т.д. Вони розбудили загальну злочинність, піднявши на поверхню хвилю насильств, захоплення зброї і т.ін. Соціальне життя людей у таких умовах стає нестерпним. Воно викликає не лише різні ексцеси і відповідні злочини, але і непевність і напруженість, спричиняє крім злочинності постійний страх, нервові стреси і психічні захворювання.

На злочинність впливають не лише конкретний прояв соціальних казусів, конфліктів і несправедливості, але і загальна атмосфера в суспільстві, коли проголошені гасла спростовуються справами влади.

Нижчою ланкою в причинах злочинності, обумовлених соціальним буттям людини, є міжособистісні відносини в родинах, між близькими і знайомими, нарешті ті, що випадково виникли на ґрунті конкретної ситуації, коли між собою зіштовхуються інтереси людей, що не знайшли іншого способу вирішення конфлікту, окрім злочину. Це свідчить про глибоку демораліза-

цію мікросоціальних відносин, що існують в суспільстві, неповагою людей один до одного, а також близьких людей, соціально невихованістю і низкою культурою населення. Статистика вказує, що такий вид злочинності, як насильницький — значною мірою є наслідком міжособистісних зіткнень.

Слід мати на увазі, що соціальні конфлікти всі різноманітні і переважна більшість їх може бути виявлена в процесі практичної діяльності як суспільством і його соціальними осередками на певному рівні, так і правоохоронними органами. Однак заходи попередження злочинів у подібних випадках повинні носити загально-соціальний характер.

3. Серед зухвалих причин, мабуть, найбільш різку реакцію людини, варто назвати політичні інтереси і конфлікти, що виникають на їхньому ґрунті. Ніщо так не розводить людей по різних полюсах настільки непримиренно, як політична незгода. Політичні інтереси в переважній більшості випадків пов'язані і з боротьбою за владу, у процесі якої у виборі методів політичні антиподи не дуже-то церемоняться. Трагічні сторінки людської історії написані кров'ю людей, що проливається політиками заради політичних інтересів і в боротьбі за владу. Батьки вбивали синів і, навпаки, дружини труїли своїх чоловіків чи своїх суперниць, фаворити проливали кров своїх суперників, товариші по партії, що мучились заздрістю та прагненням зайняти керівні місця чи затвердити свої, часом сумнівні ідеологічні постанови, ліквідували один одного. Проте такі злочини в статистику злочинності не потрапляли і злочинами в багатьох випадках не вважалися. Злочинців судили, але ... такі самі злочинці. Частіше їх засуджувала історія, хоча вона багатьох політиків, що проливали безвинно кров людей і запроторювали їх у в'язниці, вважала і вважає героями і видатними особистостями.

Вплив злочинних політиків на загальну злочинність очевидна, як очевидно і те, що діяння політиків, їхні програми і заклики формують атмосферу в суспільстві і суспільній психології. Запальні промови популістів в історії не раз були причинами масових убивств правих і неправих, руйнувань і розгрому усього, що траплялося юрбі на шляху. Революційні гасла і заклики до знищення політичних супротивників дзеркально відображалися в діяннях звичайних кримінальних злочинців. Вседозволеність для верхів і їхнє розкладання відголоском віддавалися внизу, стиму-

люючи таку саму поведінку звичайних людей, що сприймали психологію: якщо їм можна, то чому нам не можна?

При цьому парадокс суспільних відносин ускладнюється тим, що політики в ажіотажі, викликаному політичними амбіціями і домаганнями, як би не помічають, що стимулюють злочинність і лише вплив населення, що страждає від злочинців, змушений прикладати зусилля для боротьби зі злочинністю. Більш того, вони ж і обурюються злочинністю. Супротивники існуючої влади завжди спекулюють на цьому. Зв'язок політичних інтересів зі злочинністю кримінологи намагалися обходити, або торкалися її досить обережно, і серйозних досліджень на цю тему не вели. Та недивлячись ні на що злочинність, викликана політичними конфліктами, — реальність. І не лише у вигляді особливої групи злочинів, позначених у кримінальному кодексі як злочину проти держави, але і як кримінологічний наслідок політичних, з помірних і міжнародних зіткнень, котрі призводять до звичайних кримінальних злочинів — насильств, розбоїв т.ін. При цьому безпосередні виконавці цих злочинів бувають утягненими в ситуації, коли подібні злочини ними кояться навіть неусвідомлюючи того, що джерела їх — у політичних інтересах людей і груп, про яких виконавці не знають і навіть не підозрюють про їхнє існування.

Роки перебудови і після неї відкрили кримінологам картину загальнокримінальної злочинності, джерелами якої стали саме політичні інтереси. Політична нестабільність загострила до крайньої межі економічну і соціальну ситуацію, підірвала міжнародні відносини, призвівши до масових убивств, активізації озброєних банд і здійсненню терористичних актів, до нападу на житло ні в чому не винних людей і їхньому розграбуванню, до злочинів на ґрунті сепаратизму чи націоналізму. Це — злочинність особливого роду. Але і звичайна, загальна злочинність в умовах політичної нестабільності і конфліктів, що послабили, якщо не цілком дестабілізували законність і правопорядок, одержала новий стимул до кількісного росту, причому різкому, і якісній жорстокості. Це проявилось і у рості групової злочинності, і в виявленні нових її видів, і в жорстокості, що посилювалася, зневагою правами і самим життям людей.

Небезпека політичних і національних конфліктів і їх криміногенність полягає ще й у тім, що до політичних рухів приєдну-

ються і користуються політичною нестабільністю у своїх корисливих інтересах звичайні “кримінальники”, що нерідко стають активними учасниками політичних компаній, за певних умов проникають в різні ешелони влади, тим самим легалізуючись. До того ж вони володіють великим умінням залучати до себе людей, здебільшого аж ніяк не менше ніж політики, а, особливо з урахуванням того, що вони вміють грати на людських слабостях, тримати людей у руках чи уміло підштовхувати до вчинків, про які в результаті люди не лише не хотіли б говорити, а навіть і згадувати.

4. Причини злочинності слід шукати й у моральному стані суспільства, у наявності чи відсутності тих чи інших моральних цінностей і установок. Ні економічне життя суспільства, ні його правові постанови, ні різноманіття соціальної сфери, ні політика не можуть бути вільні від моральності.

Якщо економіка ставить за мету моральне завдання забезпечення матеріального благополуччя людей, то економіка, функціонуюча на шкоду людям, служать справі наживи одних і зубожінню інших, є аморальною, а люди, виховані в душі корисливості, — моральні виродки, що легко стають на злочинний шлях.

Якщо в соціальній сфері панує волаюча нерівність людей, невідповідність слів справам, у родинях процвітає моральна неохайність і суворість стосовно дітей, засоби масової інформації і культури пропагують насильство і порнографію, виховують людей на ідеях вседозволеності.

Якщо політики лицемірно говорять про одне, а роблять інше, якщо політичних цілей вони досягають за спиною, за рахунок людей, обманюючи їх, не гребуючи при цьому нічим, вдаючись до аморальних цінностей, впроваджують всіма правдами вигідну їм ідеологію, — це злочинно відносно людей у звичайному розумінні цього слова і є шляхом до злочинних діянь, який переслідується за законом.

Якщо право проголошує прогресивні принципи, декларує права людини, а практика ігнорує ці принципи, веде до атмосфери неповаги до закону, попранню прав особи при ігноруванні єдності в законотворчій і правозахисній практиці переконання і примусу, прав і обов'язків членів суспільства, таке право і практика його застосування аморальні. У таких умовах ігнорування

права тими, хто його створює, і відповідні акти подібного роду з боку членів суспільства, настільки ж природні, як і аморальні.

Моральні критерії, про які забули у кожній перерахованій сфері функціонування суспільства загалом і кожного з його членів породжує злочинність. Забуття цих принципів у всіх разом узятих сферах створює нестерпну атмосферу в суспільстві і сприятливий ґрунт для злочинності.

З усіх проявів аморальності в той же час можна виділити найбільш легко сприйнятій людиною, що найшвидше приводять її до морального падіння і злочинів. Мова йде про духовне руйнування людей за допомогою впровадження антикультури, антимистецтва, психології вседозволеності і аморальності волі, що багатьма філософами визначається як невід'ємне право «суверенної особи» бути собою і не рахуватися із моральними правилами суспільства. Помітно те, що трубадурами вседозволеності, порнографії є багато представників культури і мистецтва, які раніше виявляли хоч якусь стриманість, можливо внутрішньо розуміючи, яку епідемію розкладання і злочинності це несе, будить у людині низинні інстинкти, удачі, звички. Нині вони воюють зі святенництвом, сіючи аморальність, посилюючи тим самим злочинність.

Утвердження (чи руйнування) моральних підвалин суспільства залежить насамперед від інтелігенції (особливо творчої). Думати, що моральні підвалини суспільства зміцнять лише правоохоронні органи, — глибока омана, або навмисна спекуляція на складній соціально моральній проблемі¹.

6.4. Причини й умови злочинності в Україні

Під причинами злочинності в сучасній Україні розуміється система негативних соціально-психологічних явищ, пов'язаних із протиріччями суспільства і держави, які породжують злочинність.

Умови злочинності — система негативних економічних, соціальних, психологічних, організаційних, правових явищ, пов'язаних із протиріччями суспільства і держави, що створюють можливість формування причин і дії злочинності.

¹ Детальніше див.: Кудрявцев В.Н. Зазн. робота.— С.181 — 195.

Причини й умови злочинності в перебудовний і постперебудовний періоди, в основному, зводяться до чотирьох підсистем: економічні причини та умови, причини та умови кримінальної агресивності, причини та умови кримінальної необережності і правові причини та умови.

Економічні причини: психологія: а) корисливості; б) паразитизму і в) нестатку.

Економічні умови: а) помилки в стратегії і практиці економічних реформ; помилки в приватизації, у банківській системі й акціонуванні, у виробничо-сировинній сфері, у споживчій сфері, у податковій системі; б) безконтрольність; в) безкарність.

Причини кримінальної агресивності: а) психологія корисливої агресії; б) побутової агресії; в) націоналістичної сепаратиської агресії; г) сексуальної агресії.

Умови кримінальної агресії: а) безконтрольність обігу зброї і наркотиків; б) пропаганда культу насильства, порнографії, проституції; в) неефективність ранньої профілактики.

Причини кримінальної необережності: психологія: а) легковажного-ризикового відношення до дотримання вимог громадської й особистої безпеки; б) егоїстично недбалого задоволення власних інтересів.

Умови кримінальної необережності: недоліки в матеріальному, технологічному, організаційному, правовому забезпеченні особистої і громадської безпеки.

Правові причини: психологія: а) правового нігілізму; б) правового легкодумства; в) правового безкультур'я.

Правові умови: а) недосконалість законодавства; б) прорахунки правозастосування; в) неефективність правового виховання; г) слабка суспільна профілактика.

Лекція 7

Тема: ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ

7.1. *Поняття віктимології і її розвиток*

Починаючи із середини XVIII ст. кримінологія займається вивченням злочинної поведінки людей, а з кінця XIX ст. — проблемами злочинної особи. Жертва злочину стала об'єктом кримінологічних досліджень лише з часів другої світової війни. І в класиків права XVIII ст. (наприклад, Чезаре Беккарія, що розумів кримінально-каране діяння як порушення морального порядку, а також правопорядку, і це порушення базувалося, на його думку, на власній волі злочинця), і у позитивістів права XIX ст. (наприклад, Чезаре Ломброзо, Зигмунд Фрейд, які зосередили увагу на аналізі особи злочинця. Для них злочин був симптомом порушення структури особи злочинця, що було, на думку біокримінологів, наслідком чи якістю, за теорією психоаналізу, результатом невдалої соціалізації дитини). На передньому плані стояли проблеми «соціального захисту» від злочинців, їхньої небезпеки, а також питання дослідження особи злочинців, спілкування з ними, їхня реабілітація, стримування (залякування) чи забезпечення суспільної безпеки. Жертву злочину класики і позитивісти розглядали як механічне, статичне поняття.

Німецький кримінолог Ганс фон Гентиг (1887–1974) у своїй роботі «Зауваження по інтеракції між злочинцем і жертвою» у 1941 році уперше протиставив цій точці зору динамічну концепцію виникнення злочинності. Злочинність — це індивідуальне психопатологічне явище, жертва злочину, по Гентигу, не повинна більш розглядатися як пасивний об'єкт, тому що вона — активний суб'єкт процесу криміналізації. Жертва (потерпілий) бере участь в ініціюванні і вчиненні делікту. У ході кримінального

судочинства мова йде не лише про права злочинця, але значною мірою і цілком серйозно про права жертви.

Термін «віктимологія» походить від латинського *victima* (жертва). Звичайно віктимологію визначають як наукове вивчення жертв злочинів, процесів, етиології і наслідків віктимізації (тобто перетворення людини в жертву злочину).

Слідом за Гентигом у 1947 році в Бухаресті Бенджамин Мендельсон зробив дуже вражаючу доповідь («Нові біопсихосоціальні обрії віктимології»), у якій звернув увагу наукової громадськості на науку про жертви злочинів. Але ще більше розвив віктимологію той же Ганс фон Гентиг, опублікувавши у 1948 році свою книгу «Злочинець і його жертва». Дослідити відносини між злочинцем і його жертвою намагався в 1954 році Генрі Елленберг. «Людина, – писав він, – послідовно стає злочинцем чи жертвою... Якщо проаналізувати життя закоренілих злочинців, то виявляється, що вони в дитинстві винятково часто піддавалися знущанням, вимаганню, експлуатації і були надані самим собі». У 1956 році Ганс Шульц увів поняття злочину на ґрунті особистих відносин між злочинцем і його жертвою.

У Новій Зеландії в 1963 році був прийнятий перший у світі закон про відшкодування збитку жертвам злочинів. За Новою Зеландією пішли Англія, деякі штати США, провінції Канади й Австралії.

У 1972 році в Австрії був прийнятий федеральний закон про надання допомоги жертвам злочинів.

У багатьох країнах, зокрема у ФРН, виникли об'єднання в підтримку жертв злочинності («Біле кільце»).

У 1982 році в США був виданий федеральний закон про кримінально-правовий захист жертв і свідків злочину. За цим законом потерпілому, що виступає як свідок в кримінальному процесі забезпечується судовий захист. Відшкодування матеріального збитку злочинцем стає самостійним видом кримінально-правових санкцій. Особа, що відбуває покарання, не має права отримати користі зі свого злочину шляхом публікацій інформації про нього, оскільки це знову нанесло б збиток інтересам потерпілого.

У 1983 році Рада міністрів Європейської ради в Страсбурзі прийняла Європейську конвенцію про відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів. У цій концепції були визначені принципи відшкодування збитку жертвам злочинів з боку держави і міжнародного співробітництва в цій галузі у країнах – членах ЄС.

7.2. Поняття жертви злочину і теоретичних основ віктимології

Жертва злочину (потерпілий) є істотним елементом у процесі виникнення злочину і контролю за злочинністю. Ще в 1941 році Ганс фон Гентиг відзначив існування зв'язку між злочинцем і жертвою, наприклад взаємодія між шахраєм і обманутим. Він виділив певну частину злочинності як «процес, у якому антигромадські елементи пожирають один одного».

Якщо кримінологія займається пошуком криміногенних чинників, що сприяють розвитку злочинності, і їхнього місця в структурі особи злочинця, то віктимологія повинна робити те саме у відношенні віктимогенних, що викликають злочинність чинників в особі потерпілого. Таким чином, ці дві сфери (злочинець і жертва) стають немов би самостійними і не зв'язаними один з одним. Однак, на думку того ж Гентига, це не так, оскільки жертва формує, виховує злочинця і завершує його становлення; вона мовчазно погоджується стати жертвою, кооперується зі злочинцем і провокує його. Зрозуміло, ніяких домовленостей при цьому не укладається, однак має місце символічна взаємодія.

За своїм характером віктимна поведінка може бути:

а) конфліктною, коли потерпілий створює конфліктну ситуацію чи активно бере участь у виниклому конфлікті (наприклад, ініціатором бійки чи вступає в бійку на стороні одного з її учасників), особливий різновид – необхідна оборона, затримка злочинця і правозахисна активність;

б) провокуючою (демонстрація багатства, кокетство, екстравагантна зовнішність і занадто відвертий одяг жінки, що створює уявлення про її злочинність, двозначна поведінка і т.ін.);

в) легковажною (зайва довірливість і наївність неповнолітніх і інших осіб, не здатних учинити серйозний опір нападаючому, безтурботна поведінка пішоходів на проїжджій частині вулиці, які створюють аварійну ситуацію)¹.

Жертвою може бути будь-яка особа, організація, суспільство, держава чи міжнародний порядок; злочинність створює для них загрозу ушкодження чи знищення.²

¹ Зелинский А.Ф. Кримінологія. – Харьков, 1996. – С.85.

² Шнайдер Г.Й. Кримінологія. – М., 1994. – С.350.

Слід зазначити, що організації частіше виявляються жертвами злочинів, ніж окремі особи. Проти них спрямовані, наприклад, магазинні крадіжки, скоєні як сторонніми, так і своїми службовцями. Одна з істотних причин таких крадіжок складається в психологічній нейтралізації делікту, обумовленою деперсоналізацією підприємства. Крадіжка службовцем у підприємства (фірми) розглядається ним як «додатковий» заробіток. Магазинна крадіжка не спрямована проти кого-небудь особисто. Магазинні злодії і злодії-службовці, що заподіюють фірмам великий збиток, який зазвичай, списується на покупця за рахунок підвищення цін на товари, аж ніяк не вважають себе злочинцями. На їхню думку, злочинність – це щось неприємне, що відбувається «там, на вулиці». Ці злодії не бачать жертви, у їхньому уявленні, фірми – не жертви, а якщо вони все-таки ними є, то цілком заслуговують віктимізації («експлуатація визискувачів»). Магазинні злодії, свої і чужі, не задумуються над тим, що вони завдають шкоди масі споживачів. Кожен покупець окремо позбавляється при цьому незначної суми, а вся маса споживачів і економіка в цілому зазнають величезних збитків.

Господарські організації (підприємства, фірми) завдають шкоди один одному в результаті економічних злочинів. Раніше торговці, здебільшого, зустрічалися зі своїми постачальниками і з покупцями особисто. Сьогодні товари і продукти виробляють величезні фірми-концерни, а скуповують у них продукцію інші могутні організації. Підрахунок сум і розрахунок з покупцем виконують комп'ютери, за допомогою яких у лічені секунди можна скоїти економічні злочини, що навіть у випадку їхнього виявлення можна подати як помилку. Саме сучасні форми комп'ютерної злочинності і роблять взаємодію між злочинцем і жертвою в подібних організаціях ледь помітною. Жертва тут відсутня, вона деперсоніфікована, анонімна і виявити її майже неможливо. Комп'ютери є безпосередніми сполучними ланками між господарськими і державними організаціями; вони дозволяють робити крадіжки без безпосереднього вилучення речі. Величезні розміри і безликість організацій, їх широкий географічний розкид, поділ праці, спеціалізація, складність технології, розмаїтість їхньої продукції й ієрархічна структура роблять менш помітними злочини, скоєні організаціями у відношенні один до одного, і тим самим полегшують їхнє вчинення. У результаті серйозних збитків зазнають і споживачі, і вся економіка.

Організації (господарюючі суб'єкти) заподіюють своїми економічними й екологічними злочинами серйозної шкоди і збитків окремим особам, суспільству в цілому, особливо його економічному ладу і міжнародному порядку, причому цей збиток виявляється знову ж таки соціально майже непомітним. Анонімність і колективність жертв господарських злочинів – це дві класифікуючих їх ознаки. Виникає менше страху і розчарування, коли протягом тривалого періоду регулярно комусь наноситься незначний збиток, ніж коли він обрушується відразу. Підмішуючи цукор, вітамін С та інші інгредієнти в певну субстанцію, виробник «натурального» апельсинового соку може одержати мільйони додаткового прибутку. Середній споживач, довідавшись про те, що він платить за не цілком чистий апельсиновий сік зайвих десять копійок, не буде переживати чи обурюватися в такою мірою, щоб відразу звернутись в поліцію. І господарські злочинці це знають. Жертві господарського злочину прийдеться добре все зважити, чи вигідно буде затівати судове переслідування за заподіяний збиток і чи не принесе заява в поліцію (міліцію) більше проблем, ніж зиску.

Саме на байдужості і безтурботності потерпілого і будує свій розрахунок господарський злочинець. Можна, наприклад, так запрограмувати комп'ютер, щоб у нічні години, коли у банках і готелях роблять перерахунок особистих рахунків, він непомітно знімав з тисяч рахунків по мізерній сумі і переводив їх на інший рахунок. Така тактика «зрізання шарів» веде до того, що на цьому рахунку накопичилась величезна сума украдених грошей, тоді як клієнт або зовсім не помічає малих сум, знятих з рахунку у виписках зі своїх рахунків, або вважає їх якимись зборами чи правомірним митом.

Таким чином, віктимізація – це процес становлення жертвою злочину (у відмінності від криміналізації – процес становлення злочинцем). Суть віктимізації полягає в тому, що злочинець намагається зробити жертву своїм об'єктом.

Віктимність (жертвовність) – це підвищена здатність у силу тих чи інших обставин ставати жертвою злочину.

Не існує «природжених жертв» чи «жертв від природи». Але придбані людиною фізичні, психічні і соціальні риси й ознаки (наприклад, якісь фізичні чи інші недоліки, нездатність до самозахисту чи недостатня готовність до неї, особливо зовнішня,

психічна і матеріально-фінансова привабливість) можуть зробити його схильним до перетворення в жертву злочину. Якщо він усвідомлює свою підвищену віктимність, то може засвоїти певну поведінку, що дозволяє пручатися і справлятися з загрозою.

Слід відзначити, що віктимізація і криміналізація іноді мають ті самі джерела: вихідні соціальні умови (наприклад, належність людини до однієї і тієї ж субкультури насильства). Відомо, що 64% людей, які стали в дитинстві чи юності жертвами злочинів, у дорослому віці стають злочинцями, а з тих, хто не був у юності жертвою, — лише 22%¹.

Користуючись прийомами нейтралізації, психологічний вплив яких опосередковується ще до вчинення злочину, правопорушник перетворює для себе своє діяння в «морально прийнятне». При такому підході жертва взагалі не враховується, оскільки не має ніякої цінності; вона «заслуговує» віктимізації. І злочинець переконаний у винуватості жертви. Так, терористи називають існуючі на Заході правові системи «несправедливими», оскільки вони сприяють гнобленню людей, і тому їх потрібно ліквідувати.

Внутрішній моральний опір таким діям, що наносять пряму і конкретну шкоду реальній, персоніфікованій жертві, виявляється в злочинця більш сильним, ніж опір діям жертви не конкретизованої, безликої, анонімної чи абстрактної. Тому в злочинців виявляється тенденція до деперсоналізації і деіндивідуалізації жертви. Мережа готелів у Північній Америці саме тим і намагається протистояти цій тенденції, застосовуючи різні форми попередження. Наприклад, у номерах готелів можна побачити такі написи: «Якщо після Вашого від'їзду пропадуть рушника, за це покарають покоївку!» Велике підприємство є «родиною». Потенційна жертва злочину «персоніфікується» у розрахунку на те, що «чесні люди» ніколи не вкрадуть у друзів чи сусідів. У той же час це підприємство, відносно бездумно намагається уникнути сплати податків і допускає обман і підробку при оформленні страховок.²

1 Шнайдер Г.Й. Кримінологія. — С.358.

2 Детальніше див.: Шнайдер Г.Й. Зазн. робота. — С. 350 — 360.

7.3. Класифікація жертв злочинів

В юридичній літературі запропоновані різні класифікації жертв злочинів. Зупинимося на двох, що є, на наш погляд, найбільш цікавими і мають практичну цінність.

Кримінально-правовий підхід. На основі цього критерію відомий румунський кримінолог Б. Мендельсон розробив класифікацію, що розрізняє:

- а) жертву цілком невинну (яку часто називають «ідеальною жертвою»);
- б) жертву з незначною провиною;
- в) жертву, вина якої дорівнює вині злочинця, або добровільну жертву;
- г) жертву з провиною більшою, ніж у злочинця;
- д) жертву, єдиного винуватця вчиненого злочину;
- е) жертву, що стимулює, чи уявну (звичайно це психічно хворі, малолітні діти чи особи похилого віку).

Практична цінність даної класифікації безперечна. Разом з тим вона не враховує чисто віктимологічний критерій: котрий застосовується до злочинців, критерій «провини» дасть ті самі результати з деякими модифікаціями.

Комплексний підхід. Його критерієм могла б бути, наприклад, ступінь віктимності, що відображає в найбільш узагальненому вигляді віктимогенну деформацію особи, «професійну» віктимність, «вікову» віктимність, віктимну патологію. Визнання ступеню віктимності основним критерієм класифікації дає можливість обґрунтувати типи жертв:

1. Випадкова жертва. Особа стає жертвою в результаті збігу обставин. Виниклі взаємини в принципі не залежать ні від волі і бажання жертви, ні від волі чи бажання злочинця.

2. Жертва з незначними ознаками ризику (живе нормальними для всіх людей факторами ризику), віктимність якої зростає.

3. Жертва з підвищеними ознаками ризику, у відношенні до якої діє комплекс факторів ризику. До цієї групи відносяться два основні типи жертв: а) жертви необережних злочинів — коли характер виконуваної ними роботи чи їхня поведінка в громадських місцях таїть більш високу, ніж звичайна, віктимність; б) жертви навмисних злочинів, соціальний статус яких при виконанні

ними соціальних ролей містить підвищений ризик віктимності (працівники правоохоронних органів, воєнізована охорона тощо). Віктимність цього типу може іноді виявлятися й в особливих манерах жертви, у її естетичному вигляді тощо.

4. Жертва з дуже великим ризиком. Її морально-соціальна деформація не відрізняється від яскраво виражених правопорушників. Вона характеризується міцною антисоціальністю (простиція, наркоманія, алкоголізм).

Що стосується співробітників МВС, то, як свідчить практика, а також дані емпіричних досліджень, потерпілими стають особи з такими недоліками:

- слабка професійна (бойова, фізична, службова) підготовка;
- невміння правильно поводитися в тій чи іншій ситуації, орієнтуватися в складній оперативній обстановці;
- незнання оперативної обстановки;
- недостатній життєвий досвід, недооцінка небезпеки злочинних зазіхань;
- низький культурний рівень, наслідком чого є неправомірне або неварте в морально-етичному плані поведінка;
- недоліки в організації вивчення, узагальнення і впровадження передового досвіду.

7.4. Запобігання віктимізації

У той час як заходи безпеки, як то зміцнення вікон і дверей, установка телекамер і т.п., дають невисокий ефект під час квартирних крадіжок зі зломом, дуже виправдовує себе, як виявилось, організоване в деяких житлових кварталах Сіетла і Торонто спостереження за окремими будинками і житловими комплексами з участю мешканців у заходах щодо забезпечення безпеки своїх жител.

Оскільки квартирні злодії намагаються уникати зустрічей з мешканцями, найдієвішими заходами від квартирних крадіжок буває створення видимості присутності мешканців будинку (наприклад, установка автоматичних перемикачів світла).

Фізичний опір при пограбуванні квартири може призвести до припинення злочину, що, однак, збільшує імовірність заподіяння жертві тілесних ушкоджень. На питання, чи здатна жертва в подібній ситуації захищатися, поки ніякої відповіді немає. Якою

повинна бути реакція жертви в ситуації конкретного злочину, залежить від особи злочинця, особливо від його кримінальної енергії, а також від особи жертви і від її бажання вчинити опір. Крім того, тут діють численні чинники зовнішнього порядку, що визначають конкретну кримінальну ситуацію; наприклад, велику роль відіграє можливість швидкого одержання допомоги. Іноді один безбоязкий опір зловмиснику дає добрі результати. Драматизація жертвою свого становища, навпаки, виявляється настільки шкідливою, як і боягузливо пасивна позиція. Будь-яка надмірно виражена реакція завжди б'є повз мету. Правильна оцінка кримінальної енергії злочинця і спокійна, холоднокровна і твереза поведінка особи, підданої нападу, є вирішальною передумовою успішного запобігання злочину. Насамперед важливо, щоб особа, яка піддалася нападу не розглядала себе як жертву; вона повинна спробувати зав'язати зі зловмисником діалог. Щодо цього є маса прикладів.

Таким чином, якщо потенційна жертва у віктимогенній обстановці не відразу піддається віктимізації, не визначає себе як жертву, а залишається особистістю і доводить злочинцю, що є суб'єктом, а не об'єктом у даній ситуації, то нерідко їй вдається уникнути віктимізації. Але тут все залежить від кримінальної енергії людини, яка наважилась на злочин. (Про деякі рекомендації для зниження можливої імовірності стати жертвою агресивних злочинів див. Додаток 1 – 3).

7.5. Шкода, заподіювана жертві та проблеми її ресоціалізації

Після того як злочин скоєно, вся увага громадськості зосереджується на злочинці, а про жертву і її близьких забувають. Суспільство займає у відношенні до жертви дивну позицію – воно таврує її. Того, хто заподіяв шкоду, таврують як карного злочинця, а до жертви переймаються недовірою, жалем чи зловтіхою. Вона може піддатися вторинній віктимізації лише тому, що на заподіяну їй шкоду і на її страждання дивляться байдуже, що нанесені їй ушкодження заперечують, а її віктимізацію ставлять під сумнів. Жертва злочину часто виявляється соціально ізольованою. У міліції (поліції) і в судах на неї дивляться з упередженням. Звертаючись «за допомогою» до жертви, органи карного пе-

реслідування вирішують головним чином свої специфічні завдання. Однак тих людей, що під час вчинення злочину чинили злочинцю опір, громадськість сприймає краще. У той час як суспільство цілком справедливо піднімає питання про конституційні права обвинувачуваних чи вже засуджених злочинців, ніхто не говорить про порушення конституційних прав жертв злочинів. І якщо суспільство закономірно стурбоване необхідністю ресоціалізації злочинців і виділяє для цього значні фінансові кошти, то ніхто не думає про те, щоб створити умови для «ресоціалізації» жертв злочинів, у той час коли багатьом жертвам злочинів наноситься серйозна майнова, психологічна і соціальна шкода.

Шкода (збиток), нанесена злочинами, може бути первинною і вторинною (повторною). Первинна викликається самим злочинном. Вторинна обумовлюється повторною віктимізацією, у результаті недостатньої неформальної чи формальної реакції на первинну віктимізацію. Під неформальною реакцією розуміють поведінку осіб з найближчого оточення жертви, членів її родини, її родичів і друзів; до формальної реакції відноситься поведінка представників громадськості в процесі контролю за злочинністю, тобто співробітників міліції, прокуратури і судів.

Разом з тим відомо, що серйозні тілесні ушкодження (забиті місця, контузії, подряпини і різані рани) одержують 48% жертв згвалтування, 29% – розбійних нападів і 35% – інших насильницьких злочинів. Приблизно 15% жертв тілесних ушкоджень одержують такі важкі каліцтва, що їм доводиться лікуватися більше місяця¹. Усе це вимагає істотних витрат у плані соціального, морального і психічного відновлення жертви злочину. На жаль, замість цієї допомоги найчастіше жертва втрачає друзів, члени родини, сусіди і колеги по роботі відносяться до неї без належної уваги, а іноді і грубо. Засоби масової інформації зі своєї сторони виявляють до неї інтерес лише в пошуках сенсаций. Суддя ж думає, насамперед, про злочинця і злочин, але не про жертву і її страждання. Хоча відомо, що злочин виникає при взаємодії злочинця і жертви. Ресоціалізація жертви і злочинця буде успішною лише тоді, коли взаємодії між ними в ході кримінального процесу і виконання покарання буде приділятися більша увага. Держава ж у силу свого монопольного становища в питаннях кримінального покарання відбирає в них таку можливість, тобто мож-

¹ Шнайдер Г.Й. Зазн. робота. – С.362.

ливість одержати пряме відшкодування від того хто завдав шкоди. Але ж іноді жертві не так важлива компенсація фінансового збитку, як визнання її людської гідності злочинцем і судом, і це заміняє собою подібне визнання державою і суспільством.

Отже, переживши злочинне діяння, жертва має потребу в ресоціалізації. Можна умовно поділити цей процес на два види: юридичний і соціально-психологічний.

Можливі заходи з надання юридичної допомоги:

У разі потреби держава повинна надавати потерпілому безкоштовного адвоката для юридичних консультацій і просто для надання людської допомоги. Адвокат повинен інформувати і консультувати жертву про хід попереднього розслідування і кримінального процесу.

Програми допомоги жертвам-свідкам розраховані не лише на те, щоб створити для них гарні кімнати очікування в судах, забезпечувати їм гідний прийом і звертання, а також допомогу в догляді за їх дітьми під час їхнього перебування в суді, але і на те, щоб не допустити надмірних нападків захисту в кримінальному процесі і захистити їх від байдужості суддів, що нерідко викликають жертву на допит у суд і відкладають засідання.

Програма соціально-психологічної допомоги потерпілим має на меті здійснювати такі заходи, що пов'язані з усуненням фізичних, психічних і соціальних первинних і вторинних наслідків пережитих ними злочинів. У США і Канаді цими програмами займаються в більшості випадків організації самопомоги, що складаються з людей, які постраждали від злочинів. Такі служби допомоги нараховують від 8 до 30 шанованих громадян і працюють цілодобово; ними організуються на приватноправовій основі з ініціативи громадян чи формуються поліцією, прокуратурою, або судами. Це відносно нова соціальна служба, що не лише надає допомогу потерпілим, але і роз'яснює громадськості сутність кримінальної віктимізації, а також сприяє перегляду законів. Існують центри допомоги всім жертвам злочинів, а також спеціалізовані, наприклад кризові центри для жертв згвалтування, що обслуговують лише жертв цього делікту. Бюро по боротьбі із шахрайством і обманом споживачів піклуються про жертв подібних злочинів.

Нерідко потрібне короткострокове чи тривале психіатричне лікування чи психологічна терапія, причому не лише самої жерт-

ви, але і її дружини, а інколи навіть всієї родини. Наслідки віктимізації переборюються психологічними методами, зокрема, методом кризового втручання. Це процес, у ході якого і жертва і терапевт-психолог разом вирішують проблеми, що виникли в результаті віктимізації.

Додаток 1

РЕКОМЕНДАЦІЇ

для зменшення небезпеки стати жертвою насильницьких злочинів під час сімейно-побутових конфліктів

Якщо ще немає явних ознак злочинного зазіхання, але конфлікт уже набуває ворожого характеру, то в цих випадках найкраще не вступати в суперечки, оскільки відповідна агресивність лише посилить конфлікт і негативну реакцію іншої сторони.

Щоб розрядити ситуацію, зробіть вигляд, що ви згодні з доводами протилежної сторони, навіть якщо ви вважаєте їх не зовсім правильними, або переведіть розмову на іншу тему, чи постарайтеся обернути все на жарт. Якщо ви хочете психологічно обеззброїти іншу сторону і знизити імовірність ескалації насильства, то спробуйте розв'язати конфлікт добротою і м'якістю. Це особливо стосується жінок. У тих випадках, коли ці методи не допомагають, вам краще залишити приміщення, піти в іншу кімнату, до сусідів, родичів. По можливості зробіть це не демонстративно, а спокійно, як говориться, не лясаючи дверима.

Якщо конфлікт усе-таки продовжується, то необхідно пам'ятати, що при явному нападі особи, що загрожує вашому життю чи здоров'ю, ви маєте право на необхідну оборону (ст. 15 КК України).

У небезпечній ситуації вам належить реально оцінити свої фізичні і психічні можливості. Якщо їх явно недостатньо, то доцільніше відмовитися від активного опору, щоб не викликати більшої жорстокості з боку нападника.

Одним з найпростіших і надійних способів убезпечити себе — швидше залишити приміщення, вибігти на сходову площадку, до сусідів, на вулицю. Якщо це зробити неможливо, то постарайтеся замкнутися в іншій кімнаті чи приміщенні. Коли у вас такої можливості немає (вас утримують, зв'язують, замикають і т.ін.),

потрібно спробувати з метою звільнення вдарити особу, що зазіхає, в найбільш уразливі місця (коліно, очі, кіста гомілки і т.ін.), чоловіка — у пах. При цьому постарайтеся привернути увагу сторонніх осіб голосним лементом про допомогу.

Додаток 2

РЕКОМЕНДАЦІЇ

для зниження рівня небезпеки стати жертвою насильницьких злочинів з хуліганських чи корисливих спонукань

Якщо ви повертаєтеся додому пізно ввечері в громадському транспорті, намагайтеся сідати ближче до водія і не притягувати зайвої уваги сторонніх осіб до наявних у вас прикрас. Краще буде, якщо ви прикриєте їх елементами одягу або знімете зовсім. Адже коштовності привертають увагу злочинців. Рекомендуємо також не носити гроші і коштовності в сумочці. Краще покладіть їх у внутрішні кишені одягу.

Якщо вам доводиться йти пізнім вечором одному (одній), то уникайте погано освітлених місць, вулиць і дворів, пустирів і лісопосадок. Краще затратити на дорогу кілька зайвих хвилин і вибрати більш безпечний маршрут, чим піддавати себе ризику нападу. У вечірній час необхідно зустрічати ваших близьких, особливо жінок, підлітків і осіб літнього віку, на зупинках громадського транспорту чи проважати їх при від'їзді. Такі прогулянки перед сном допоможуть вам і вашим близьким уникнути можливих неприємностей.

Ніколи не соромтеся повернутися і перевірити ваші підозри, якщо відчуваєте, що хтось переслідує вас. Обережність — не малодушність і не боягузтво. При цьому спробуйте змінити темп чи напрямок ходьби. Якщо ваші побоювання виправдалися, знайдіть безпечне людне місце. Помітивши на своєму шляху одного чи кілька людей, що вселяють вам побоювання, краще свідомо перейдіть на протилежну сторону або на іншу вулицю. Якщо в даній ситуації ви зважилися бігти, то робіть це якнайшвидше і несподівано, при цьому кличте на допомогу.

Вступайте зі злочинцем у переговори лише в тому випадку, коли ви бачите, що одному (одній) з ним не справитися, поговоріть з ним про мету нападу, "поторгуйтеся", намагаючись усіляко виграти час. Ця пауза звичайно "охолює" нападаючого і

сприяє зміні його поведінки. До того ж не втрачайте надії на допомогу навколишніх і на зміну обстановки на краще. Якщо злочинець напав на вас на вулиці, необхідно сильніше кричати. Але майте на увазі, що в приміщенні лемент про допомогу не викликає відповідної реакції в осіб, що там знаходяться. Тому, наприклад, американські фахівці рекомендують у даних ситуаціях кричати «пожежа». Врахуйте, що злочинці майже завжди віддають перевагу темряві і тиші. Не йдіть їм у цьому назустріч.

Багато нападів відбувається поблизу житлових будинків, у під'їздах, на сходових площадках і т.п. Реагуйте на будь-який шум, що чуєте пізно ввечері за вашими дверима чи вікнами. Часто досить попереджувального лементу, щоб запобігти небезпечному злочину, змусити злочинця відмовитися від свого злочинного задуму. Ви значно знизите небезпеку здійснення багатьох правопорушень у ваших під'їздах і на сходових площадках, якщо будете постійно піклуватися про їхнє освітлення. У випадку нападу дряпайтеся, кусайтеся, сміло застосовуйте прийоми самозахисту. У деяких випадках навіть ваша спроба вчинити опір різко знижує бажання злочинця продовжувати свій задум. Нападаючий розраховує знайти у вас найчастіше лише пасивну жертву, тому будь-який опір з вашої сторони застане злочинця зненацька і може його збентежити.

Якщо у вас з якихось причин не замкнені двері, а ви одні – поставте біля них перешкоду, що буде видавати голосний шум при їх відкритті. Тим самим ви будете попереджені, що хтось відкриває двері. Безпечніше всього, коли двері замкнені на запобіжний ланцюжок.

Якщо на вас наставлено вогнепальну зброю – виконуйте будь-яку вимогу злочинця. Категоричність цієї вимоги заснована на сумних фактах кримінальної хроніки. Громадяни, що не приймають її всерйоз, платять за свою необачність занадто велику ціну.

Якщо ви розсудливо вирішили виконати вимоги збройного злочинця, то при цьому не втрачайте самовладання. Намагайтеся вступити з ним у розмову, пом'якшити його агресивність. Запам'ятайте його зовнішність, одяг, мову тощо.

Безпечніше не тримати поблизу на очах предмети, що можуть бути використані злочинцями як знаряддя для нанесення тілесних ушкоджень.

У тих випадках, коли ви знаходитесь на відпочинку і виявилися в ресторані, барі, краще не ведіть бесіди про ваш маршрут і багаж. Цим ви позбудетеся від можливих зазіхань на майно, а може бути, і на ваше здоров'я чи життя.

Додаток 3

РЕКОМЕНДАЦІЇ

для зниження рівня небезпеки стати жертвою зґвалтування

Остерігайтеся ходити в пізній час темними і безлюдними вулицями, поруч із зарослями кущів чи алеями. Саме тут у цей час ґвалтівники найчастіше чекають свою жертву.

Чемно відмовляйте на запрошення незнайомого чоловіка відвідати розважальні заклади (наприклад, кафе, ресторани), а також незалежно від приводу (послухати музику, подивитися відеофільми, придбати дефіцитні речі і т.ін.), зайти в його квартиру. Занадто дорого вам може обійтися подібна довірливість і необережність.

Якщо ви знаходитесь, приміром, у кафе, ресторані, барі, то уникайте нерозбірливих випадкових знайомств, адже не перевелися ще “кавалери”, що використовують довірливість, у злочинних цілях. Розсудливіше відмовитися від пропозиції випадкового знайомих підвезти вас до будинку на автомашині, особливо в пізній час доби. Набагато безпечніше добиратися на таксі чи іншим громадським транспортом. Намагайтеся, щоб рідні чи близькі завжди знали про ваше місцезнаходження, про час повернення і могли зустріти вас на зупинці громадського транспорту.

Виявившись у незнайомому місті, не користайтесь запрошеннями сумнівних осіб переночувати в них. Краще вже залишитися ночувати в приміщенні вокзалу чи аеропорту.

Якщо ви помітили, що за вами виїжджає автомашина, перейдіть на протилежну сторону вулиці або змініть напрямок руху.

Не беріть участь у розпитті алкогольних напоїв у сумнівних компаніях малознайомих людей як у них на квартирі, так і в парках, скверах, на пляжах, у потягах, під час екскурсій і т.ін.

В окремих випадках, що безпосередньо загрожують вашій честі і гідності, доцільно змінити тактику поведінки і намагатися

вирішити небезпечну ситуацію мирним шляхом. Для цього намагайтеся застосувати психологічний натиск на потенційного гвалтівника. Наприклад, скажіть йому, що чекаєте друга, що той от-от повинний прийти, чи що у вас менструація, венерична хвороба, навіть СНІД. Пам'ятайте, що будь-яка відстрочка в часі може остудити запал гвалтівника чи привести до зміни обстановки – появи сторонніх громадян, працівників міліції, знайомих, ваших близьких. Це може послужити причиною відмови гвалтівника від злочинного задуму. Однак у всіх випадках виявляйте пильність і будьте завжди готові до самооборони.

Якщо зусилля, розпочаті вами, позитивних результатів не дають, тоді необхідно переходити до активних методів захисту. Здійснюючи ваше право на необхідний самозахист, можна скористатися будь-яким предметом, що знаходиться при вас (парасолька, зв'язка ключів, ручка, олівець, гострі каблучки і т.ін.), а також поруч (палиця, камінь тощо). При відбитті нападу злочинця намагайтеся своїми діями створити якнайбільше шуму, голосніше кричіть: «На допомогу!», «Пожежа!» При цьому не соромлячись, стукаєте в двері до сусідів, мешканців ближніх будинків.

Поліцейські служби західних країн радять в таких випадках придбати в будь-якому магазині спортивних товарів звичайний свисток і завжди мати його при собі, щоб скористатися ним при небезпеці.

Лекція 8

Тема: МЕТОДИКА КРИМІНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

8.1. *Методика кримінологічних досліджень: поняття, зміст, завдання, функції*

Наукове дослідження в кримінології – це процес одержання нових знань про злочинність, її причини і сприятливі їй умови, особу злочинця з метою розробки і реалізації заходів, спрямованих на підвищення ефективності роботи з попередження злочинних проявів.

Характерна риса кримінологічних досліджень укладається в органічному взаємозв'язку теорії і практики боротьби зі злочинністю. Ця концептуальна кримінологічна установка реалізується методичним інструментарієм.

Під методикою кримінологічних досліджень розуміється сукупність конкретних прийомів, способів, засобів збору, обробки й аналізу інформації про злочинність, її причини і умови, особу злочинця, а також методів боротьби з нею.

У конкретному кримінологічному дослідженні використовується комплекс різних методів, що дозволяють вирішити складні і неординарні задачі. Здебільшого, об'єкти кримінологічного дослідження – явища багатоаспектні, потребуючі комплексного міждисциплінарного підходу. Кримінолог, вивчаючи злочинність, використовує методи соціології, статистики, психології, прикладної математики і деяких інших наук.

Основним завданням кримінологічного дослідження є одержання репрезентативного (представницького) за обсягом, глибокого за інформаційним змістом матеріалу, заснованого не на простій фіксації ряду кримінологічно важливих ознак, а на виявленні глибинних, системоутворюючих зв'язків між ними.

Для виконання поставленого завдання кримінологічне дослідження повинне відповідати загальним принципам наукового пізнання (апробовані методики, надійний інструментарій, історизм, порівняння, комплексність і т.ін.); містити в собі емпіричний (заснований на досвіді) аналіз об'єктів дослідження; бути зорієнтованим на одержання нових знань про явища злочинності і заходи боротьби з нею.

Наукове дослідження в кримінології виконує чотири основні функції: описову, пояснювальну, передбачування (прогностичну) і регулятивну.

Описова функція полягає в повній і об'єктивній фіксації характеристик об'єкта дослідження й існуючих між ними зв'язків і відносин.

Пояснювальна функція полягає в теоретичному аналізі причинно-наслідкових зв'язків, виявленні закономірностей виникнення, розвитку і функціонування досліджуваних явищ злочинності.

Прогностична функція – це наукове пророкування розвитку явищ злочинності в майбутньому, визначення тенденцій і закономірностей її розвитку на перспективу.

Регулятивна функція полягає в розробці і реалізації рекомендацій та пропозицій з удосконалення практики боротьби зі злочинністю на основі конкретного емпіричного матеріалу, отриманого під час кримінологічного дослідження.

8.2. Класифікація кримінологічних досліджень

Кримінологічні дослідження прийнято класифікувати за такими ознаками: цільової спрямованості; обсягу вихідної інформації; пізнавальному інструментарію; принципу охоплення об'єкта вивчення; масштабам; досліджуваним видам злочинів.

За цільовою спрямованістю кримінологічні дослідження поділяються на теоретичні і прикладні. Теоретичні дослідження спрямовані на розвиток кримінологічної теорії, а прикладні – на удосконалення практики боротьби зі злочинністю.

За обсягом вихідної інформації кримінологічні дослідження поділяються на суцільні і вибіркові. Суцільні дослідження містять у собі вивчення всіх одиниць генеральної сукупності (наприк-

лад, усі злочини, скоєні на території обслуговування). Вибіркові – це вивчення визначеної частини генеральної сукупності.

За пізнавальним інструментарієм розрізняють монодисциплінарні та комплексні дослідження. У першому випадку досліджується проблема належить предмету кримінології та вивчається за допомогою чисто кримінологічних засобів і методів. В іншому випадку використовуються не лише кримінологічні засоби і методи, але і дані інших наук (наприклад, психології, соціології і т.ін.).

За принципом охоплення об'єктів вивчення кримінологічні дослідження прийнято поділяти на територіальні і галузеві. За територіальним принципом дослідження злочинності вивчається на визначеній території (район, область і т.д.). При галузевому дослідженні – у визначених галузях народного господарства (будівництві, торгівлі і т.ін.).

За масштабами кримінологічні дослідження поділяються на загальнодержавні, регіональні (область, район, край), місцеві (місто, мікрорайон) і об'єктові (підприємства, установи і т.ін.).

За видами злочинів кримінологічні дослідження класифікуються на первинні, рецидивні, міські, сільські, вуличні, побутові, чоловічі, жіночі і т.ін.

8.3. Об'єкти та суб'єкти кримінологічних досліджень

Найбільш загальними об'єктами кримінологічних досліджень є: а) злочинність; б) особа злочинця; в) причини й умови вчинення злочинів; г) заходи, що приймаються державними і громадськими органами й організаціями для попередження злочинів.

Суб'єкти кримінологічного дослідження – це конкретні організації, установи чи окремі особи, що здійснюють вивчення злочинності. До них відносяться в першу чергу: правоохоронні органи (юстиції, суду, прокуратури, ОВС), науково – дослідницькі інститути, творчі колективи й окремі науковці, а також практичні працівники правоохоронних органів і навчальні заклади.

До вивчення нерідко залучаються й інші відомства й установи (наприклад, контролюючі – ревізійні органи, представники інспекцій та ін.).

8.4. Джерела кримінологічної інформації

Вірогідність наукового дослідження в кримінології може виявити себе лише на основі збору, обробки, аналізу й інтерпретації різноманітної інформації про злочинність, кримінальний контингент, криміногенних і антикриміногенних чинників, результатах роботи державних органів і громадських організацій з попередження цих протиправних явищ.

Під кримінологічною інформацією розуміється сукупність відомостей про злочинність, її причини і сприятливі їй умови, особу злочинця, шляхи і засоби попередження правопорушень, про діяльність правоохоронних органів і інших суб'єктів попереджувальної діяльності.

Як і будь-яка інша інформація, використовується для ухвалення управлінського рішення, кримінологічна інформація повинна відповідати таким вимогам: повнота, точність, вірогідність, корисність, оптимальність, порівняльність, своєчасність і доступність.

Повнота інформації означає, що досліджуване явище охарактеризоване з усіх боків у певних просторово — тимчасових межах.

Точність характеризує ступінь деталізації інформації, адекватне відображення її оригіналу. Підвищення ступеня точності і повноти інформації вимагає відповідного збільшення її кількості і різноманітності, що пов'язано з великими економічними витратами.

Вірогідність інформації укладається в об'єктивно-вірному відображенні того чи іншого явища навколишнього середовища. Якість відомостей про злочинність знижується в результаті дії як суб'єктивних (упередженість, несумлінність), так і об'єктивних (латентність злочинності, нерозробленість деяких положень наукою й ін.) причин.

Інформація про злочинність повинна бути корисною, тобто максимально сприяти вирішенню кримінологічних проблем. У дослідження необхідно включати саме ті показники, які потрібні для досягнення мети і вирішення поставлених завдань. Тому не слід допускати включення в нього зайвих позицій.

Оптимальність інформації означає, що в ній міститься саме стільки і таких відомостей, що дають можливість одержати вірне

увявлення про стан злочинності і пов'язаних з нею явищ, правильно розібратися в суті проблеми і прийняти раціональне рішення.

Порівняльність інформації укладається в зборі однотипних зведень за єдиною програмою, що дозволяє їх класифікувати, порівнювати, робити обґрунтовані висновки.

Своєчасність чи оперативність полягає у швидкому одержанні, обробці і використанні інформації саме в той період, коли виникає проблемна ситуація. Це можливо при використанні комп'ютерної техніки і математичних методів у кримінологічних дослідженнях.

Доступність кримінологічної інформації полягає в зрозумілості її даних і чіткості формулювань, що виключають можливість різного тлумачення відомостей.

Кримінологічну інформацію прийнято класифікувати за правовим значенням і характером змісту.

За правовим значенням вона поділяється на офіційну і неофіційну.

Офіційною є така інформація, що отримана від державних органів, громадських організацій і оформлена за встановленими правилами. Вона, у свою чергу, поділяється на нормативно-правову (закони, кодекси, постанови, накази, указівки, розпорядження); звітну (офіційна державна звітність, цільові періодичні і разові звіти нижчестоячих правоохоронних органів вищестоячим); процесуальну (кримінальні справи, відмовні матеріали, адміністративно-правові провадження, обліково-наглядові справи на раніше засуджених осіб, узятих під адміністративний нагляд); оперативно-службову (справи оперативних перевірок, документація за оперативно-розшуковою роботою ОВС); довідкову (картотеки, книги обліку подій); методичну (огляди, методичні рекомендації); організаційно-службову (перспективні і поточні плани, типові плани проведення операцій, схеми розміщення сил і засобів).

Неофіційна інформація — це відомості, що виходять від окремих осіб і містять особисті думки з кримінологічно важливих питань.

За змістом кримінологічна інформація поділяється на статистичну інформацію, представлену матеріалами офіційної державної статистики про стан злочинності, охорону громадського порядку і результати роботи правоохоронних органів. У встановлений термін і за єдиною формою вона передається у вищі органи.

До оперативної інформації відносяться дані про поточний стан оперативної обстановки і застосованих методів з її оздоровлення (щодобові оперативні зведення про скоєні злочини й інші правопорушення).

Під додатковою кримінологічною інформацією розуміються відомості про соціально-економічну характеристику об'єкта кримінологічного вивчення (регіону, галузі народного господарства), що впливають на злочинність.

У зв'язку з запропонованою класифікацією джерелами кримінологічної інформації можуть бути:

а) офіційна статистична звітність ОВС, інших правоохоронних органів про стан боротьби зі злочинністю (форма №1 – звіт про зареєстровані злочини, форма №2 – звіт про осіб, які вчинили злочини і т.ін.);

б) кримінальні справи, «відмовні» матеріали, адміністративні провадження;

в) криміналістичні й інші обліки ОВС;

г) різні службові документи, що існують в правоохоронних органах з питань боротьби зі злочинністю і забезпечення громадського порядку (аналітичні довідки, акти інспекторських перевірок, листування з підприємствами, організаціями, установами з питань про правопорушення, скоєних членами трудових колективів);

г) матеріали спеціально проведених кримінологічних і соціологічних досліджень із проблем зміцнення правопорядку і боротьби з різними злочинами;

д) документи з питань законності і її зміцнення;

е) зведення з питань охорони правопорядку, опубліковані в пресі, передані по радіо і телебаченню;

є) законодавчі й інші нормативно-правові акти;

ж) плани соціально-економічного розвитку різних регіонів і галузей народного господарства тощо.

8.5. Методи кримінологічного дослідження

Під методом кримінологічного дослідження розуміється упорядкована сукупність прийомів, способів і засобів, застосованих з метою пізнання злочинності, її причин, особи злочинця і застосування заходів попередження злочинності. Виходячи з такого

визначення, під методикою кримінологічного дослідження, як уже було сказано вище, слід розуміти сукупність наукових методів, застосовуваних для збору, обробки, аналізу й інтерпретації кримінологічно важливої інформації.

Методи кримінологічного дослідження поділяються на три групи: збору первинної кримінологічної інформації; її обробки й аналізу; інтерпретації результатів.

При зборі емпіричного матеріалу застосовуються насамперед соціологічні методи дослідження: масові опитування, аналіз документів, прямо чи побічно є носіями інформації, що цікавить дослідника-кримінолога; метод експертних оцінок; спостереження; експерименту.

Сутність документального методу складається у використанні кримінологічно важливої інформації, зафіксованої на папері, фото і кіноплівці, магнітній стрічці та інших матеріальних носіях. При цьому можуть бути використані як офіційні, так і неофіційні документи. Частіше інших об'єктами кримінологічного вивчення є офіційна державна статистика про стан злочинності і результати роботи правоохоронних органів, архівні кримінальні справи, матеріали про відмову в порушенні кримінальних справ, адміністративні провадження, матеріали ОВС на осіб, які знаходяться під адміністративним наглядом. Вивчення їх здійснюється за спеціально розробленими запитальниками (анкетами).

Найбільш розповсюдженим методом збору інформації, особливо під час проведення конкретних досліджень, є опитування, що складається з одержання зведень кримінологічного характеру від окремих осіб шляхом постановки перед ними відповідних запитань. При цьому необхідно пам'ятати, що опитуванню притаманне відоме протиріччя, що виражається у тому, що для дослідження необхідна максимально об'єктивна інформація, у той час як джерело її особливо суб'єктивне – особа. Тому для його подолання дослідник повинен добре володіти навичками психології спілкування.

Опитування поділяється на два види: інтерв'ювання й анкетування.

При інтерв'юванні інформація отримується шляхом безпосередньої прямої бесіди, один з учасників якої відповідає на питання іншого. Інтерв'ю – це усна бесіда. Вона має декілька видів: вільне, спрямоване, панельне і групове.

При вільному, чи неформальному інтерв'ю респонденту (опитуваному) пропонується тема і загальні питання, за якими він у вільній формі веде розповідь, що уточнюється дослідником. Вільне інтерв'ю приносить найбільший ефект при вивченні особистісних якостей правопорушника, його інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів учинків.

Спрямоване інтерв'ю ведеться за визначеним колом чітко сформульованих запитань з метою одержання найбільш порівнянних результатів. Відповіді у спрямованому інтерв'ю повинні бути короткими і фіксуватися у вигляді одного з передбачених варіантів: словами “так”, “ні”, балами (1,2,3,4, ...) чи знаками (+, -). Це дозволяє їх швидко записати і легко використовувати для аналізу відомостей, повідомлених великою кількістю респондентів.

Панельне, чи повторне інтерв'ю являє собою повторну бесіду з тією самою особою через певний період часу з метою виявлення і фіксації змін, що відбуваються в умовах життя людей чи їхніх поглядів на певні явища громадського життя.

При груповому інтерв'ю бесіда проводиться не з однією людиною, а одночасно з групою осіб з метою виявлення загальної думки, у якому, здебільшого, переважають погляди членів колективу, що користуються найбільшим впливом.

Найчастіше у кримінологічних дослідженнях застосовується метод анкетування, що полягає в одержанні відомостей кримінологічного характеру у вигляді письмових відповідей на питання спеціально розробленої анкети. Цей метод має істотні переваги: опитування максимально формалізується, чим забезпечується висока порівняльність даних і їхня комп'ютерна обробка; він менш трудомісткий ніж інтерв'ю, не вимагає залучення великої кількості осіб, які його здійснюють.

За процедурою проведення анкетування поділяють на очне і заочне, суцільне і вибіркоче, відкрите й анонімне.

Заочне анкетування здійснюється самим обстежуваним, охоплює одночасно велику кількість осіб, але не забезпечує якісного заповнення і повного повернення розповсюджених анкет.

За суцільним анкетуванням бланки заповнюються всіма особами певної категорії, а за вибіркочним, тільки певною частиною осіб. Вірогідність в останньому випадку досягається шляхом випадкового добору одиниць вибіркової сукупності і рівною можливістю кожної одиниці загальної сукупності потрапити у вибірку.

За відкритого анкетування обстежувані вказують дані про свою особу (прізвище, ім'я, по батькові, дату і місце народження, місце проживання, посаду), тому спостерігається елемент нещирості.

За анонімного анкетування особа респондента залишається невідомою. У результаті чого людина більш щира, а це підвищує вірогідність наданої нею інформації.

Анкета, застосована для збору кримінологічно важливої інформації, складається з вступної, статусної, основної і заключної частин.

У вступній частині міститься звертання до опитуваного, де роз'яснюються мета дослідження і порядок заповнення бланку.

У статусній – формулюються питання, відповіді на які дають уявлення соціально-демографічної характеристики опитуваного.

В основній частині розміщують питання безпосередньо за темою дослідження.

У заключній – опитуваному надається можливість у вільній формі викласти свою думку з будь-яких питань, що мають відношення до досліджуваної теми.

Питання анкети повинні бути сформульовані коротко, чітко, просто і зрозуміло, виключається можливість різноманітного розуміння і тлумачення. В даний час питання анкети, здебільшого, шифруються, а це дозволяє використовувати комп'ютерну техніку для обробки анкет.

Метод прямого спостереження полягає у тому, що дослідник особисто спостерігає досліджуване явище (окрему особу, мікрогрупу тощо). Кримінологічне спостереження поділяється на повне, включене, спостереження – участь і самоспостереження.

При повному спостереженні дослідник безпосередньо вивчає кримінологічні явища, намагаючись найбільш об'ємно і точно зафіксувати виявлені факти.

При включеному спостереженні дослідник вивчає явища безпосередньо, будучи спеціально включеним у досліджувану групу. Цей метод у кримінологічних дослідженнях застосовується дуже рідко.

Спостереження – участь його полягає в тому, що дослідник сприймає кримінологічні явища в силу свого службового чи суспільного становища, при цьому активно впливає на ці явища.

При самоспостереженні особа викладає суб'єктивне сприйняття криміногенних явищ, робить висновки і відповідні пропозиції (наприклад, автобіографії, щоденники, листи).

При проведенні досліджень може застосовуватися й експеримент, що визначається як науково поставлений досвід, що дозволяє в спеціально створених умовах виявити і виміряти криміналогічно важливі чинники і зв'язки суспільних явищ. Не допускається створення злочинних ситуацій. Найбільш часто кримінологічні експерименти застосовуються для перевірки ефективності нових форм і методів у попереджувальній діяльності у певному регіоні, на тому чи іншому підприємстві.

Використовуються в кримінології і психологічні методи вивчення особистісних характеристик і аналізу міжособистісних зв'язків і відносин у так званих малих групах (наприклад, дозвільні компанії неповнолітніх правопорушників). Важливу роль відіграють статистичні методи, засновані на науковому вивченні різних форм статистики.

Визначене застосування в кримінології знаходять і власне правові методи — насамперед, методи порівняльного правознавства, що дозволяють оцінити ефективність кримінально-правової, кримінально-виконавчої і кримінально-процесуальної систем різних країн світу в контексті їхнього співвідношення зі станом злочинності й інших соціальних чинників, а також їхньої ефективності.

Однак, зібрана інформація за допомогою названих методів ще не оброблена і тому не може бути використана як у науковій, так і в практичній діяльності. Для того щоб первинні матеріали стали придатними для узагальнення і могли бути основою для висновків, вони повинні бути відповідним чином упорядковані, систематизовані, оброблені і проаналізовані. Для цього застосовують спеціальні прийоми і засоби, розроблені соціологією, статистикою, математикою та науками.

Упорядкування зібраного матеріалу проводиться шляхом зведення і групування її за однотипними категоріями, розподілом у статистичні ряди, виведення відносних статистичних величин, виміру відповідних кількісних і якісних показників, їхнє порівняння й узагальнення. Невеликі масиви вихідної інформації обробляються вручну з фіксацією узагальнених даних у розроб-

лених таблицях. Великі масиви інформації обробляються комп'ютерними програмами.

Розроблені таблиці, а також комп'ютерні роздруківки аналізуються за допомогою таких видів аналізу як факторний, кореляційний, комплексний.

Факторний аналіз спрямований на виявлення статистичним шляхом чинників, що відіграють визначну роль у формуванні причин, що спостерігаються, і умов вчинених злочинів.

Кореляційний аналіз дозволяє встановлювати статистичну щільність зв'язку між досліджуваними явищами, що звичайно виражаються відносними показниками, що називаються коефіцієнтами кореляції (від 1 до 0 — чим вище показник, тим вище коефіцієнт кореляції).

Комплексний аналіз повинен враховувати різні сторони досліджуваного явища.

Отриманий матеріал повинен бути кваліфіковано інтерпретований, тобто витлумачений, пояснений і оцінений.

Інтерпретація має своєю метою визначити повноту, вірогідність, новизну, теоретичну і практичну значимість отриманих відомостей. Існують теоретична і практична інтерпретація.

До методів теоретичної інтерпретації вдаються коли отримані дані ще не одержали теоретичного пояснення (наприклад, індукція і дедукція, аналіз і синтез, аналогія і порівняння тощо).

Методи практичної інтерпретації застосовуються для оцінки значимості отриманої інформації з метою розробки рекомендацій, спрямованих на попередження протиправної поведінки. При цьому використовуються спеціальні наукові методи — експертних оцінок, моделювання й екстраполювання.

Метод експертних оцінок полягає у висловленні експертів-фахівців в галузі досліджуваних проблем.

При моделюванні створюється ідеальний (представлений думкою) чи матеріальний об'єкт, що здатний замінювати чи відображати досліджуваний об'єкт. При цьому дослідник одержує нову інформацію. У кримінологічних дослідженнях більше всього застосовуються графічні і математичні моделі.

Метод екстраполювання полягає у тому, що він містить у собі досвід організації боротьби зі злочинністю в минулому, з обліком її дійсного стану і накладення цих даних на майбутнє, її розвиток.

8.6. Організація кримінологічних досліджень

Успіх будь-якого дослідження значною мірою визначається тим, наскільки правильно вирішені всі організаційні питання, пов'язані з його підготовкою і проведенням.

Кримінологічне дослідження складається з розробки програми і робочого плану дослідження, підготовки необхідних засобів зі збору інформації, її обробки й аналізу, узагальнення отриманих результатів дослідження, розробки рекомендацій і пропозицій, їхньої практичної реалізації.

Програма наукового дослідження — це виклад основних завдань, методологічних передумов і гіпотез дослідження з описом його методик і логічної послідовності операцій по перевірці гіпотез. У ній визначаються тема, мета і задачі дослідження; дається обґрунтування дослідження; формулюються гіпотези, які необхідно перевірити; указуються характер і обсяг необхідної інформації за темою дослідження; описуються методи і науковий інструментарій дослідження; і шлях їх реалізації; окреслюється склад дослідницької групи і загальні терміни проведення дослідження (Див.: додаток 1).

Гіпотеза — це науково обґрунтоване припущення, що висувається для пояснення будь-яких явищ. Тому щоб стати вірогідно науковим знанням, вона повинна бути перевірена на досвіді і підтверджена фактами. Вона висувається тоді, коли причина досліджуваного явища не відома.

Сформувавши гіпотезу (у ході дослідження їх може бути мало), дослідник значною мірою визначає спрямованість збору фактів, що спостерігаються. Гіпотеза, висунута на початковому етапі вивчення, може бути надалі уточнена, деталізована, доповнена і змінена.

Вихідним пунктом наукового дослідження є точне визначення проблеми, що підлягає дозволу. Формулювання проблеми звичайно виражається в темі (назві) дослідження.

Сформульована проблема визначає об'єкт дослідження, яким може бути конкретна сфера соціальної дійсності, що містить у собі протиріччя, які породили проблемну ситуацію.

Поряд з об'єктом виділяється також і предмет наукового дослідження, під яким мається на увазі найбільш важливі (з по-

гляду поставленої проблеми) характеристики об'єкта, що підлягають вивченню.

У програмі дослідження визначаються також його мета і задачі. Ціль (головне завдання) визначає загальну спрямованість дослідження, її орієнтацію, а в задачах міститься предметне уточнення мети.

Складання дослідницької програми, як обов'язкова і винятково відповідальна стадія планованого дослідження, вимагає серйозної попередньої підготовки, а саме:

- ознайомлення з літературними джерелами, що будуть потрібні при проведенні дослідження, аналізі і висновках, при розробці пропозицій;

- ознайомлення з кримінологічними проблемами певного об'єкта чи району, що відповідають видам злочинів і категоріям осіб, що їх вчинили, зі специфічними місцевими особливостями, що мають відношення до предмету дослідження;

- уточнення цілей і обсяг дослідження у зв'язку з висуванням робочих гіпотез, визначається параметрами обраної теми;

- визначенням мети, основних понять, задач і наукових гіпотез завершується перша частина підготовки дослідницької програми. У ній, по суті, ставляться питання, і очікуються на них відповіді.

У другій частині програми визначаються шляхи і способи одержання відповідей на ці питання. Тут, насамперед, указуються джерела кримінологічної інформації, а також об'єкти й одиниці спостереження, дослідницькі методи, інструментарій, що підлягає використанню (запитальник, довідки, анкети, таблиці і т.ін.).

В останній частині програма визначає суб'єкти дослідження (наукове керівництво, кадрове забезпечення, назва інституту чи наукового колективу, від імені якого воно здійснюється), а також способи фінансування.

Для здійснення дослідницької програми складається робочий план, у якому більш детально описуються його процес, послідовність проведення окремих етапів і організаційно-технічні методи заходів щодо збору, обробки і аналізу інформації.

Результати кримінологічних досліджень оформляються звичайно у вигляді звіту (аналітичної довідки, доповідної записки), у якому викладаються результати виконання програми і виконавця плану, дається змістовний аналіз отриманої інформації, формулюються висновки. На основі звіту складаються дерективні

документи (накази, вказівки, методичні рекомендації), а також видаються наукові праці.

Додаток 1

Примірна програма кримінологічного дослідження стану боротьби з крадіжками державного майна в місті (зразок)

Обґрунтування проблеми дослідження

У сучасних умовах пред'являються підвищені вимоги до ефективності діяльності органів внутрішніх справ у боротьбі зі злочинністю, забезпеченням суспільного порядку і безпеки. Актуальність такого завдання обумовлена загостренням криміногенної обстановки міста в цілому, ростом окремих видів злочинів і, особливо, крадіжок державного майна. Їхня кількість щорічно зростає і складає 15 % у загальній структурі злочинності. Більше половини крадіжок відбувається зі складів, магазинів, підприємств і будівництв; у вечірній і нічний час. Значна їхня частина скоюється з вини посадових осіб, що не вживають необхідних заходів з охорони довіреного майна.

Серед учасників злочинів питома вага раніше засуджених за крадіжки складає 66 %. Ускладнення обстановки на даній ділянці боротьби зі злочинністю викликано також і тим, що окремі підрозділи кримінальної міліції, міліції громадянської безпеки знизили результативність роботи. Реагування на скоєні злочини і їхнє розкриття по «гарячих слідах» послаблено. Лише з 60 % повідомлень про крадіжки виїзд на місце події здійснено у день вчинення злочину, майже половина кримінальних справ порушується з порушенням термінів. Недостатня участь у попередженні і розкритті крадіжок дільничних інспекторів, патрульно-постової служби, громадськості. Низька роль керівників середньої ланки в організації попередження і розкриття згаданих злочинів.

Перераховані недоліки вимагають ретельного аналізу. Необхідно установити причини негативної тенденції, що з'явилася. Рішення ускладнюється тим, що попередній аналіз наявної інформації не дозволяє з'ясувати всю сукупність чинників, що обумовлюють зростання крадіжок державного майна в місті.

Відсутність детальної інформації про причини послаблення ефективності роботи у боротьбі з крадіжками може надалі призвести до подальшого їх збільшення. Це викликає необхідність про-

ведення кримінологічного дослідження, покликано дати відповіді на такі питання: чим конкретно зумовлено зростання крадіжок державного майна в місті; що необхідно почати в першу чергу для підвищення ефективності роботи служб міліції МВВС з їх попередження і розкриття; які профілактичні заходи доцільно регулярно проводити для виявлення й усунення причин і умов крадіжок.

Ціль дослідження – на основі даних, отриманих у результаті кримінологічного дослідження, необхідно розробити практичні рекомендації з удосконалення роботи служб МВВС з попередження і розкриття крадіжок державного майна.

Об'єкт і предмет дослідження

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що складаються у результаті охорони від злочинних зазіхань на права і законні інтереси державних організацій; діяльність адміністрацій промислових підприємств, об'єктів торгівлі по забезпеченню збереженості майна; міського відділу міліції по боротьбі зі злочинністю; особи, що вчинили крадіжки ті, які є носіями інформації про соціальну, демографічну й іншу характеристику злочинців, мотиви вчинення ними діянь.

Предмет дослідження – стан роботи міськвідділу міліції по боротьбі з розкраданням державного майна, а також чинники, що впливають на ефективність роботи органів.

Логічний аналіз (інтерпретація й операційне визначення) основних понять. Відповідно до мети дослідження, що носить аналітичний характер, логічному аналізу підлягають поняття «стан злочинності в місті», «абсолютні показники (рівень) крадіжок держмайна», «питома вага крадіжок держмайна в загальній масі злочинів», «динаміка крадіжок», «обставини здійснення крадіжок за місцем, часом, способом, предметом зазіхання», «збут вкраденого», «особа злочинця за віком, судимістю, соціальним станом», «криміногенні й антикриміногенні чинники»; «причини й умови здійснення крадіжок», «ефективність діяльності ОВС, його структурних підрозділів, попередження і розкриття крадіжок», «розкриття і розслідування злочинів по «гарячих слідах».

Гіпотези дослідження. Основна гіпотеза: попередній аналіз низки кримінальних справ про крадіжки державного майна дозволяє зробити припущення, що основна причина їхнього зростання полягає в послабленні суб'єктами боротьби зі злочинністю

роботи з виявлення й усунення умов, що сприяють їх вчиненню, зниженні результативності служб ОВС по запобіганню, розкриттю і розслідуванню зазначених видів злочинів.

Відповідно до основної гіпотези спеціальні блоки питань, анкети, формалізовані довідки по вивченню кримінальних справ, повинні бути направлені на виявлення того, як адміністрація підприємств, організацій, установ забезпечує збереження держмайна, а провідні служби МВВС (кримінальний розшук, профілактика, ППСМ, чергова частина, слідство) здійснюють попередження, розкриття і розслідування крадіжок державного майна.

Основна гіпотеза “нейтральна” стосовно інших чинників, здатних впливати на стан розкрадання державного майна.

У зв'язку з цим необхідно сформулювати гіпотезу – наслідок: «очевидно, на підприємствах, організаціях і установах міста існує порядок збереження майна, який не є чинником, що визначає погіршення роботи служб МВВС по боротьбі з розкраданням держмайна».

Оскільки в числі недоліків у роботі МВВС по боротьбі зі згаданим видом злочинів фігурують факти слабкої роботи чергової частини, слідства, кримінального розшуку з виїздом на місце здійснення крадіжок, порушення термінів, що стосується порушення кримінальних справ, недостатня взаємодія служб МВВС по їхньому розкриттю перевірки підлягає також додаткова гіпотеза: «очевидно, причинами вказаних явищ є низький рівень керівництва, певними ділянками роботи МВВС; недостатня ефективність роботи окремих служб міліції; слабка професійна підготовка деяких співробітників міліції».

Задачі дослідження. Перевірка сформульованих гіпотез вимагає вирішення таких задач. Для основної гіпотези - виявити характер впливу на ріст крадіжок держмайна:

- а) стану збереження майна на підприємствах, в організаціях міста;
- б) роботи, здійснюваною адміністрацією підприємств, організацій, установ, по усуненню умов, що сприяють крадіжкам;
- в) діючої системи профілактики правопорушень у місті;
- г) спеціальних профілактичних заходів, здійснюваних службами МВВС;
- г) заходів індивідуальної профілактики у відношенні до раніше засуджених;
- д) участі служб МВВС у профілактиці і розкритті крадіжок.

Для перевірки гіпотези-наслідку – виявити вплив на результативність роботи МВВС по боротьбі з крадіжками:

- а) організації роботи ОВС з попередження крадіжок;
- б) організаційного забезпечення профілактичних заходів;
- в) організації контролю за раніше засудженими за крадіжки;
- г) рівень взаємодії служб ОВС з попередження і розкриття крадіжок.

Для перевірки додаткової гіпотези – виявити ступінь відповідності рівня професійної кваліфікації керівників ОВС, співробітників провідних служб міліції, змісту виконаної ними роботи їх вплив на стан попередження і розкриття крадіжок.

Визначення вибіркової сукупності. Статистичні дані, що є в розпорядженні робочої групи, дозволяють здійснити квотну модель вибірки. Обґрунтовано це такими міркуваннями. Аналіз статистичних даних показав, що питома вага осіб, раніше засуджених, учасників скоєння крадіжок складає 60 %, а також серед них низький рівень організованої і професійної кваліфікації; за віком висока частка молоді. Інформація про осіб, що скоїли злочини за згаданими вище ознаками існують в картках форми № 2, таким чином, їх можна використовувати як параметри квот.

У зв'язку з застосуванням квотної вибірки за допомогою формул, обсяг вибіркової сукупності обчислити не можна. Однак, з огляду на те, що в ОВС наявні 500 карток на осіб, що раніше скоїли крадіжки (генеральна сукупність) і виходячи з досвіду минулих досліджень, вивчення 20 % від цієї величини (100 карток) гарантує статистично важливі результати вивчення.

Методи збору інформації

Основні методи збору інформації:

– вторинний аналіз статистичних матеріалів, документів служб ОВС, що стосується організації боротьби зі злочинністю, профілактичної роботи в цілому і з попередження крадіжок, документів, що характеризують діяльність адміністрація підприємств, організацій і установ по усуненню причин і умов крадіжок;

– збір первинної кримінологічної інформації за допомогою: «анкети співробітника міліції», «анкети вивчення суспільної думки про розкрадання держмайна і заходи для боротьби з ними».

Наведені методичні рекомендації з організації кримінологічних досліджень злочинності в органах внутрішніх справ не носять вичерпного характеру і залишають багато інших варіантів

для творчого підходу при вивченні стану злочинності і заходів по боротьбі з нею. Але у всіх випадках основною концепцією кримінологічних досліджень охоплюються наступні блоки проблемних питань:

а) методика і техніка проведення кримінологічних досліджень;
б) кримінологічні основи аналізу злочинності (завдання й основні напрямки аналізу злочинності; якісні і кількісні характеристики злочинності тощо);

в) кримінологічний аналіз причин (умов) злочинності (облік причин злочинності різного масштабу дії; облік особливостей різних соціальних явищ і процесів, що породжують злочинність і її зміни; загальна характеристика виявлення причин злочинності шляхом аналізу соціального середовища, з поміж яких і економічної ситуації; загальна характеристика процесу виявлення причин злочинності шляхом узагальнення даних про окремі категорії злочинів і їхніх причин);

г) кримінологічний аналіз індивідуальної злочинної поведінки і причин (аналіз соціального середовища особи злочинця; аналіз взаємодії особи ситуації як причини злочину; облік кримінологічних даних при реагуванні на причини (умови) суб'єктами профілактики; тощо);

д) спеціальне попередження злочинності (загальна характеристика ефективності системи спеціального попередження злочинності; принципи організації попередження злочинності; планування попередження злочинності; координація спеціального попередження злочинності, тощо);

е) аналіз центральних кримінологічних проблем (вивчення кримінологічних властивостей пияцтва і наркоманії; аналіз злочинності неповнолітніх; аналіз злочинності з обліком її латентності; аналіз феномена віктимності; аналіз основних характеристик рецидивної злочинності тощо).

Кримінологічні дослідження доцільно проводити поетапно, з урахуванням ситуації на об'єкті дослідження, нарощення наукової бази, яка забезпечує ефективність в наступальних діях для боротьби із злочинністю. Такі дослідження повинні максимально використовуватись, як на рівні практичної діяльності, так і для оперативного обміну кримінологічною інформацією, а також у координаційній діяльності. Практичне і методичне керівництво кримінологічними дослідженнями в службах органів внутрішніх справ здійснює Штаб МВС України.

Лекція 9

ТЕМА: КРИМІНОЛОГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ І ПЛАНУВАННЯ ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

9.1. Поняття і мета кримінологічного прогнозування

Управління соціальними процесами, планування діяльності правоохоронних органів і інших суб'єктів попередження злочинності, як необхідний елемент включає прогнозування, сутність якого полягає у виявленні і передбаченні об'єктивних тенденцій розвитку. Однак пророкувати розвиток тих чи інших явищ у майбутньому може не кожен, а лише люди, які вміють збирати і систематизувати інформацію, вибирати з неї, та що може стати основою для рішення поставленої задачі. Наприклад, такий відомий історичний факт. Ще до приходу Гітлера до влади, у швейцарській пресі з'явилися статті, де вказувалося точний час і місце нападу Німеччини на Польщу, а також початок Другої світової війни. Німецькі спецслужби викрали їхнього автора, швейцарського журналіста, і спробували випитати в нього джерела інформації. Але журналіст зумів довести, що він аналізував не шпигунські повідомлення, а німецьку партійну пресу. Тобто здатність людини до аналізу багато чого змінює. Однак для цього крім здібностей, необхідні знання в багатьох галузях наук і насамперед таких, як історія, соціологія, психологія, кримінологія і т.ін. У даному випадку мова йде про прогнозування злочинності, тобто кримінологічне прогнозування.

Під час аналізу будь-якого суспільного явища, з-поміж кримінологічно важливого, у процесі його розвитку, у ньому завжди

можна знайти залишки минулого, основи сьогодення і зачатки майбутнього. Злочинність, окреме діяння, трансформація соціально поблажливої поведінки в суспільно небезпечну, формуються на основі сьогодення, мають глибокі корені в минулому і визначаються (значною мірою) можливе майбутнє. Необхідно навчитися відбирати передбачувані варіанти майбутнього, що закономірно випливають з минулого і сьогодення і погоджуються з майбутнім. Це непросто, але у певних межах і на відповідному рівні теоретичної підготовки з допомогою практичного досвіду, можливо.

Кримінологічний прогноз (передбачення, пророкування) – це ймовірне, науково обгрунтоване судження про майбутній стан злочинності, її детермінанти і можливості впливу на неї у певний період.

Сам процес одержання, обробки й аналізу необхідної для прогнозу інформації називають прогнозуванням.

У кримінологічному прогнозуванні необхідне використання: а) статистичних даних і результатів вибіркового дослідження не менше ніж за 10 попередніх років, що характеризують стан і тенденції соціальних процесів, стійко й інтенсивно впливають на злочинність: демографічних, економічних, політичних, соціально-психологічних, організаційно-управлінських і ін; б) даних про передбачувані зміни стану і тенденцій цих процесів на прогнозований період; в) статистичних даних і результатів вибіркового дослідження, що характеризують не менше ніж за 10 попередніх років стан і тенденції “фонових явищ” злочинності; г) статистичних даних і результатів вибіркового дослідження, що характеризують не менше ніж за 10 попередніх років стан і динаміку злочинності – у цілому за видами, за контингентами злочинців, за територіальним розподілом, за об’єктами зазіхання, за мотивацією і способами тощо; г) статистичних даних і результатів вибіркового дослідження, що характеризують обсяг, структуру, результати, тенденції практики застосування заходів профілактики і кримінально-правових заходів за той же період; д) даних про передбачувані на прогнозований період зміни у правовому регулюванні, організації і ресурсному забезпеченні боротьби зі злочинністю і їхнім впливом на стан злочинності, що відбулися за 10 попередніх років; е) даних про стан і тенденції суспільної думки на момент підготовки прогнозу про зіставлення даних за одиниці попередні роки; є) даних про нові види злочинів, нові форми

і способи злочинних дій; ж) даних про злочини, що мають міжрегіональний характер; з) інформації про стан і прогнози злочинності, боротьби з нею в суміжних регіонах і суміжних державах.

Мета кримінологічного прогнозування – визначення тих умов (соціальних явищ, процесів, напрямку карної політики тощо), за яких стали можливими позитивні зміни стану злочинності. У той же час кримінологічне прогнозування дозволяє вчасно нейтралізувати чи послабити дію ряду криміногенних детермінант, прийняти найбільш ефективні профілактичні чи інші заходи впливу на злочинність з урахуванням можливої небезпеки її наслідків у майбутньому (своєрідне «попередження»).

Від кримінологічного прогнозування не слід очікувати точних даних про кількість можливих злочинів, про детальну характеристику передбачуваного діяння конкретної особи, про точні терміни криміналізації чи декриміналізації діянь. Мета кримінологічного прогнозування полягає не в одержанні точних кількісних та інших показників, а у виявленні, як уже було сказано, можливих тенденцій і закономірностей розвитку злочинності, поведінки конкретних осіб чи настання інших кримінологічних процесів.

Прогнози злочинності головним чином відповідають на запитання, як можуть змінюватися її показники в залежності від передбачуваних змін усієї сукупності причин і умов, що в основному її визначають.

9.2. Види прогнозів і методи кримінологічного прогнозування

За часом прогнози поділяються на короткострокові, середньострокові і довгострокові.

Короткострокові прогнози (терміном до одного-двох років) обслуговують поточні завдання по боротьбі зі злочинністю. Здебільшого, короткострокові прогнози досить достовірні (зрозуміло, з переліком вищезгаданих даних).

Середньострокові прогнози (терміном до трьох-п’яти років) дозволяють враховувати можливий вплив на злочинність і зміну явищ її макросоціального рівня; використовувати можливий антикриміногенний потенціал цих явищ і процесів; вчасно розроб-

ляти адекватні заходи для нейтралізації чи ослаблення можливих криміногенних наслідків; підготовка відповідних людських, матеріальних та інших ресурсів; тощо.

Довгострокові прогнози (до десяти-п'ятнадцяти років) при існуючих методиках можуть давати лише деякі загальні оцінки можливих тенденцій злочинності. Такі прогнози вирішальним чином залежать від ступеня точності відображення в економічних і соціальних прогнозах тенденцій тих явищ, що найбільш інтенсивно впливають на злочинність.

Існують думки, що з метою підвищення боротьби зі злочинністю бажано було б мати розроблений прогноз на добу, декаду, місяць, квартал (надкороткочасні).

Усі названі види кримінологічного прогнозування мають інтернативний (тобто постійно повторюваний, циклічний) характер, який за своєю суттю є безупинним, таким, що потребує систематичних уточнень надходження нових даних про злочинність.

Організація даної діяльності повинна мати такі етапи: аналіз кримінологічної обстановки – прогнозування злочинності, її окремих видів і інших кримінологічно важливих явищ у визначеному майбутньому – розробка і планування заходів щодо їхнього попередження – практичне проведення запланованої роботи, а далі за тією самою схемою: аналіз кримінологічної обстановки з урахуванням результатів проведеної роботи, корекція прогностичних висновків і т.ін.

Усі важливі рішення за контролем злочинності, з поміж яких криміналізація і декриміналізація діянь, торкаються інтересів багатьох верств і груп населення. У цих умовах практична (законодавча) реалізація навіть самого точного прогнозу про кримінальну небезпеку, що насувається, прийняття адекватних рішень окремими політичними силами може бути відсунута на невизначений час.

Так сталося в Україні, наприклад, при криміналізації організованої злочинної діяльності чи при розробці більш ефективного контролю корупційної діяльності. І в тому, і в іншому випадку розпочаті заходи, недостатньо адекватні і надзвичайно спізнілі, хоча прогноз інтенсифікації цих явищ був давно очевидний.

Наведені факти можуть служити класичними прикладами відставання соціального контролю над злочинністю від її інтенсивних кількісно-якісних змін.

Прогнозування кількісно-якісних змін, тенденцій і закономірностей злочинності в найближчому майбутньому можна отримати багатьма методами. У науці прогностиці їх нараховується понад 150.¹ З величезного арсеналу прогностичних методик кримінологія запозичила лише ті, котрі на сучасному етапі розвитку науки і практики застосовні для передбачення тенденцій злочинності. До них відносяться: 1) екстраполяція; 2) метод експертних оцінок; 3) моделювання. Кожний з них має свої переваги і недоліки. Їхнє комплексне використання підвищує вірогідність прогностичних даних.

Екстраполяція (від лат. Extra – поза, понад; polire – робити гладким) являє собою поширення висновків, отриманих при вивченні минулої і сучасної злочинності, на її майбутні тенденції. А оскільки злочинність і пов'язані з нею явища мають динамічні і структурні показники, виражені в абсолютних і відносних величинах, то і на майбутнє вони можуть передбачатися шляхом продовження наявних тенденцій у тих самих кількісних одиницях.

Точність прогнозу злочинності, розрахованого методом екстраполяції, відносна. При виробленні екстраполяційного прогнозу зазвичай виходять з того, що соціальні, економічні, демографічні, а також інші суто кримінологічні явища і процеси в основі своїй зберуться більш-менш незмінними в прогнозованому майбутньому. Приватні відхилення можуть не прийматися в розрахунок, тому що вони не змінюють загальних глобальних тенденцій. Але суспільство – система відкрита і його майбутнє не лише продовження минулого і сьогодення. Соціальні мутації можуть виникнути майже несподівано. Наприклад, війни, революції й інші соціальні потрясіння чи навмисні перекручування даних реєстрованої злочинності можуть зробити ці висновки зовсім ненадійними.

Екстраполяція застосовна при короткочасних прогнозах. Чим менший термін прогнозу, тим вище може бути його точність, оскільки зміни в суспільстві при незначних термінах прогнозу точніше прораховуються.

Експертна оцінка здійснюється шляхом з'ясування думки наукових і практичних працівників, спеціально відібраних за оз-

¹ Лунев В.В. Кримінологическое прогнозирование // Кримінологія: Учебник. – М., 2000. – С. 257.

наками стажу, кваліфікації, кола інтересів та знань про майбутній рівень і структуру злочинності, а також про процеси і явища, що інтенсивно впливають на її тенденції.

Цей метод придатний для середньострокового і довгострокового прогнозування при відсутності необхідної основи використання інших, більш точних, прогностичних методик. Його недоліками є суб'єктивний і неформалізований характер прогностичних оцінок.

Підвищити їхню надійність і перевести в кількісні показники допомагають такі способи: а) правильний підбір експертів; б) всебічна оцінка їхньої компетенції; в) продумана й обґрунтована методика опитування; г) застосування статистико-математичних прийомів узагальнень експертних оцінок; д) розрахунок ступеня погодженості (конкордації) думок експертів; е) зіставлення експертних оцінок з результатами об'єктивних методів прогнозування злочинності тощо.¹

Метод моделювання злочинності в прогностичних цілях припускає побудову моделей злочинності, аналіз яких у різних обставинах може замінити у певних межах вивчення майбутньої злочинності. Під моделлю в широкому розумінні мається на увазі реальний чи уявний образ (зображення, опис, схема, креслення, графік і т.п.) чи прообраз яких-небудь об'єктів (явищ), використовуваний за певних умов як їх "заступника". Створення задовільної моделі злочинності з метою її вивчення і прогнозування досить перспективне. Її функції можуть виконувати лише ідеальні моделі, побудовані у виді схем, формул, матриць. На сьогоднішній день існує два напрямки математичного моделювання злочинності: а) моделювання злочинності у вигляді рівняння множинної регресії; б) матричне моделювання злочинності. На основі великої статистичної звітності в Україні, що охоплює тисячі показників, і широкого застосування комп'ютерної техніки при їхньому аналізі, застосування математичного моделювання з метою прогнозування злочинності цілком реальне.

Моделі злочинності у вигляді рівнянь множинної регресії являють собою багатофакторні утворення, що як приклад умовно можна описати комплексом щодо простих рівнянь:

$$y = a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3... + a_nx_n,$$

¹ Лунев В.В. Зазн. робота. – С. 260.

де: y – умовне (прогнозоване) число злочинів; $a_1, a_2, a_3... a_n$ – постійні коефіцієнти зв'язку між криміногенними чинниками і злочинністю; $x_1, x_2, x_3... x_n$ – криміногенні чинники.

Наведене рівняння не більше ніж ілюстрація, оскільки реальне використання методу моделювання злочинності досить складне і його практичне здійснення вимагає серйозної математичної підготовки, надійного емпіричного (статистичного і соціологічного) матеріалу і застосування потужних комп'ютерів.

Кримінологічне прогнозування – база планування (програмування) і управління в сфері боротьби зі злочинністю. Воно дозволяє вчасно знайти і реалізувати оптимальні рішення, а не запізнюючись, імпровізуючи, "бити по хвості злочинності".

Поряд із кримінологічним прогнозуванням злочинності як масового явища в науці розглядаються і можливості індивідуального прогнозування злочинної поведінки. Запропоновані методики (як і їхні закордонні аналоги) виходять з розроблення різних варіантів типології особи за особливостями поведінки і повнотою прояву в ній ціннісних орієнтацій і психічних рис.

При цьому необхідно мати на увазі, що принципове здійснення прокування можливої протиправної поведінки конкретної особи не фатальне, а ймовірне. І воно не повинне ототожнюватися зі сповзанням до теорії небезпечного стану "потенційного злочинця", що пропонує прийняття превентивної регресії до цих суб'єктів.

Індивідуальні прогнози повинні служити гуманним методам раннього попередження злочинів шляхом цілеспрямованої виховної роботи з певною категорією громадян і усунення причин антигромадської поведінки, але аж ніяк не можуть бути основою для застосування кримінально-правових чи адміністративних заходів превентивного характеру.

Прогноз майбутньої поведінки осіб, що вже вчинили злочини, обов'язковий для слідчих, прокурорів і суддів у таких випадках: 1) при звільненні винних від кримінальної відповідальності і покарання; 2) при обранні запобіжного заходу у відношенні підслідних і підсудних; 3) при викладі думки прокурора в суді про оптимальну міру покарання для виправлення засуджених; 4) при визначенні судом у дорадчій кімнаті міри покарання підсудним; 5) при винесенні судом визначення про умовно-дострокове звільнення засуджених з місць позбавлення волі тощо.

Прогнозування первинної злочинної поведінки і прогнозування рецидиву вписується у такі ситуації:

«**Латентну**», (або та, що формується) коли сформована кримінальна спрямованість суб'єкта не виявляється зовні, але криміногенні відхилення в спрямованості і мотивації поведінки суб'єкта позначилися. Імовірність передбачення можливої злочинної поведінки в цій ситуації незначна (вона очевидна іноді лише близьким), але дієвість цілеспрямованої профілактичної соціальної допомоги може бути досить високою. Точність прогнозу підвищується в залежності від рівня криміногенності умов життя суб'єкта, його оточення і ступеня їх "відповідності" його домінуючим мотивам;

«**Передуюча злочинній**», коли в поведінці суб'єкта поряд з відхиленнями в спрямованості дій відзначаються аморальні вчинки, адміністративні порушення, які нерідко межують зі злочинами. У цій ситуації суб'єкт може розкрити свій намір, висловлювати погрозу, здійснювати підготовчі дії і т.ін. Імовірність здійснення злочину цими особами відносно висока;

«**Злочинну**», коли суб'єкт вчинив злочин і у відношенні до нього порушена кримінальна справа. У процесі слідства і суду виникає безліч ситуацій, що вимагають прогностичних висновків. Прогнозна інформація його поведінки до вчинення злочину доповнюється характеристикою поведінки винного під час і після його вчинення, а також тими специфічними змінами, що настають у соціально-правовому статусі суб'єкта й у його психології. Точність прогнозу тут може бути досить високою;

«**Після злочинну**», коли суб'єкт відбуває покарання і, наприклад, подається до умовно-дострокового звільнення. У цій ситуації, як і в попередній, прогнозується можливий рецидив. Прогнозна інформація тут доповнюється характеристикою поведінки винного в період відбування покарання і це може підвищити надійність прогностичних висновків, якщо, звичайно, вони робляться не на формальних підставах.¹

Індивідуальне прогнозування – далеко не вирішена проблема як у науці, так і в практиці. Особливо багато помилок у цьому складному питанні трапляється сьогодні. Судова практика, наприклад, переповнена випадками арешту підозрюваних і звільнен-

¹ Лунев В.В. Зазн .робота. – С.264 – 265.

ня з-під варті за формальними підставами (за тяжкістю вчиненого діяння, за внесеною заставою і т.ін.). Наявність формальних основ звільняє від відповідальності слідчих, прокурорів, суддів, але, власне кажучи, не вирішує проблеми. Тому слідчі ізолятори переповнені недосвідченими, випадковими злочинцями, що визнали себе винними і не можуть професійно захищатися чи «відкупитися». Довести провину небезпечного, досвідченого і багатого злочинця, на якого працюють кілька адвокатів, складніше. А якщо і з'являються підстави для їхнього арешту, суди звільняють таких підозрюваних, чи обвинувачуваних під великі застави і вони спокійно зникають з поля зору правоохоронних органів (і навіть із країни) чи «руйнують» справу шляхом залякування або підкупу свідків.

Вирішення проблеми залежить від більш чіткого правового регулювання індивідуального прогнозування шляхом поглибленого вивчення особи винного, мотивації його поведінки і розроблених на цій основі доступних методів індивідуального прогнозування.¹

До них відносяться ті самі методи: екстраполяція, експертні оцінки і моделювання. Збігаючись за назвою з методами прогнозування злочинності, вони мають інший конкретний зміст.

Метод екстраполяції у тому вигляді, у якому він застосовується для прогнозування злочинності, придатний для прогнозування індивідуальної злочинної поведінки лише на рівні дедуктивного підходу при доборі найбільш криміногенних (маргінальних) груп громадян. На рівні індуктивного підходу його застосування специфічне.

Він являє собою поширення раніше виявлених суб'єктом своїх асоціальних схильностей до можливої майбутньої поведінки. В основі такої екстраполяції лежить відоме положення: "людина є не що інше, як ряд його вчинків".² Продовження цього ряду в майбутньому і є прогнозування шляхом своєрідної екстраполяції.

Метод експертних оцінок доповнює екстраполяцію. На відміну від прогнозування злочинності він являє собою специфічну форму прогностичного опитування посадових та інших

¹ Див.: Лунев В.В. Мотивация преступного поведения. – М., 1991

² Гегель. Энциклопедия философских наук. Наука логики.– Соч.Т.1. – М: Л, 1929. – С. 236.

осіб (батьків, учителів, вихователів, керівників, працівників міліції тощо), що зобов'язані (чи могли) вивчати і фактично знають ділові, психологічні і моральні якості досліджуваних громадян. Думки цих осіб (яких умовно назвемо групою експертів) можуть мати важливе діагностичне і прогностичне значення.

Метод моделювання злочинної поведінки в прогностичних цілях припускає побудову відповідних моделей, вивчення яких може змінити у певних межах досліджуваний об'єкт. Під прогностичною моделлю розуміється модель об'єкта прогнозування, дослідження якої дозволяє одержати інформацію про можливий стан об'єкта в майбутньому.

Проблема індивідуального прогнозування злочинної поведінки взагалі і за допомогою математичного моделювання зокрема, знаходиться в стадії наукової і практичної розробки. Можливо подальша комп'ютеризація обліку населення, правопорушників, злочинів, умов їхнього скоєння й інших кримінологічно важливих обставин дозволить вирішити її більш ефективно.

9.3. *Поняття і задачі кримінологічного планування*

Кримінологічне планування (програмування) – розробка цілей і задач боротьби зі злочинністю, шляхів і засобів їхнього вирішення і забезпечення (нормативного, інформаційного, ресурсного тощо) на певний період.

Таким чином, якщо прогнозування рекомендує ті чи інші заходи, засоби і методи, то планування визначає точний, конкретний перелік заходів, засобів і методів боротьби зі злочинністю для досягнення конкретної мети. Іншими словами можна сказати так: прогноз визначає те, що може відбутися з тим чи іншим ступенем імовірності в майбутньому; план – це те, що необхідно зробити.

Слід відзначити, що в ході розробки плану профілактики злочинів, постановка мети для планування не повинна здійснюватися апіорно (лат. – з попереднього), заходи, спрямовані на нейтралізацію негативних явищ, що обумовлюють вчинення злочинів, повинні витікати з конкретної обстановки в регіоні, на окремому об'єкті і т.ін.

Кримінологічне планування в цілому повинно розглядатися як складова частина єдиної системи державного планування, економічного і соціального розвитку суспільства. При цьому важли-

во пам'ятати, що в попередженні злочинності комплексність планування дасть реальні результати в тому випадку, якщо цей принцип буде пронизувати всі етапи: а) передплановий аналіз злочинності; б) вироблення заходів; в) реалізацію планових завдань.

Перший етап планування можна охарактеризувати як аналітико-прогностичний. Вихідну інформацію для нього дає аналіз таких явищ: а) злочинності й особи злочинців; б) інших правопорушень (насамперед «фонових явищ»); в) вплив загальносоціальних (економічних, політичних, ідеологічних тощо) заходів на злочинність; г) вплив на неї спеціальних кримінологічних заходів, з-поміж яких результативність роботи правоохоронних органів.

Наступний етап планування (розробка програми-директиви з виконання поставлених завдань) – це виділення провідних напрямків у попереджувальній діяльності.

З огляду на те, що реальні можливості суспільства в окремі періоди обмежені, одночасне, однаково інтенсивне вирішення всіх задач боротьби зі злочинністю неможливе. Тому серед них слід виділити найбільш важливі і намітити заходи для їх вирішення. Це зовсім не означає згорання діяльності у інших напрямках попереджувальної діяльності, профілактика повинна здійснюватися. У кримінологічній літературі зроблено спробу виробити своєрідну типову структуру плану попередження правопорушень. В основному всі запропоновані варіанти структури включають такі розділи: а) організаційні заходи; б) боротьба з пияцтвом і наркоманією; в) попередження рецидивної злочинності; г) попередження злочинів на вулицях і в громадських місцях; д) попередження правопорушень серед неповнолітніх; е) попередження економічної злочинності; є) попередження злочинів проти державної, колективної і приватної власності; ж) попередження злочинних порушень правил охорони праці і техніки безпеки; з) попередження злочинів, скоєних за небережністю, тощо.

Після завершення розробки і затвердження плану профілактики настає найбільш відповідальний етап – його виконання, що може забезпечити: а) проведення організаційних заходів (доведення до відома всіх суб'єктів профілактики завдань плану; забезпечення інформацією про стан і тенденції злочинності в регіоні; взаємна інформація про виконану роботу відповідно до плану і досягнутих результатах, координування дій суб'єктів профілактики з виконання планових завдань; моральне і матеріальне стимулювання і т.ін.); б) контроль за його виконанням.

Під час контролю виконання плану застосовують два основних методи:

Аналіз статистичних даних і звітних документів, що характеризують стан злочинності, ступінь поширення правопорушень і окремих асоціальних явищ, на нейтралізацію яких було спрямовано заплановані заходи, своєчасність їхнього проведення, повнота залучення суб'єктів профілактики для реалізації плану.

Безпосереднє спостереження і вивчення досягнутих результатів у процесі реалізації запланованих заходів.

Найбільший ефект досягається, коли ці обидва методи застосовуються у поєднанні.

9.4. Види кримінологічного планування

Існують такі види планування:

За термінами плани бувають короткострокові, середньострокові і довгострокові.

Короткострокове кримінологічне планування розраховане зазвичай на квартал, півріччя, рік і орієнтовано на рішення поточних завдань, що випливають з існуючої і прогнозованої на найближчий період обстановки.

Середньострокове і довгострокове планування, що виходить із прогнозів на ці ж періоди, орієнтовано на визначення перспективи боротьби зі злочинністю, постановку триваючих завдань і визначення шляхів і засобів їхнього рішення. Ці види планування розробляються зазвичай на ті самі терміни, що і відповідне прогнозування, тобто середньострокове — до 5 років, а довгострокове (перспективне) — до 10 – 15 років.

За масштабами кримінологічне планування поділяється на: регіональне, місцеве та планування на окремому об'єкті.

За складом учасників і за їхньою роллю на: комплексне територіальне (державне, регіональне, місцеве), міжвідомче, відомче.

За спрямованістю на: територіальне, галузеве.

За предметами на: охоплює боротьбу зі злочинністю в цілому і за видами, або лише боротьбу з окремими видами злочинності.

В органах внутрішніх справ існують такі види планів: а) перспективні (п'ятилітні); б) річні; в) квартальні. Останні два можна назвати поточними.

Крім того в ОВС створюються спеціальні плани (з забезпечення громадського порядку під час проведення суспільно-політичних, спортивних, культурних та інших заходів, з попередження і припинення групових правопорушень, розшуку та затримання збройних злочинців, що переховуються, з розшуку викраденого автотранспорту, на випадок виникнення надзвичайних подій і стихійних лих, оперативно-розшукових заходів і слідчих дій із конкретних справ).

Існують також комплексні, цільові і регіональні плани (програми). Наприклад, у боротьбі з наркоманією, організованою злочинністю і корупцією тощо.

Примірна структура плану ОВС у боротьбі зі злочинністю складається з таких розділів:

- висновки й оціночні показники, аналіз за попередній період;
- організаційні заходи;
- попередження злочинів і посилення правопорядку;
- розкриття і розслідування злочинів, розшук злочинців;
- забезпечення безпеки дорожнього руху і пожежної безпеки;
- робота з кадрами і посилення законності;
- питання господарсько-фінансової діяльності.

Заходи щодо роботи зі спецапаратом складаються у вигляді окремого додатка до плану.

У роботі дільничних інспекторів міліції передбачається ведення особистого місячного і щоденного плану в робочому зошиті.

Лекція 10

ТЕМА: ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

10.1. *Поняття попередження злочинності*

За останні десятиліття в усьому світі спостерігається, як це не сумно, значний ріст злочинності, що викликає природну заклопотаність усіх органів, що ведуть з нею боротьбу. Зокрема, у підсумковому документі, підписаному членами Комітету ООН з попередження злочинності на 11-й сесії, зазначалося: “Наступив час, коли терпіння перестало бути чеснотою, коли одних добрих намірів мало, коли людська трагедія стає настільки глибокою, що чесні люди повинні або знайти дійові заходи для боротьби зі злочинністю, або втратити повагу до самих себе”.¹

Особливу тривогу викликає ріст злочинності маргінальних прошарків, головним чином молодіжних, що залишилися на узбіччі реформ і приватизації, на узбіччі навчання і скільки-небудь престижних форм суспільно-корисної зайнятості. До них примикають біженці і незаконні емігранти з інших країн. Багато хто з них уже зараз добре освоїли кримінальні уроки нецивілізованого ринку і нічого не вміють робити, крім вчинення злочинів.

Домінуючою кримінологічною тенденцією на найближчі роки залишається постійний ріст злочинності у світі, підвищення її тяжкості і суспільної безпеки з одночасним відставанням соціально-правового контролю від зростаючої мобільної і мімікруючої криміналізації суспільних відносин. Ефективність і гуманність знову “зіштовхуються чолами”, за їхнім протистоянням приховані більш глибокі причини.

Саме тому людське співтовариство наприкінці ХХ століття виявилось в кримінальному капкані, вирватися з якого без критичного перегляду усталених стратегій, ймовірно, не вдається.

¹ Советское государство и право. — 1991. — № 2. — С. 2.

Тоталітаризм різних забарвлень (комуністичний, фашистський, націоналістичний, релігійно-фундаменталістський тощо), якому характерні надзвичайна жорстокість і насильства може приборкати традиційну кримінальну злочинність, але він сам кримінальний за своєю внутрішньою природою і методами управління суспільством, що по суті є злочинністю влади щодо свого народу.

Ліберальна демократія, що є магістральним напрямком політичного і гуманістичного розвитку людського співтовариства у поточному сторіччі, відкидає дискреційні зловживання (злочини) влади проти свого народу і порушення його невід’ємних прав, але вона усе менш задовільно справляється з інтенсивно зростаючою, діючою без правил і визнаючи тільки грубу силу злочинністю. Демократична влада, борючись зі злочинністю, діє в межах демократично прийнятих законів, але це не рятує її від корупції й інших посадових зловживань, хоча вони менш небезпечні, ніж репресії тоталітарного режиму. Явно безпомічним у боротьбі зі злочинністю на сучасному етапі уявляється український лібералізм, що відкидає (через острах докору в авторитарних прагненнях) ефективний соціально-правовий контроль.

Найближче майбутнє людство — це вільне демократичне суспільство, але з надійним диференційованим і жорстким соціально-правовим контролем за реальними і можливими кримінальними процесами. Саме за процесами, а не за людьми. Тільки на цьому шляху можна буде утримувати злочинність і інші девіації на соціально терпимому рівні. Не випадково девізом Десятого конгресу ООН з попередження злочинності і кримінального правосуддя був: “Менше злочинності, більше правосуддя”. У ньому виражена основна стратегія боротьби зі злочинністю нашого часу.¹

Слід зазначити, що в процесі історичного розвитку людство використовувало два основних способи протидії злочинним зазіханням: покарання за вчинення злочину і попередження злочинів.

Не дивлячись на незаперечне значення справедливого, своєчасного і невідворотного покарання злочинця, для стримування злочинності і забезпечення суспільного спокою, по мірі розвитку людської цивілізації усе більш зміцнювалося усвідомлення того, що саме попередження злочинності — найбільш перспективний

¹ Лунев В.В. Криминологическое прогнозирование // Криминология : Учебник. — М., 2000. - С. 277-278.

спосіб боротьби з цим явищем. Уже великі просвітителі XVIII століття сформулювали положення про те, що гарний законодавець повинен піклуватися не стільки про покарання за злочини, скільки про те, щоб їх попередити і насамперед шляхом поліпшення вдач (Монтеск'є, Бекарія); про те, що попередження злочину повинне бути справжнім змістом юстиції цивілізованого співтовариства (Вольтер). Справедливість цих положень підтверджували і наступні покоління теоретиків і практиків боротьби зі злочинністю.

Три основних моменти переконують у пріоритетності попередження злочинів (злочинності). По-перше, не дати вчинитися злу завжди краще для можливих жертв зазіхань (як і для суспільного спокою і безпеки в цілому), а ніж карати за уже вчинене зло. По-друге, ефективність: протидіючи вчиненню конкретних злочинів і їхніх певних груп (видів), держави і суспільства впливають на сам ґрунт, на якому вони виникають, отже, не дають і надалі виникнути подібним злочинам. По-третє, величезна економія ресурсів суспільства за рахунок зменшення його непродуктивних "витрат". Розрахунки в Росії, наприклад, показали, що попередження тільки одного вбивства запобігає економічним збиткам на суму близько 1,5 млн. деномінованих рублів, не говорячи вже про збитки для відтворення населення, виховання дітей, обороноздатності країни і т.д.¹

У юридичній літературі немає єдиної думки з приводу визначення понять "попередження" і "профілактика" злочинів. Одні автори вважають, що зміст поняття "попередження" ширше за поняття "профілактика". Інші навпаки - поняття "профілактика" ширше за поняття "попередження". Не вдаючись у полеміку з даного питання, відзначимо, що у практичній діяльності суб'єктів з боротьби зі злочинністю, як правило, ці два поняття трактуються як тотожні.

У кримінології попередження злочинності розглядається як багаторівнева система державних і громадських заходів, спрямованих на:

а) з'ясування й усунення будь-якого посилення причин злочинності, окремих її видів, а також умов, що їй сприяють, та їх нейтралізацію;

¹ Миньковский Г.М. Предупреждение преступности. Общие проблемы // Криминология: Учебник. - М. - 2000. - С. 280.

б) з'ясування й усунення ситуацій на певних територіях чи у певному середовищі, які безпосередньо мотивують чи провокують вчинення злочинів;

в) виявлення в структурі населення груп підвищеного кримінального ризику і зниження цього ризику;

г) виявлення осіб, поведінка яких указує на реальну можливість вчинення злочинів, і справляння на них стримуючого і коригувального впливу, а у випадку необхідності — і на їхнє найближче оточення.¹

Як і будь-яка інша сфера соціального управління, профілактика злочинності повинна відповідати принципам законності, демократизму, гуманізму, справедливості, наукової обґрунтованості.

Формування профілактики злочинів як наукової і навчальної дисципліни у нашій країні бере свій початок у другій половині 60-х років минулого століття.

На жаль, у 80-і роки, коли міністром внутрішніх справ СРСР був призначений В.Ф. Федорчук, профілактиці злочинів була нанесена істотна шкода. Як відомо, служби профілактики були визнані малоефективними, у зв'язку з чим було вирішено їх взагалі скасувати у структурі ОВС. Слід відзначити, що подібне відношення до профілактичної діяльності і сьогодні серед працівників міліції має місце, хоча робота з удосконалювання цієї діяльності постійно проводиться.

Предмет попередження злочинів включає наступні елементи:

- саме поняття попереджувальної діяльності;
- суб'єкти й об'єкти цієї діяльності;
- її види, форми і методи;
- організаційні і правові основи;
- тактика і методика здійснення запобіжних заходів;
- особливості профілактики окремих видів злочинів.

Цілі попереджувальної діяльності повинні співвимірюватися зі станом і можливостями суспільства. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства ставити завдання на перспективу, а тим більше на даний момент - ліквідацію злочинності, її подолання і т.д. є утопією.

На жаль, післяреволюційний період нашої історії буває прикладами, коли політичне керівництво країни висувало нереальні

¹ Див., наприклад: Миньковский Г.М. Зазн. робота. - С. 280.

цілі боротьби зі злочинністю. Так, у середині 30-х років як найближча ставилася мета покінчити зі злочинністю неповнолітніх; у 60–80-і роки матеріалами з'їздів правлячої комуністичної партії містилися валюнтаристські формулювання про те, що у державі створені всі передумови для ліквідації злочинів, або вимагали негайно викоринити ті чи інші види злочинів. Наприклад, М.С.Горбачов обіцяв до початку 90-х років покінчити з організованою злочинністю. Безсумнівно, подібні “цінні вказівки компроментували створену в радянський період і в принципі досить ефективну систему попередження злочинності; правозастосовна практика ж відповідала на них масовим укриттям злочинів в ім'я належних звітних показників.

Сьогодні, враховуючи стан криміногенної обстановки в Україні, уявляються реальними такі цілі на найближчі 3–5 років (динаміка соціальної ситуації не дає реалістичних підстав сформулювати науково-обґрунтовані цілі на більш тривалий період):

– протидія криміногенним процесам і явищам у суспільстві на всіх рівнях – глобальному, локальному, індивідуальному; стримування злочинності;

– попереджувальне усунення загроз правом, свободам і законним інтересам громадян, інтересам суспільства і держави у зв'язку з можливістю переходу частини членів суспільства на шлях вчинення злочинів;

– корекція життєвої позиції і поведінки таких членів співтовариства, умов їхньої життєдіяльності для забезпечення ресоціалізації; сприяння створенню і зміцненню у суспільстві демократичної, економічної, політичної, соціальної і психологічної стабільності, атмосфери суспільного спокою і громадської безпеки.

10.2. Суб'єкти й об'єкти попереджувальної діяльності

Суб'єктами попередження злочинності є державні органи, громадські організації (об'єднання) і колективи, а також різні приватні структури (господарські, навчальні, благодійні та ін.) і громадяни, що цілеспрямовано здійснюють на різних рівнях і в різних масштабах профілактичну діяльність, наділені у зв'язку з цим певними правами й обов'язками і несуть відповідальність за їхню реалізацію.

Виділяються: а) неспеціалізовані суб'єкти, для яких задачі профілактики похідні від основних, більш загальних задач (наприклад, навчальні заклади); б) спеціалізовані, для яких профілактика є основним завданням (наприклад, правоохоронні органи).

Для ефективного функціонування системи суб'єктів профілактики необхідно, щоб для учасників профілактичної діяльності були чітко визначені об'єкти впливу і цілі діяльності, не дублювалися їх функції, забезпечувалася їхня взаємодія, коло повноважень мали методичну і правову регламентацію, реалізація задач і цілей профілактики здійснювалася підготовленими до цієї роботи кадрами.

Щодо об'єктів профілактики, у кримінологічній літературі побутує загальноновизнана точка зору, відповідно до якої до таких відносяться: злочинність і її види; причини й умови її що породжують; осіб, що вчинили злочини, а також окремі “фонові явища”.

Повноваження найбільш важливих суб'єктів профілактики:

Місцеві органи влади і управління на своїй території:

- здійснюють загальне управління всіма суб'єктами профілактики, розробляють і приймають комплексні програми і плани соціально-економічного розвитку регіонів;
- скасовують і припиняють акти керівників підприємств, установ, організацій, видані з порушенням закону;
- формують і створюють фонди, що забезпечують функціонування всіх суб'єктів профілактики;
- забезпечують профілактичну пропаганду у засобах масової інформації, контролюють репертуар кіновідеофільмів, що пропагують культ жорстокості, насильства, громадську аморальність, проституцію.

Комітети, комісії, ради по профілактиці правопорушень здійснюють:

- координацію діяльності державних і правоохоронних органів, трудових колективів, громадських формувань і громадян з профілактики правопорушень;
- розробку на основі кримінологічних прогнозів комплексних програм профілактики правопорушень і контроль за їхнім виконанням;
- організацію проведення правового навчання і юридичної допомоги населенню.

Правоохоронні органи:

1. Органи внутрішніх справ:

- постійно аналізують криміногенну (оперативну) обстановку, вносять пропозиції в плани соціально-економічного розвитку і програми боротьби зі злочинністю і профілактики правопорушень;
- виявляють, реєструють і вживають заходів профілактичного впливу на основі достовірних даних до осіб, що порушують закони, правопорядок, правила проживання;
- вносять пропозиції на адресу державних органів, підприємств, установ, організацій, про усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, вживають заходів реагування до посадових осіб, конкретних правопорушників;
- надають органам і громадянам на їх запити інформацію про вироблену профілактичну роботу і стан правопорядку.

2. Органи прокуратури:

- здійснюють нагляд за законністю і профілактичною діяльністю всіх державних органів, громадських організацій і громадян.

3. Суди:

- відповідно до законодавства про судоустрій і судочинство приймають рішення про необхідність вжиття заходів по усуненню причин і умов вчинення правопорушень, реєстрації осіб з антигромадським способом життя, застосуванні заходів індивідуальної профілактики.

4. Органи юстиції:

- ведуть роз'яснення і пропаганду законодавства, що регламентує профілактичну діяльність, виконують інші функції, що мають профілактичне значення.

5. Адвокатура:

- у межах своєї компетенції розкриває факти порушень прав і законних інтересів громадян, державних і громадських організацій, вносить пропозиції у відповідні органи про усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень.

6. Навчальні заклади:

- взаємодіють з державними і громадськими організаціями з питань профілактики правопорушень серед учнів і студентів;
- забезпечують правове навчання і виховання учнів, пропаганду дотримання законності, виховно-профілактичну роботу з чунями, які допускають антигромадські прояви і перебувають на обліку, та їхніми батьками;

- вивчають та узагальнюють проведену профілактичну роботу серед учнів і студентів і вносять пропозиції до місцевих Рад депутатів, зацікавлених державних органів і громадських організацій по її поліпшенню;

- вживають заходів щодо охоплення навчанням підлітків шкільного віку, які не навчаються і не працюють, надають допомогу у їх працевлаштуванні, а також надають допомогу у працевлаштуванні випускникам середніх шкіл і закладів профтехосвіти.

7. Органи й установи охорони здоров'я:

- виявляють підприємства, організації, установи, діяльність яких заподіює шкоду здоров'ю людей і створює таку погрозу; при наявності законних підстав припиняють їхню роботу, застосовують до винних посадових осіб заходу впливу, передбачені законом;

- виявляють і у встановленому порядку обліковують осіб, що страждають алкоголізмом, наркоманією, венеричними захворюваннями, психічними розладами, хворих на СНІД, забезпечують їхнє лікування, інформують про них ОВС у випадках, передбачених законом;

- здійснюють пропаганду медичних знань з профілактики зазначених захворювань;

- у повному обсязі оформляють медичні документи, необхідні для направлення хворих злісних порушників на примусове лікування у спеціальні лікувально-виховні установи. Забезпечують ізоляцію і лікування осіб, що страждають психічними захворюваннями, схильних до суспільно небезпечних діянь.

8. Органи державного управління, підприємства, установи, організації, їхні трудові колективи:

- здійснюють профілактику правопорушень у межах своєї компетенції, взаємодіють із правоохоронними органами при здійсненні заходів загальної й індивідуальної профілактики;

- беруть участь у розробці комплексних програм, планів профілактики правопорушень, проводять роботу з їх реалізації, виховання громадян у дусі дотримання законів;

- забезпечують охорону довіреного майна, пропускний режим, дотримання правил техніки безпеки, вчасно вживають заходів по виконанню та дотриманню профілактичних розпоряджень, повідомлення правоохоронних органів про причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень тощо.

10.3. Правове регулювання попереджувальної діяльності органів внутрішніх справ

Діяльність з попередження злочинності передбачає її правове забезпечення, регулювання.

Під правовим регулюванням розуміється здійснюване за допомогою системи правових засобів (юридичних норм, правовідносин, індивідуальних розпоряджень і ін.) нормативно-організаційний, результативний вплив на суспільні відносини з метою їхнього упорядкування, охорони, розвитку відповідно до вимог економічного базису, суспільними потребами даного соціального ладу.¹

Таким чином, предметом правового регулювання є суспільні відносини певного виду.

Виникає питання, які саме суспільні відносини піддаються правовому регулюванню у сфері профілактики злочинів. Відповідь на це питання залежить від того, у якому розумінні тлумачаться поняття профілактики злочинів - широкому чи вузькому.

Якщо виходити із широкого розуміння профілактики злочинів як сукупності заходів, що об'єктивно сприяють забезпеченню безпеки основних соціальних цінностей, то до предмета правового регулювання слід віднести чи не всі суспільні відносини, що виникають у зв'язку з цими цінностями.

У тому випадку, коли за основу приймається обмежене тлумачення поняття профілактики злочинів - як цілеспрямованої діяльності з попередження кримінально-правових діянь, предметом правового регулювання виступають тільки ті суспільні відносини, що складають у сфері цієї діяльності. При такому підході заборони, установлені кримінальним законом, виступають у вигляді переліку найбільш важливих соціальних цінностей, забезпечення недоторканності яких являє собою сенс існування системи профілактики злочинів. Іншими словами, кримінальний закон не регулює суспільні відносини в сфері профілактики злочинів, а окреслює межі цієї сфери, відокремлює її від усіх інших сфер соціального управління.

Сказане ні якою мірою не применшує загальпревентивного значення кримінального закону. Однак одноголише проголошен-

¹ Алексеев С.С. Общая теория права. — М., 1981. — Т. 1. — С. 289.

ня деяких діянь забороненими і караними недостатньо для того, щоб забезпечити безпеку найважливіших соціальних цінностей. З цих позицій профілактика злочинів являє собою самостійний спосіб досягнення тих же кінцевих цілей, що стоять і перед кримінальним законом, а тому не може регулюватися останнім.

Застосування норм кримінального права має безперечне попереджувальне значення. Відомо, що головна мета призначуваних відповідно до цих норм покарань полягає у тому, щоб не допустити або щонайменше серйозно утруднити повторне вчинення злочинів підданими покаранню (приватна превенція), і вплинути на інших осіб, схильних до протиправної поведінки (загальна превенція). Разом з тим очевидно, що безпосереднім предметом регулювання у таких випадках виступають суспільні відносини, породжені вчиненням злочином.

На відміну від цього суспільні відносини, що утворюють профілактику злочинів, складаються навколо потенційної можливості вчинення злочинів. Отже, і в даному випадку мова йде про різні предмети і, відповідно, про різні засоби правового регулювання.

Юридичні норми, що регулюють суспільні відносини в сфері профілактики злочинів, перетворюють останні в правовідносини, тобто зв'язок між особами через їх суб'єктивні юридичні права й обов'язки. Таким чином, зміст правового регулювання профілактики злочинів полягає насамперед у визначенні прав і обов'язків усіх осіб, задіяних у даній сфері.

Аналізуючи реально існуючий стан правового регулювання профілактики злочинів, слід визнати, що воно не повною мірою відповідає сформованим соціальним потребам. Багато важливих аспектів цієї діяльності ще не урегульовані правом, неспіввимірною великою виглядає питома вага підзаконних нормативно-правових актів у всій сукупності юридичних норм, що регулюють суспільні відносини в сфері профілактики злочинів. Зазначені обставини послужили підставою для розробки і прийняття єдиного закону про профілактику злочинів.

Правове регулювання профілактики злочинів, безперечно, слід розглядати у світлі положень Конституції України; воно здійснюється у трьох основних напрямках: 1) матеріально-правовому; 2) процесуально-правовому; 3) організаційно-управлінському.

Кожен з напрямків включає ті чи інші сфери профілактики. Матеріально-правовий охоплює заходи впливу на її об'єкти,

що мають своєю метою запобігання злочинам, усунення причин і умов, що сприяють їхньому вчиненню, а також заходи, що забезпечують активну участь громадян у такому запобіганні.

Процесуально-правовий напрямок включає систему заходів процесуального, чи точніше сказати, процедурного характеру, що регламентують порядок виявлення об'єктів попередження злочинів, взаємини його суб'єктів і об'єктів, порядок застосування заходів впливу у відношенні останніх і т.д.

Організаційно-управлінський напрямок має своїм змістом нормативне закріплення кола суб'єктів профілактики і її об'єктів. В останньому випадку, зокрема, мова йде про те, у відношенні яких категорій осіб можливо проводити цю діяльність, які їхні ознаки, які категорії необхідно ставити на облік для постійного чи періодичного нагляду за ними і попереджувального впливу на них, якими повинні бути форми обліку цих людей і т.п.

Зі сказаного видно, що переважна більшість правових засобів профілактики злочинів - це адміністративно-правові норми, правовідносини й індивідуальні розпорядження. Багато адміністративно-правових інститутів існують винятково чи переважно для досягнення попереджувальних цілей. Так, адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі, має сенс тільки як засіб профілактики рецидиву злочинів; дотримання дозвільної системи утрудняє, а у деяких випадках виключає використання в злочинних цілях зброї, боеприпасів і т.д.

Норми адміністративного права визначають правовий статус багатьох суб'єктів профілактики злочинів. У зв'язку з цим у першу чергу необхідно згадати Закон України «Про міліцію», що представляє собою основне джерело правового регулювання попереджувальної діяльності ОВС. У ньому, зокрема, у ст. 4 прямо встановлено, що “правовою основою діяльності міліції є: Конституція України, цей Закон, інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативні акти МВС України, Міжнародна декларація прав людини, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку”.¹

¹ Див.: Закон о милиции. /Приказ МВД Украины - 1991. - № 13. - 17 января.

Як бачимо, у зазначеному пункті Закону приведений вичерпний перелік джерел правового регулювання діяльності ОВС.

Не применшуючи ролі у цій діяльності норм кримінального, кримінально-процесуального й інших галузей права, буде, здається, правильним припустити, що саме в процесі подальшого розвитку адміністративного законодавства знайдуть своє вирішення задачі удосконалювання правового регулювання профілактики злочинів.

При оцінці джерел правового регулювання суб'єктів профілактики злочинів, логічно було б виходити, насамперед, з наступних критеріїв:

Міра відповідності інститутів і норм тієї чи іншої галузі права тим принципам законності, що за своєю суттю захищають не класові, а загальнолюдські, гуманістичні цінності. Такими є: “немає правопорушення без вказівки на те у законі”, “немає правопорушення безвинно”, “немає правопорушення без покарання”, “думки не карані”, “не можна карати двічі за те саме”, “презумпція невинності, відповідно до якої особа визнається невинною, доки судом не буде доведено зворотнє”, “рівність усіх перед законом”, “покладання обов'язку доведення вини на органи обвинувачення” і ін.

Міра відповідності закону країни міждержавним договорам і міжнародно-правовим актам, прийнятим ООН.

Міра реалізації законодавством конституційних принципів відповідальності, покарання і звільнення від нього.

Міра відповідності законодавства, його судового і доктринального тлумачення найбільш прогресивним вченням права.

Міра логічної несуперечності усередині правових систем, погодженості їх Загальної й Особливої частин, а також усередині цих частин.

10.4. Класифікація заходів профілактики

У кримінологічній літературі пропонуються різні підстави класифікації заходів профілактики: а) за рівнем попереджувальної діяльності; б) за їх механізмом; в) за обсягом; г) за змістом запобіжних заходів; д) за суб'єктом їхнього виконання та ін.

За рівнем попереджувальної діяльності виділяють дві групи заходів – загальносоціального і спеціально-кримінологічного характеру.

Функція загальносоціальної профілактики послідовно здійснюється на протязі усього прогресивного розвитку суспільства. Загальносоціальне попередження злочинності пов'язане з найбільш значимими і довгостроковими видами соціальної діяльності, великими міхами розвитку економіки, забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян, підтримки культури і моральності, зміцнення законності, соціального захисту населення. Подібні заходи не ставлять перед собою спеціальних цілей боротьби зі злочинністю і попередження злочинів. Однак вони мають важливий кримінологічний аспект, оскільки є основою, платформою спеціальної профілактики, так як їхня спрямованість на вирішення задач соціального розвитку створює передумови обмеження злочинності, протидіє криміногенним чинникам, які її продукують.

Спеціально-кримінологічна профілактика включає заходи, спрямовані саме на усунення, ослаблення, нейтралізацію криміногенних чинників, виправлення осіб, що можуть чи вже вчинили злочини.

Спеціальні кримінологічні заходи попередження злочинності здійснюються державними органами, громадськими організаціями, приватними підприємствами, установами, іншими організаціями і громадянами. Саме спеціальне призначення і цілеспрямованість на боротьбу зі злочинністю відрізняють ці заходи від заходів загальносоціальної профілактики.

У той же час загальносоціальні і спеціальні заходи профілактики взаємозалежні і взаємообумовлені. Вплив загальносоціальних заходів попередження злочинності є ефективним, якщо вони доповнюються спеціальними заходами. Загальносоціальні заходи створюють відповідні базові передумови для реалізації заходів спеціальної профілактики.

За механізмом дії на злочинність виділяють заходи соціально-економічного характеру, організаційно-управлінські, ідеологічні, технічні і правові заходи.

До соціально-економічних відносяться як заходи соціального захисту найбільш уразливих прошарків населення, так і заходи оздоровлення економіки в цілому.

Організаційно-управлінські заходи попередження злочинності спрямовані на усунення помилок і недоліків в управлінні економікою, соціальною сферою, а також правоохоронною діяльністю,

оскільки ці помилки і недоліки є криміногенними чинниками. До групи організаційно-управлінських належать також заходи удосконалення спеціальної профілактики злочинів, її нормативного, інформаційного, методичного і ресурсного забезпечення.

До ідеологічних відносяться заходи попередження злочинності, що усувають чи обмежують криміногенні чинники шляхом і в результаті формування у членів суспільства моральної позиції, орієнтованої на базові загальнолюдські цінності; заходи, що формують у суспільній свідомості нетерпимість до злочинів; заходи підвищення загальної, побутової, правової культури людей.

До технічних заходів відносяться різні засоби і пристосування, що утрудняють перекидання кількісних чи якісних показників при виробництві, реалізації, збереженні, транспортуванні матеріальних цінностей; фальсифікацію банківських операцій; перешкоджаючі проникненню у сховища і житло з метою вчинення крадіжок, розкрадань; виникненню пожеж і т.і. (різні вимірювальні прилади, автомати для фіксування виробничих процесів, засоби сигналізації, автоматичні замикаючі пристрої і т.д.).

Правові заходи профілактики злочинності включають: 1) удосконалення кримінальної, адміністративної, трудової та інших галузей законодавства; 2) наявність правових заборон і обмежень (наприклад, регулювання торгівлі спиртними напоями; 3) правову регламентацію діяльності суб'єктів профілактики; 4) виховання правосвідомості, що повинне досягти рівня дотримання правових норм за особистим переконанням; 5) виховання профілактичної активності особи.

За обсягом і спрямованістю застосування запобіжних заходів відповідно до рівнів злочинності і криміногенних чинників розрізняють загальну, особливу та індивідуальну профілактику.

Загальні профілактичні заходи спрямовані на усунення або нейтралізацію причин і умов злочинності в цілому. Наприклад, комплекс заходів для боротьби з наркоманією слід вважати складовою частиною загальної профілактики злочинів, оскільки наявний тісний зв'язок між наркоманією і злочинністю.

Особливі заходи здійснюються в межах окремих груп злочинів і груп осіб, що характеризуються негативною поведінкою.

Індивідуальна профілактика являє собою конкретизацію загальносоціальних і спеціальних кримінологічних заходів у відно-

шенні окремих осіб. Вона послідовно спрямована на: а) усунення несприятливих впливів на конкретну особу, що можуть привести до формування антигромадської спрямованості і соціально несхвальної поведінці; б) зміну соціально несхвальної поведінки і корекцію орієнтацій і рис особи, які її породжують (якщо її перекручене формування уже мало місце); в) застосування негайних заходів з попередження безпосередньо підготовлюваних злочинів, припинення спроб їх вчинення.

Індивідуальна профілактика у залежності від стадій розвитку перекручених орієнтацій і рис особи і поведінки, що їхньої виражає, і моменту початку попереджувальної діяльності поділяється на сім видів (етапів):

1) ранню профілактику у формі соціального захисту (допомоги), що полягає у виявленні й усуненні несприятливих життєвих умов конкретних осіб, до того, як вони сформували істотні перекручування ціннісних орієнтацій і мотивацій;

2) ранню профілактику у формі поєднання соціальної допомоги і коригувального впливу, якщо вплив несприятливих життєвих умов уже призвів до перекрученої позиції особи і соціально несхвальної поведінки;

3) безпосередню профілактику, коли соціально несхвальна поведінка особи перетворилося у систематичне (кількаразове) вчинення правопорушень, характер яких указує на зростаючу небезпеку переходу на злочинний шлях;

4) профілактику безпосередньої безпеки вчинення злочину;

5) припинення на стадії підготовки чи замаху на злочин, що включає заходи, спрямовані на те, щоб не допустити продовження вже розпочатого злочину і доведення його до кінця, а також на створення обстановки, що виключає подальшу злочинну діяльність;

б) профілактику за фактом вчиненого злочину, що передбачає своєчасне і справедливе призначення покарання з метою досягнення цілей загальної і спеціальної превенції;

7) профілактику рецидиву на стадії відбування покарання і ресоціалізації після його відбування.

Таким чином, індивідуальна профілактика злочинів здійснюється у відношенні осіб, що:

- не вчиняли протиправних дій, але знаходяться у несприятливих умовах і під їх впливом можуть вчинити такі дії;

- ведуть антигромадський спосіб життя, вчиняють кримінально карані правопорушення, що характеризуються формуванням мотиву і наміру на вчинення злочину, підготовкою до конкретного злочину;

- почали вчинення злочину, але не довели його до кінця;
- вчинили злочин і можуть допустити рецидив.

При цьому своєчасне і повне використання можливостей кожного виду (етапу) у більшості випадків усуне саму необхідність переходу до останнього.

За масштабом заходи попередження злочинності можуть бути: а) загально- державними; б) регіональними, тобто здійснюваними на території області чи регіону; в) місцевими, тобто такими, що здійснюються у межах району, населеного пункту, конкретного об'єкта /мікрорайону, підприємства і т.і./.

10.5. Основні напрямки, форми і методи попереджувальної діяльності органів внутрішніх справ

Аналіз чинного законодавства, підзаконних актів МВС, інших документів дає можливість виділити основні напрямки попереджувальної діяльності ОВС. Такими напрямками є:

Активна участь ОВС у боротьбі зі злочинністю в сфері економічних відносин.

Профілактика особливо небезпечних і тяжких злочинів. Особливе місце серед них займають організована і професійна злочинність, а також злочини, вчинені з особливою жорстокістю.

Боротьба з негативними соціальними явищами, що сприяють вчиненню злочинів (пияцтво, алкоголізм, наркоманія і т.п.).

Попередження злочинності неповнолітніх.

Попередження рецидивної злочинності.

Діяльність по забезпеченню громадського порядку, попередження злочинів на вулицях, площах, у парках і інших громадських місцях.

Боротьба з майновими злочинами й ін.

Здійснюючи свою діяльність у зазначених напрямках, ОВС зобов'язані дотримуватися наступних основних принципів: а)

здійснення державного контролю за їхньою діяльністю; б) дотримання законності; в) забезпечення плановості у попереджувальній діяльності; г) взаємодія з іншими суб'єктами попереджувальної діяльності; д) здійснення контролю за ефективністю профілактики.

До основних методів попередження злочинності відносяться:

- метод переконання;
- метод стимулювання;
- метод примусу.

З огляду на, що дане питання досить повно висвітлене у юридичній літературі, зупинимось детальніше на основних формах, що застосовуються ОВС у процесі профілактичної діяльності. До них відносяться наступні:

- індивідуальні бесіди з особами, схильними до вчинення злочинів;
- застосування необхідних заходів впливу до осіб, схильних до вчинення злочинів (попередження, штраф, адміністративний арешт, направлення на примусове лікування, притягнення до кримінальної відповідальності);
- повна реєстрація і своєчасне розкриття злочинів, а також розшук злочинців;
- ведення справ профілактичного обліку на осіб, схильних до вчинення злочинів;
- проведення різних операцій, рейдів по вилученню антигромадського елемента, виявленню причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів і вживання заходів по їх усуненню;
- розробка комплексних планів попередження злочинів;
- інформування державних органів, громадських формувань і громадян про стан злочинності, виявлених причинах і умовах, що сприяють злочинам;
- координація діяльності і надання допомоги громадським формуванням у справі попередження правопорушень;
- проведення правової пропаганди серед населення, особливо серед неповнолітніх і молоді й ін.

Значною мірою успіх профілактичної діяльності залежить від правильно обраної тактики, тобто від постановки проміжних, часткових задач, від вибору конкретних прийомів їх вирішення.

Безперечно, конкретний зміст тактичних задач піддається значним змінам у залежності від місця, часу і т.д.

Разом з тим можна вказати на вимоги, що у будь-якому випадку повинні враховуватися при постановці тактичних задач. До них відносяться:

- гнучкість профілактичної діяльності, тобто здатність вчасно змінюватися в залежності від змін станів об'єктів профілактичного впливу;
- своєчасний облік і знання, де потрібно зосередити головні сили й увагу профілактичної діяльності, тобто правильно здійснити регіональний (визначення адміністративно-територіальних одиниць з найменш сприятливою обстановкою), структурний (визначення тих груп злочинів, профілактиці яких потрібно приділяти підвищену увагу), контингентний (визначення соціальних груп, з яких злочинці рекрутуються відносно частіше, ніж із усього населення), галузевий і об'єктовий (визначення галузей народного господарства і соціально-культурного будівництва, щодо найбільш уражені злочинністю), добори тактичних задач профілактики злочинів;
- найсуворіший реалізм, недопущення волюнтаристичних викривлень;
- забезпечення науковості тактики попередження;
- підтримка співвимірності між наміченими профілактичними заходами й очікуваним від цих заходів ефектом і ін.

10.6. Взаємодія органів внутрішніх справ з іншими суб'єктами профілактики

Взаємодія, стосовно профілактики злочинів, представляє процес здійснення сукупних, погоджених, скоординованих дій суб'єктів попереджувальної діяльності, що дозволяють не допустити з боку антигромадсько спрямованих осіб вчинення злочинів.

Таким чином, це не сприяння, не взаємодопомога і не самостійна дія (як іноді трактують взаємодію окремі автори), а спрямована державними органами, погоджена за метою, часом і місцем спільна, взаємозалежна керована діяльність двох рівноправних, самостійних суб'єктів, які функціонально забезпечують досягнення наміченого результату.

До основних форм взаємодії ОВС з іншими правоохоронними органами відносяться:

- спільне вивчення стану злочинності й інших правопорушень на території обслуговування і практики боротьби з ними;
- розробка і реалізація спільних заходів щодо попередження злочинів і інших правопорушень;
- спільні перевірки окремих питань стану боротьби зі злочинністю на окремих об'єктах;
- спільні виїзди в населені пункти, навчальні заклади, на підприємства й в організації для надання допомоги з попередження злочинів і інших правопорушень;
- спільні заходи щодо обміну досвідом попереджувальної діяльності і підвищенню рівня кваліфікації співробітників правоохоронних органів;
- спільне обговорення підсумків роботи і результатів виконання заходів щодо попередження правопорушень (міжвідомчі наради);
- обмін інформацією, що представляє взаємний інтерес.

До основних форм взаємодії ОВС із громадськими організаціями можна віднести наступні:

- взаємне інформування про злочини й інші правопорушення;
- спільна розробка і реалізація різних операцій і рейдів, спрямованих на попередження правопорушень;
- спільна організація правової і виховної роботи серед населення;
- надання методичної й організаційної допомоги громадським організаціям з боку ОВС і ін.

Безумовно, даний перелік форм взаємодії ОВС з іншими суб'єктами попереджувальної діяльності, не є вичерпним. У процесі удосконалення цієї діяльності він може доповнюватися і змінюватися.

10.7. Облік і оцінка результатів діяльності органів внутрішніх справ з попередження злочинів і інших правопорушень

Слід відзначити, що сформована система оцінки діяльності співробітників і підрозділів ОВС, не витримує ніякої критики, оскільки вона передбачає наявність значної кількості критеріїв, що їх просто немислимо усі виконати. В основному береться аб-

солютне статистичне порівняння, а також найбільш високі показники того чи іншого органу. Безумовно, що при такій оцінці, немає можливості правильно, абсолютно об'єктивно оцінити і порівняти роботу тієї чи іншої служби ОВС.

Вбачається логічним, що система оцінки діяльності служби профілактики повинна відповідати наступним вимогам:

Грунтуватися на показниках статистичної звітності.

Виразятися у відносних показниках, що дозволяють порівнювати результати роботи міськрайорганів міліції.

Містити мінімально необхідну кількість оціночних критеріїв.

Забезпечувати простоту і наочність підрахунку результатів роботи.

Навчальне видання

Курило В.І., Михайлов О.Є., Яра О.С.

**КРИМІНОЛОГІЯ:
ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА
КУРС ЛЕКЦІЙ**

Навчальний посібник

Редактор: *Білокурський Сергій Петрович*
Коректор: *Наследова Тетяна Анатоліївна*
Верстка: *Василенко Людмила Геннадіївна*
Дизайн обкладинки: *Сидоренко Марія Олексіївна*

Підписано до друку 14.01.2006 р.
Формат 84x108/32. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура NutonC. Ум друк.арк.10,08. Обл.вид., арк. 12,00
Наклад 1000 примір. Зам №

Видавництво “Кондор”
Свідоцтво ДК №1157 від 17.12.2002 р.
03057, м.Київ, пров.Польовий,6,
тел./факс: (044) 456-60-82, 241-83-47.